

ISSN 2591-1201

LETNIK 8 • 2024 • ŠTEVILKA 1

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnični urednik

Petra Grabrovec (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Matic Batič (Slovenija), dr. Jakub Beneš (Združeno kraljestvo), dr. Pavlina Bobič (Slovenija), dr. Lucia Ceci (Italija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Adam Hudek (Slovaška), dr. David Hazemali (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Peter Lieb (Nemčija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 5. 2024.

Publikacija izhaja s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Lektoriranje in prevod povzetkov

MODUS TOLLENS, Tadej Todorović s.p. in TransLAB, Andraž Banko s.p.

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m e

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 8 • 2024 • ŠTEVILKA 1

VSEBINA

Razprave

Valentin Areh

*Nemški pogledi na vzroke razkola
med Nemci in Slovenci*

9

Pavlina Bobič

*Moč uma in telesa: telo kot politični prostor v desetletju
po 1. svetovni vojni na Slovenskem*

45

Zoran M. Jovanović

*Slučaj Gornja Toponica: O ponekim detaljima iz istorije
srpsko-slovenačke bliskosti tokom Drugog svetskog rata
ili o Srbima barbarima*

81

Klemen Kocjančič

*Lažno upanje:
slovenska partizanska vojska in prelomno leto 1943*

127

Matic Batič

Prisvajanje javnega prostora na Primorskem med 1943 in 1945

165

Željko Oset

*Ruski emigranti v Jugoslaviji med sovjetskimi obveščevalci
in jugoslovansko tajno policijo*

205

Poročila s konferenc

Špela Chomicki in Petra Grabrovec

*Ob 100. obletnici Gentilejeve šolske reforme:
posledice za primorski prostor, Trst, 22. september 2023*

241

In memoriam

Aleš Maver

In memoriam doc. dr. Ilaria Montanar

247

Recenzije

Klemen Podbersič

*Aleš Maver, Ukrajina od igre prestolov do vojne za
samostojnost, Celjska Mohorjeva družba, Celje 2023*

253

Jurij Perovšek

*Andrej Rahten, Anton Korošec: slovenski državnik
kraljeve Jugoslavije,
Cankarjeva založba, Ljubljana 2022*

257

Željko Oset

*Josip Mihaljević, Kako je operirala UDBA? Operacija
"Paromlin" i sudbina Vinka Markovića, Hrvatski
institut za povijest, Matica hrvatska, Zagreb 2022*

263

R a z p r a v e

Prejeto: 14. 4. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Valentin Areh¹

Nemški pogledi na vzroke razkola med Nemci in Slovenci

Izvleček

Sredi 19. stoletja lahko zaznamo prva razhajanja med nemškimi in slovenskimi politiki, ki so bila posledica različnih nacionalnih interesov. Razkol obeh taborov v 60. letih 19. stoletja pa se ni začel iz nacionalnih vzgibov, ampak iz političnih, zaradi antagonizma slovenskih konservativcev in nemških liberalcev. Kasneje je politični spor prerasel v narodnostno nasprotovanje. Pričevanja Nemcev, ki so živeli v času razkola na Slovenskem kažejo, da so v boju za nacionalne ideje tako kot Slovenci izhajali iz istega stališča in se zato enako odzivali. Oboji so trdili, da je njihov narod ogrožen in da mu grozi asimilacija. Nemško nasprotovanje slovenskemu nacionalnemu gibanju je temeljilo tudi na strahu nemških politikov pred izgubo vodilnega položaja v deželah z večinsko slovenskim prebivalstvom.

¹ Dr. Valentin Areh, predstojnik Šole za medije in komuniciranje, Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici, Gregorčičeva ulica 19, SI – 5000 Nova Gorica, valentin.arih@fuds.si; ORCID iD: 0009-0004-4674-1012.

KLJUČNE BESEDE: *politična zgodovina, narodna gibanja, Nemci, Slovenci, 19. st., liberalci, konservativci, mediji, nacionalizem*

Abstract

In the middle of the 19th century, the first serious differences between the German and Slovenian political camps can be perceived. The rift between both camps in the 1860s, however, did not arise from national motives, but from political ones – due to the antagonism between Slovenian conservatives and German liberals. Later, the political conflict escalated to a nationality-based antagonism. The testimonies of Germans who lived in Slovenia at the time of the rift show that they started from the same point of view as Slovenians and reacted in the same way in their struggle for national ideas. They both claimed their nations were threatened and at risk of assimilation. German opposition to the Slovenian national movement was also based on German politicians' fear of losing their leading position in regions with a majority Slovenian population.

KEYWORDS: *political history, national movements, Germans, Slovenians, 19th century, liberals, conservatives, media, nationalism*

Uvod

Z orisom nemških interpretacij razkola med Nemci in Slovenci želim prispevati k ovrednotenju družbene in politične zgodovine na Slovenskem v letih od 1848 do 1868 in k razumevanju nemško-slovenskih odnosov v 19. stoletju. Ob identifikaciji nemških interpretacij se ne želim spuščati v resničnost in verodostojnost teh. Za kaj takega bi potreboval veliko več prostora. Oba, tako slovenski kot nemški vidik, sta ključna za celovito razumevanje kompleksnega razvoja odnosov med obema narodoma. Ker je slovenski vidik v literaturi izčrpno predstavljen in analiziran, sem se namenil predstaviti nemški vidik. Nemška interpretacija je v slovenski literaturi (razen redkih izjem) praviloma spregledana, zanemarjena ali zelo poenostavljena. Zato se lahko strinjamo s kritično oceno, ki jo je izpostavil dr. Stane Granda:

»Kdor je v preteklosti prebiral slovensko zgodovino 19. stoletja, je razmeroma hitro dobil občutek, da bi Slovenci živeli kot v raju, če ne bi bilo grdih Nemcev, ki so nas držali za vrat. Tako naši predniki, pa tudi še živeča generacija, nismo imeli niti časa, da bi pogledali in ovrednotili svoje lastne voditelje, saj smo morali biti z njimi vedno složni in enotni zaradi narodnih ali razrednih interesov. Slovenci smo nedvomno izjemni mojstri samoprevare in zgodovinarji smo najmočnejši oporni zid te poti.«²

V članku želim izpostaviti nekaj ključnih tez. Sredi 19. stoletja zaznamo prva resna razhajanja med nemškim in slovenskim političnim taborom. O razkolu ali o nacionalnem boju lahko

2 Stane Granda, »Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik,« *Zgodovinski časopis* 52, št. 3 (1998): 455.

govorimo od 60. let 19. stoletja naprej. Nacionalni boj se ni začel iz nacionalnih vzgibov, kot bi to lahko pričakovali, ampak iz političnih – zaradi antagonizma slovenskih konservativcev in nemških liberalcev. S stopnjevanjem nacionalnega boja sta obe strani presenetljivo izhajali iz istega stališča in se tudi enako odzivali. Slovenski avtorji trdijo in dokazujejo, da so bili Slovenci kot manjšina v Avstro-Ogrski ogroženi, zato so slovenski politiki zahtevali večjo veljavo slovenskega jezika, kulture, naroda in več političnih pravic. Poročanje nemških medijev in pripovedovanja nemških ljudi pa kažejo, da so tudi Nemci svoj položaj razumeli kot manjšinsko vprašanje, kar je v slovenski strokovni literaturi praviloma spregledano. Nemški politiki so trdili, da njihovemu narodu med večinsko slovenskim prebivalstvom grozi izumrtje. Svarili so pred asimilacijo in si prizadevali za ohranitev nemškega jezika in nemške kulture. Ob nemškem nasprotovanju slovenskemu nacionalnemu gibanju je treba poudariti tudi strah nemških višjih slojev pred izgubo vodilnega položaja v deželah z večinsko slovenskim prebivalstvom. Omenjene teze sem postavil s pomočjo temeljne literature, ki obravnava zgodovino Nemcev na Slovenskem, in deloma z viri, ki sem jih pridobil z metodologijo zbiranja stališč, mnenj in čustev ljudi, ki so živeli v obdobju nacionalnega boja. Prepričanja ljudi sem zbral s pomočjo publicističnih virov, v manjšem delu tudi z ustnim izročilom. Ustni viri zajemajo pričevanja Slovencev in Nemcev, ki so na Štajerskem živeli v obdobju od 1845 do 1905. Gre za pričevanja, ki so se z ustnim izročilom ohranila in prenašala znotraj družin, ki so živele v Slovenj Gradcu, Celju, Mariboru in v Dravski dolini. Ker gre za pričevanja iz druge roke, sem jih upošteval v manjši meri kot druge vire. Zbiral in zapisoval sem jih v obdobju od 1988 do 2012. Ob tem sem želel prikazati še kraj in čas začetka razkola. Prva razhajanja so se začela po marčni revoluciji 1848, politiki pa so nacionalni boj sprožili po obnovi ustavnega življenja v

Avstriji leta 1861. Pričakovano lahko začetno žarišče najdemo na Kranjskem, v najbolj slovenski od vseh avstrijskih dežel, natančneje v Ljubljani. Prelomno je bilo zlasti leto 1864, ko je bil za ljubljanskega župana izvoljen dr. Etbin Heinrich Costa. Iz Kranjske se je nacionalni boj nato širil še na druge dežele.

S člankom želim dati skromen prispevek k sistematičnemu preučevanju omenjene tematike. Šele z demokratizacijo Slovenije so slovenski zgodovinarji pristopili k sistematičnemu preučevanju zgodovine Nemcev na Slovenskem. Med najbolj plodovitimi avtorji je ob začetnem mentorstvu dr. Vasilija Melika³ prednjačil dr. Janez Cvirn.⁴ V svojih delih opisuje politiko danes pozabljenih in izbranih vodilnih mož Spodnje Štajerske, kot so bili: Michael Hermann, Franz Mühlstein, Vinzenz Tautscher, Othmar Reiser, Andreas Tappeiner, Matthäus Reiser, Josef Bancalari, Johann Schmiderer, dr. Ralf Valentin, dr. Richard Foregger, Max Rast, dr. Johann Mörtl, dr. Josef Neckermann, Gustavom Stiger in drugi. Z raziskavami so mu sledili drugi, med njimi izpostavim dr. Dragana Matića s temeljnim delom o ljubljanskih oziroma kranjskih Nemcih,⁵ kjer opisuje politiko pozabljenih in izbranih politikov Kranjske, kot so bili: Hermann Brandt, Ferdinand Eger, Anton Laschan, Anton von Auersperg, Robert Schrey, Lina Kreuter Galle, Adolf Schaffer, Josef Suppan, Josef Julius Binder, Friedrich Kalte-

3 Vasilij Melik, »Nemci in Slovenci (1815–1941)«, *Zgodovinski časopis* 46, št. 2 (1992): 171–174.

4 Janez Cvirn, »Boj za Celje: politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907«, *Zgodovinski časopis* 42, št. 1 (1988): 27–42; Janez Cvirn, *Kri v luft! Čreve na plot!: oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja* (Celje: Novi tednik, 1990); Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Založba Obzorja, 1997).

5 Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002).

negger, Friedrich Keesbacher in Anton Schöppl. V zadnjih dveh desetletjih je izšlo tudi nekaj pomembnih strokovnih del, ki obravnavajo nemško publicistiko na Slovenskem, ki so jo omenjeni nemški politiki vodili in usmerjali. Od avtorjev želim izpostaviti germanistki Tanjo Žigon, ki je v treh delih predstavila pregled nemškega tiska na Slovenskem,⁶ in Petro Kramberger, ki je analizirala nemško časopisje na Spodnje Štajerskem.⁷ Obe sta opravili izjemno delo pri razkrivanju zgodovine nemških medijev na Slovenskem. Omenimo še Matica Batiča z raziskavami nemških časnikov na Goriškem.⁸

- 6 Tanja Žigon, »Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945). Teil 1. Deutschsprachige Presse in Krain bis 1860,« *Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte*, št. 12 (2004): 199–240; Tanja Žigon, »Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945). Teil 2. Deutschsprachige Presse in Krain von 1860 bis 1945,« *Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte*, št. 13 (2005): 127–154; Tanja Žigon, »Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945). Teil 3. Deutschsprachige Presse in der Untersteiermark, in Kärnten, in Görz und in Triest,« *Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte*, št. 13 (2005): 155–213.
- 7 Petra Kramberger, »Nemško časopisje v Mariboru v 19. stoletju,« *Kronika* 53, št. 1 (2005): 37–52; Petra Kramberger, »Iz publicistične preteklosti Ptuja,« *Kronika* 57, izredna št. (2009): 423–436; Petra Kramberger, »Začetki politične publicistike na Ptuj: časopis Pettauer Zeitung (1889–1904),« v: 'Und die Brücke hat gezogen, die vom Ost zum West sich schwingt': literarische, kulturelle und sprachliche Vernetzungen und Grenzüberschreitungen: Festschrift für Mira Miladinović Zalaznik, ur. Petra Kramberger, Irena Samide in Tanja Žigon (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017), 331–355; Petra Kramberger, *Alle guten Oesterreicher werden unser patriotisches Unternehmen unterstützen: Südsteirische Post (1881–1900), nemški časopis za slovenske interese* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2015).
- 8 Matic Batič, »'Mislimo sicer nemško, čutimo nemško, a nikomur ne bomo zamerili njegovega drugačnega mišljenja.': nemški goriški list *Görzer Wochenblatt* in njegova politična usmeritev,« *Zgodovinski*

Začetki razhajanj

Ljudje v srednjem veku niso poznali nacionalne opredeljenosti, vsaj ne v političnem smislu. Bili so del istega ljudstva, iste kulture, ločil jih je le pogovorni jezik. Narodnost in materni jezik nista bila pomembna. Pomemben je bil družbeni stan: ali je posameznik plemič, duhovnik, meščan, kmet ali hlapec. Ustava dežele Štajerske je govorila o »*Štajercih nemškega in slovenskega plemena*« in priznavala enakopravnost obeh »*plemen*« v deželi.⁹ Pomen narodnosti je prišel v zgodovino dokaj pozno. Narodi so v političnem smislu moderen pojav, ki je močno povezan z meščanskimi revolucijami, zlasti če narod opredelimo kot politično skupino, ki zajema vse sloje prebivalstva na določenem ozemlju. V tem smislu lahko procesom političnega oblikovanja narodov sledimo šele od konca 18. stoletja naprej, po francoski revoluciji leta 1789. Takrat se je uveljavilo načelo, da se z odpravo vseh privilegijev in stanov vsi državljani združijo v narod. Kot ugotavlja dr. Fran Zwitter, je nemško nacionalno gibanje začelo političen vidik dobivati šele v začetku 19. stoletja pod vtisom francoskih aneksij in francoske hegemonije v Nemčiji.¹⁰

V tem času se pojavi tudi slovensko nacionalno gibanje, ki je v prvi polovici 19. stoletja navduševalo ozek krog politikov in izobražencev. Gibanje je imelo izrazito kulturni značaj, predstavniki so se zanimali zgolj za slovenski jezik in za slovensko literaturo. France Prešeren je v tridesetih letih 19. stoletja izdal sonet z naslovom *An die Slowenen*,

časopis 77, št. 1–2 (2023): 88–115; Matic Batič, »'Paradies am Isonzo': delovanje Heinricha Moritza Penna (1838–1918) v Gorici,« *Kronika* 69, št. 1 (2021): 89–104.

9 Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci* (Celje: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015), 22–25.

10 Fran Zwitter, »*Slovenski politični prerod* XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike,« *Zgodovinski časopis* 18, (1965): 79.

*die in deutscher Sprache dichten. V njem je izražal »hvaležnost nemški kulturi, ki je Slovence vzela v rejo, toda častiti je vendarle ne gre nad slovensko, kar pa se počne«.*¹¹ Jasno je izrazil pozitiven odnos do Nemcev in nemške kulture, a hkrati svaril pred podcenjevanjem slovenske kulture. Ker je bila nemščina že od zgodnjega srednjega veka na Slovenskem jezik, ki je prevladoval med plemstvom, višjim meščanstvom, državnim uradništvom in med intelektualci, so si slovenski izobraženci prizadevali, da bi takšno vlogo dobil tudi slovenski jezik. Ljudstvo se nacionalnemu gibanju takrat še ni pridružilo. Raziskave dr. Andreasa Moritscha in njegovih sodelavcev so pokazale, da se je prebivalstvo na Koroškem, pred prodorom modernih nacionalizmov, torej še vso prvo polovico 19. stoletja, identificiralo z »*vaško ali lokalno etnijo*« (»*Dorfethnos*«, »*Lokalethnos*«).¹² Ugotovitve potrjujejo številni ustni viri. Janez Trdina, ki se je rodil leta 1830, je zapisal: »*o Kranjcih in kranjski zemlji so govorili naši kmetje vselej z nekakim ponosom. Slovenije pa ni poznal nihče, še po imenu ne.*«¹³ Josip Vošnjak, ki se je rodil leta 1834, v hiši usnjara in uglednega meščana na trgu Šoštanj, se je spominjal: »*V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do 1. 1848.*«¹⁴ Ljudje,

- 11 Igor Grdina, »Doživljanje Nemcev in nemške kulture pri slovenskih razumnikih od prosvetljenstva do moderne,« *Zgodovinski časopis* 47, št. 1 (1993): 61.
- 12 Jernej Kosi in Rok Stergar, »Kdaj so nastali 'lubi Slovenci?',« *Zgodovinski časopis* 70, št. 3–4 (2016): 467.
- 13 Janez Trdina, »Spomini,« v: *Zbrano delo, zv. 1. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. Janez Logar (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947), 458–488. Citirano po: Kosi in Stergar, »Kdaj so nastali 'lubi Slovenci?',« 469.
- 14 Josip Vošnjak, *Spomini*, ur. Vasilij Melik (Ljubljana: Slovenska matica, 1982), 16.

ki so živeli v drugi polovici 19. stoletja v Mislinjski dolini so trdili, da kmečko prebivalstvo in meščani še v sedemdesetih letih *»niso poznali narodnosti, med slovensko in nemško govorečim prebivalstvom pa ni bilo razlik«*.¹⁵ Večina nemških prebivalcev Slovenj Gradca se je identificirala kot *»Windisch-grazer«* ali kot *»Steirisch«*.¹⁶ Dovolj je pričevanj ljudi iz 18. in 19. stoletja, dovolj analiz kulturnih antropologov in drugih strokovnjakov, da lahko kljub nasprotnemu mnenju posameznih zgodovinarjev poudarimo ugotovitev dr. Jerneja Kosija in dr. Roka Stergarja: *»Brez pretiravanja lahko torej rečemo, da je modernizem, torej prepričanje, da so narodi moderen fenomen, eden redkih postulatov, o katerem se danes strinja večina raziskovalcev.«*¹⁷

Ob stoletjih sloge med Nemci in Slovenci lahko prva opazna razhajanja med politiki obeh narodov zasledimo po marčni revoluciji 1848. Takrat so politiki nacionalna gibanja iz kulturnih spremenili v politična gibanja. Nemci so po marčni revoluciji prvi začeli razpravljati o političnih rešitvah za nemški narod. Večina nemških politikov frankfurtskega parlamenta se je zavzemala za centralizirano zvezno državo *»Bundesstaat«*, manjšina za ohlapno zvezo nemških držav *»Staatenbund«*. Zagovorniki malonemškega programa so predlagali združitev nemških dežel s Prusijo. Zagovorniki velikonemškega programa so želeli v Nemčijo združiti vse dežele Nemške zveze iz leta 1815, torej

15 Valentin Areh, Pričevanja prebivalcev Slovenj Gradca 1805–1990 (Zasebni arhiv, 2001), pričevanje K. L., št. 106, posneto v Ljubljani 22. 2. 1994.

16 Ibid.

17 Daniele Conversi, »Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach,« v: *Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, ur. Athena Leoussi in Steven Grosby (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006), 18. Citirano po Kosi in Stergar, »Kdaj so nastali 'lubi Slovenci'?,« 459.

tudi Avstrijo, v kateri so poleg Nemcev živeli še drugi narodi.¹⁸ Velika večina slovenskih politikov je združitvi z Nemčijo nasprotovala, naklonjena je bila ohlapni zvezi nemških držav. Dr. Janez Bleiweis je kot urednik *Kmetijskih in rokodelskih novic*, največjega slovenskega časnika na Kranjskem, zapisal: »*Dragi Slovenci! Nikar ne mislite, da bi nam zdej mogel kdo našo narodnost vzeti, ako po bratovsko Nemcam roko podamo. Nemci že dobro vedo, da jim Slovani nismo več podložni.*«¹⁹ V tem vprašanju si je bila enotna večina nemških in slovenskih politikov na Slovenskem. Tudi večina Nemcev na Slovenskem je podpirala idejo o Zedinjeni Nemčiji kot »*Staatenbund*«, katere del bi bile tudi avstrijske dežele. Vendar le v soglasju z interesi Avstrije in njene habsburške dinastije.²⁰ V vodilnem kranjskem časniku *Laibacher Zeitung* so zapisali: »*Naj živi nemška zveza /.../*« in dodali, da verjamejo, da bodo avstrijski poslanci v Frankfurtu delovali tako, »*da bodo tam naši domovinski interesi in politična integriteta Avstrije častno in močno zastopana*«. ²¹ Za Zedinjeno Nemčijo v obliki »*Bundesstaat*« se je zavzemal le manjši del nemških politikov na Slovenskem, med njimi nemški pesnik in liberalni politik grof Anton Alexander von Auersperg (Anastasius Grün). Z nekaterimi zadržki se je zavzemal, da bi se češke in slovenske dežele, vključno s Trstom, pridružile novi nemški republiki. Ni skrival simpatij do Slovencev in trdil, da jim bo Zedinjena Nemčija zagotovila vse pravice za njihov jezik.²²

18 Vasilij Melik, »Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem,« *Zgodovinski časopis* 2, št. 2–3, (1948–49): 76.

19 »Česar nam je zdej nar bolj potreba?,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 26. 4. 1848, 70.

20 Zwitter, »*Slovenski politični prerod XIX. stoletja*,« 122.

21 »Bekanntmachung. Die Wahl zum Frankfurter Parlament betreffend,« *Laibacher Zeitung*, 29. 4. 1848, 329.

22 Melik, »Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem,« 120.

Opazno razhajanje med nemškimi in slovenskimi politiki se je pojavilo leta 1848, ko so slovenski politiki (po zgledu Zedinjene Nemčije) nastopili s programom Zedinjene Slovenije. V njem so izrazili zahteve za posebne pravice slovenskega jezika in za Slovenijo kot posebno teritorialno samoupravno enoto.²³ Program je med nemškimi politiki izzval precej polemik. Redki so izražali simpatije, nekateri so menili, da ni nobene potrebe za slovensko samostojnost, nekateri so svarili pred razpadom Avstrije. Zedinjena Slovenija bi bila po njihovem zgolj izdajalska »panslavistična tvorba«, ki bi bila povezana z »despotsko Rusijo«.²⁴ V nemških medijih so se vrstili članki, v katerih so zavračali slovenske politične zahteve. *Laibacher Zeitung* je slovenskim narodnjakom svetoval, naj ne mislijo zgolj nase in naj delujejo v skupno dobro, za blagor Avstrije, za kozmopolitizem in proti izoblikovanju narodnosti.²⁵ Podobnega mnjenja je bil tudi prof. Philipp Jacob Rechfeld, ki je v Ljubljani poučeval latinščino in zgodovino.²⁶ Slovincem je svetoval plemenitost kozmopolitizma in sprejemanje nemščine kot jezika avstrijske države in višje kulture.²⁷ *Klagenfurter Zeitung* je slovenskim idejam nasprotoval, ker je trdil, da slabijo Avstrijo, v interesu Nemcev in Slovencev pa je močna Avstrija znotraj Nemčije.²⁸ Dr. Heinrich Costa iz Ljubljane je poudarjal večji pomen

23 Vasilij Melik, »Slovenski državnopravni programi 1848–1918,« v: *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU*, ur. Bogo Grafenauer et al. (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995), 67–72.

24 Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja,« 122.

25 »Der Reichstag entscheidet über das Allgemeine,« *Klagenfurter Zeitung*, 11. 8. 1849, 70.

26 Olga Janša-Zorn, »Historično društvo za Kranjsko,« *Zgodovinski časopis* 46, št. 1 (1992): 48.

27 Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja,« 97.

28 »Oesterreich hoch und mächtig!? Aus einem Briefe vom Lande,« *Klagenfurter Zeitung*, 4. 1. 1849, brez številke strani.

»kranjstva« in nemštva v primerjavi s slovenstvom, nekateri avtorji pa so opozarjali na primer Francije in svetovali Slovincem, naj sledijo primeru Alzačanov, ki se čutijo Francoze kljub svojemu nemškemu jeziku.²⁹ Nekateri nemški politiki so izražali prepričanje, da bi bilo neustrezno ločevati dva naroda, ki pripadata isti, tj. nemški kulturi. Grof Auersperg, sicer tesni prijatelj Franceta Prešerna, je dejal: »*Kranjska /.../ leži /.../ z vso etnografsko skupino Slovencev na nemškem kulturnem ozemlju /.../ Tako je bilo in tako je, in, če Bog da, tako naj tudi ostane.*«³⁰ Kljub temu ni povsem zavračal idej o slovenski avtonomiji. Slovincem je svetoval potrpežljivost: »*Naj Slovenija še nekaj časa hodi v objemu svoje starejše sestre Avstrije, ne sme se sramovati njenega vodstva, čeprav ni manj nadarjena, je še vedno mlajša. Ko bo dosegla dneve polne zrelosti, bo tudi ločitev od Avstrije naravna in zato manj boleča.*«³¹

Kljub polemikam si slovensko in nemško nacionalno gibanje sredi 19. stoletja še nista stala sovražno nasproti.³² Nemški politiki še niso razvili občutka, da bi jih slovenske nacionalne zahteve lahko kakor koli ogrožale. Nemci zato leta 1859 niso kazali nobenega nasprotovanja, ko je lavantinski škof Anton Martin Slomšek, sicer odkrit podpornik Slovencev, sedež škofije selil v Maribor. Nemci, ki so sestavljali veliko večino prebivalcev mesta, so brez zadržkov Slomška podprli. Podobno je veljalo tudi za nemške politike, ki jih je vodil mariborski župan Othmar Reiser. Škof je spodbujal ljubezen do slovenskega jezika, a hkrati poudaril: »*/.../ kdor pa ljubi ljudstvo, mora ljubiti tudi njegov jezik. Ako kdo ljubi in neguje svoj materni jezik, radi tega ne sovraži drugih jezikov in narodov*«. Sovraštvo

29 Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja,« 97.

30 Breda Požar, *Anastasius Grün in Slovenci* (Maribor: Založba Obzorja, 1970), 43. Citirano po: Melik, »*Nemci in Slovenci*,« 172.

31 Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja,« 124.

32 Melik, »*Nemci in Slovenci*,« 171.

do drugega naroda je označil za »*paganski nacionalizem*«, za tisto, kar bi moralo biti tuje krščanskemu človeku.³³ V času kasnejšega nacionalnega boja se ni več citiralo omenjenih Slomškovih besed. Proti koncu stoletja, ko se je nacionalni boj zaostрил do skrajnosti in je tudi slovenska duhovščina začela odkrito nastopati proti nemškemu narodu, so nekateri Nemci opozarjali lokalne župnike na omenjene Slomškove besede. Naleteli so na molk, kar je tudi pri globoko vernih nemških katoličanih vzbujalo nezaupanje do slovenske duhovščine.³⁴ Škofa Slomška so takrat cenili tudi mnogi nemški politiki, ker je obsojal jugoslovanske in panslavistične ideje. Od svojih duhovnikov je zahteval, da naj bodo zvesti katoličani, Avstrijci in tudi Slovani.³⁵ Koroškega stolnega kaplana Matija Majarja, ki se je posebej posvetil političnemu delovanju v smeri Zedinjene Slovenije, je kaznoval zaradi politične agitacije. Kazensko ga je premestil iz Celovca na Svete Višarje ter v enem od pisem zapisal: »/.../ *vzbuja pretirano počenjanje prenapetega Majarja na Koroškem splošno indignacijo, da nihče od nas ne sodeluje pri tej agitaciji, da hočemo ostati avstrijski Slovenci, ne da bi spadali k Nemški zvezi ali pa k hrvatstvu, in da hočemo delati svoje petije v primernejšem času /.../*«³⁶ Iz istih razlogov je nasprotoval tudi pojavljanju slovenskih narodnih noš v cerkvi in zapisal, da je to »*smešno in izzivalno, vzbuja pri mnogih sumničenje in je komedija duha časa in njegovih trabantov*«. ³⁷

33 Franc Kovačič, *Služabnik božji Anton Martin Slomšek, knezoškof lavantinski* (Celje: Družba Sv. Mohorja v Celju, 1943), 83.

34 Valentin, *Pričevanja, pričevanje K. L.*, št. 106, posneto v Ljubljani 22. 2. 1994.

35 Zwitter, »*Slovenski politični prerod XIX. stoletja*,« 142.

36 Ibid., 111–113.

37 Ibid., 115.

Začetek razkola

Nemško in slovensko nacionalno gibanje sta po letu 1848 dobivali vse več privržencev. Kljub temu dr. Igor Grdina ugotavlja, da o nemškem in slovenskem narodu v današnjem pomenu besede vse do 60. let 19. stoletja še ni mogoče govoriti: »vse do 1860/61 so mogli biti Slovenci – podobno kot več drugih srednjeevropskih jezikovnih skupnosti – zgolj kulturno-politično gibanje in ne narod v pravem pomenu besede«. ³⁸ V tem času še ni bilo zaznati konfliktov med Nemci in Slovenci. V Ljubljani, Mariboru, Celju in Ptujju so se nemški in slovenski meščani prijateljsko družili v nemški Kazini in v slovenski Čitalnici. ³⁹ Do razkola med obema taboroma je vodila obnova ustavnega življenja v Avstriji leta 1861. Na Slovenskem sta nastali dve politični stranki: Slovenska stranka in Ustavoverna stranka. Prva je združevala slovenske politike s ciljem uresničitve nacionalnih zahtev. Nemški mediji so jo imenovali kot »*Narodno stranko*« (»*die nationale Partei*«). Ustavoverna stranka (»*die Verfassungstreue Partei, die konstitutionelle Partei*«) je združevala nemške in slovenske politike, ki so se zavzemali za dosledno uveljavitev pravic, zapisanih v tako imenovani februarški ustavi iz leta 1861. Državljske pravice so postavili pred nacionalne. ⁴⁰ Kasneje je prerasla v nemško stranko. Slovenska stranka je bila konservativna, Ustavoverna bolj liberalna. Politični boj obeh strank je vodil do napetosti med politiki obeh nacionalnih taborov. Na Kranjskem sta bili obe stranki enako močni, na Spodnjem Štajerskem pa je Slovenska stranka v tem času razvila

³⁸ Igor Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo: Politični mozaik 1860–1918* (Ljubljana: Študentska založba, 2003), 13.

³⁹ Filip Čuček, *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju* (Ljubljana: Založba INZ, 2016), 53.

⁴⁰ Janez Cvirn, »Deželnozborske volitve 1861 na Štajerskem,« *Zgodovinski časopis* 48, št. 3 (1994): 329.

v mestih le skromno aktivnost, zato je Ustavoverna stranka brez težav zmagovala.⁴¹ Volilna pravica ni bila niti splošna niti enaka, posamezne dežele in posamezne narodnosti so bile neenako zastopane, predvsem pa sta bila favorizirana nemško veleposestvo in nemški premožnejši sloj družbe, ki je imel politično in ekonomsko premoč.⁴²

Po porazih konservativcev na volitvah leta 1861 je med slovenskimi politiki raslo nasprotovanje do liberalnih Nemcev. Na Kranjskem so slovenski narodnjaki dobili po nekaterih ocenah od 13 do 15 poslancev in so bili tako manjšina v kranjskem deželnem zboru. Na Spodnjem Štajerskem ni bil niti v podeželskih niti v mestnih volilnih okrajih izvoljen slovenski narodni kandidat. Svojega prvega kandidata so dobili šele leta 1863, ko je bil na Štajerskem izvoljen konservativni Nemec Michael Hermann iz Hartitza, ki je prestopil v slovenski tabor. V koroškem deželnem zboru je bil le za kratko dobo, od 1862 do 1863, kot edini slovenski narodni kandidat izvoljen poslanec Andrej Einspieler.⁴³

Zagovorniki slovenskega nacionalnega gibanja so spoznali, da bodo lahko cilje dosegli le takrat, ko bo njihovo gibanje postalo množično. Zato so organizirali številne shode, tabore, pisali knjige in članke. Ljudi so učili, kaj je slovenski jezik in kaj slovenski narod. Včasih se je pri razlagah tudi zatikalo. Janez Bleiweis je trdil: *»Krajnci smo, ne pa Slovenci! Krajnska je naša špraha, ne pa jezik slovenski! Besedi Slovenec in slovenski jezik ste le skovane, nove imeni od panslavistov /.../.«*⁴⁴ Enako so trdili tudi nekateri Nemci, npr. prof. Rechfeld. Glede izrazov »slovenski« in »slovanski« je trdil, da pomenita isto, da je že

41 Melik, »Nemci in Slovenci,« 171–172.

42 Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem: 1861–1918* (Ljubljana: Slovenska Matica, 1965), 5.

43 Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja,« 102.

44 Kosi in Stergar, »Kdaj so nastali 'lubi Slovenci'?,« 472.

Vodnik uporabljal besedo Slovenci v širšem smislu za Slovane, svoje sodeželane pa je imenoval Kranjci. Zato je Rechfeld za Slovence svetoval uporabo izraza »Kranjci« in »kranjski jezik«. Skliceval se je tudi na Kopitarja, ki je prav tako razumel izraz »Slovenec« zgolj kot splošno ime za Slovana.⁴⁵ Osrednji cilj slovenskih narodnjakov je bila pravica do uporabe slovenskega jezika v državnih uradih, da bi slovenskemu prebivalstvu olajšali komunikacijo z uradniki in da bi preprečili krivice, ki so ljudem nastale, ker niso pravilno razumeli nemško govorečih uradnikov.⁴⁶ Nemški politiki in mediji niso kazali nobenega razumevanja za slovenske zahteve. Zdi se, da so omenjeno vprašanje dojemali kot popolnoma nepomembno. Trdili so, da je knjižna slovenščina (v katero so slovenisti namesto germanizmov vstavljali hrvaške, srbske, češke ali ruske besede) nerazumljiva za preprosto ljudstvo⁴⁷ in da je uporaba nemščine kot enega ter edinega uradnega jezika monarhije najbolj smiselna in razumna. *Laibacher Zeitung* je pisal, da imajo prebivalci popolno svobodo govoriti slovenski jezik, za učinkovito funkcioniranje države pa je pomembna uporaba zgolj enega, državnega jezika. Za zgled je omenjal Združene države Amerike. Američani so pripadniki zelo različnih narodov, ver in jezikov, toda uradni jezik je samo en in to je angleščina. V časniku so trdili, da je poudarjanje nacionalnosti nasprotno avstrijskemu patriotizmu in vodi v razpad večnacionalne države.⁴⁸ Nihče si verjetno takrat ni upal niti pomisliti, da se bo

45 Olga Janša-Zorn, »Historično društvo za Kranjsko,« *Zgodovinski časopis* 46, št. 1 (1992): 48.

46 »Kaj je narodnost sploh? In kaj posebno narodnost slovenska?,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 2. 1. 1861, 3.

47 Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja,« 97.

48 »Nichtamtlicher Theil, Der Staat und die Nationalitäten,« *Laibacher Zeitung*, 19. 7. 1867, 1.

skoraj 60 let kasneje njihova teza o razpadu Avstro-Ogrske kot večnacionalne države tudi uresničila.

Za razvoj nemško-slovenskih odnosov je pomembno leto 1864, ko je na Kranjskem umrl ljubljanski župan Mihael Ambrož. Prizadeval si je za enakopravnost nemškega in slovenskega jezika, a hkrati nasprotoval nacionalistom z obeh taborov. Ob njegovi smrti je *Laibacher Zeitung* zapisal: »naše mesto je utrpelo veliko, grenko izgubo«. ⁴⁹ Ambrož je uvedel uporabo slovenskega jezika v mestnih uradih. Za razliko od predhodnikov je ljubljanski mestni statut izdal v ne samo nemškem, ampak tudi v slovenskem jeziku. ⁵⁰ Kljub temu so ga nekateri slovenski mediji in politiki napadali, češ da za Slovence ni storil dovolj. ⁵¹ Ambroža lahko opredelimo kot enega zadnjih ljubljanskih županov, ki na meščane ni gledal kot na Slovence ali Nemce, ampak predvsem kot na Avstrijce. *Kmetijske in rokodelske novice* so na dan njegovega pogreba poročale: »res tako slovesnega pogreba ni bilo še v Ljubljani«. ⁵² Na pogrebu so se mu poklonili najvišji slovenski in nemški politiki. Na zadnji poti sta mu pela nemški pevski zbor *Philharmonische Gesellschaft* in slovenski zbor ljubljanske *Čitalnice*. Poklonili so se mu člani nemškega telovadnega društva *Laibacher Turnverein* in prvič zbrani člani slovenskega telovadnega društva *Južni Sokol*. Nemški in slovenski politiki ter telovadci so tako združeni takrat zadnjič stali eni ob drugih. Kako hitro so se razmere spremenile na Kranjskem, kaže podatek, da lahko le nekaj let po Ambroževi smrti v istih *Kmetijskih in rokodelskih novicah*, ki jih je še vedno urejal dr. Bleiweis, preberemo ostre

49 »Lokal- und Provinzial Nachrichten,« *Laibacher Zeitung*, 26. 4. 1864, 375.

50 Michael Ambrosch, *Das Bürger Statut für Laibach. Entworfen von Bürgermeister Michael Ambrosch und bestätigt in der Gemeindevorstandssitzung von 27. November 1862. Deutsch und slovenisch* (Laibach: Laibach Stadt, 1864).

51 Matić, *Nemci v Ljubljani*, 23, 24.

52 »Iz Ljubljane,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 4. 5. 1864, 149.

kritike na Ambrožev račun, češ da je bil zaradi blagega odnosa do Nemcev brez značaja in je popuščal »nemškutarjem«.⁵³

Po smrti Ambroža je postal novi župan Ljubljane Nemec dr. Etbin Heinrich Costa. Z njim so se prvič zaostriili nacionalni odnosi v Ljubljani in na Kranjskem. Njegov oče dr. Heinrich Costa je bil zaveden Nemec, mati nemška Ljubljančanka Josefa Poll.⁵⁴ Njegova zgodba je zelo podobna zgodbi Karla Dežmana/Karla Deschmanna. Slednji je prestopil iz slovenskega v nemški tabor in tam postal eden najvidnejših prvakov. Costa je iz nemškega prestopil v slovenski tabor, kjer so ga sprejeli odprti rok. »Costa, do nedavnega Nemec, je tako postal goreč slovenski narodnjak,« je zapisal Matić in izpostavil, da se je novi župan odrekel stari politiki strpnosti med Nemci in Slovenci.⁵⁵ Na slovenske politike je z nacionalnim bojem proti Nemcem napravil tako močan vtis, da ga slovenska literatura in mediji še danes opisujejo kot Slovence ali slovenskega politika.

Nemški mediji so ga prikazovali kot ključnega krivca za poslabšanje nemško-slovenskih odnosov na Kranjskem. Ostro so kritizirali slovensko politiko, jo obtoževali separatizma in jo označevali za nacionalistično, a hkrati pozivali Slovence na bratsko sodelovanje, če bi se le odrekli nacionalnim ciljem. Ob porazu Costove politike leta 1867 nemški mediji niso skrivali navdušenja. *Laibacher Zeitung* je zapisal: »Pokazalo se je, da stalno tendenciozno poudarjanje rasnih razlik ni v interesu meščanstva. To je usmerjeno v bratsko sodelovanje med narodi in v svobodno konkurenco, ne pa v separatizem, ki je največja nevarnost za napredek in blaginjo.«⁵⁶ Zaradi poraza slovenskega

53 »Iz Ljubljane,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 26. 8. 1868, 286.

54 »Etbin Henrik Costa,« Slovenska biografija, pridobljeno 16. 3. 2024, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi161869/>.

55 Matić, *Nemci v Ljubljani*, 32, 35, 39.

56 »Die Bedeutung der letzten Neuwahlen für den Laibacher Gemeinderath,« *Laibacher Zeitung*, 1. 6. 1867, 818.

tabora na volitvah v Ljubljani so bili prebivalci prvič soočeni z mednacionalnim nasiljem. Radikalni Slovenci so uprizorili nočno razbijanje oken na nemških hišah v Ljubljani. Razbili so okna na domovih vidnih nemških politikov, kot so bili Deschmann, Mahr, Waldherr in Hanßl.⁵⁷ Nekaj tednov kasneje so v središču Ljubljane telovadci *Južnega Sokola* v spremstvu ljubljanskega župana Coste napadli še nemške telovadce. Naskočili so jih z besedami: »*Ti niso naše vere!*« in »*Pridi sem, nemški pes!*«.⁵⁸ *Laibacher Zeitung* je poročal, da so nemške meščane »*na najbolj brutalen način žalili*«. Poročanju takratnih medijev seveda ni mogoče slepo verjeti, v številnih primerih je bilo zelo netočno, toda kasnejše sojenje s pričami je pokazalo, da so bili mladi Nemci brez razloga napadeni s strani vinjenih slovenskih mladeničev. Brutalno so pretepli tudi slovenskega hlapca, ki je želel Nemce zaščititi. Nasilje je meščane šokiralo. *Laibacher Zeitung* je oznanil, da je »*celotno mestno prebivalstvo ob sporu vznemirjeno*«. Politika nasilja ni imela podpore, kar se je jasno pokazalo na sojenju slovenskim napadalcem in županu. Proti njim so pričale nemške in slovenske priče. Dejstvo, da je župan kot vodja *Južnih Sokolov* zgolj opazoval pretepanje Nemcev, ga je stalo položaja župana. Kljub temu so ga Bleiweisove *Novice* označile za »*človeka z značajem*«⁶⁰ in zavzele odločno protinemško stališče. Nemški mediji so odgovornost za nasilje pripisovali Slovenski stranki in jo žaljivo označevali za »*Narodno-klerikalno stranko*« (»*die national-klerikale Partei*«)⁶¹ ter ji očitali separatizem: »*Gospodujoča stranka, na ktere čelu je več advokatov, skoraj vsi duhovni in le malo grajščakov, sistematično odtujaše deželo materni zemlji*;

57 Matić, *Nemci v Ljubljani*, 45, 51.

58 Ibid., 48.

59 »Lokales,« *Laibacher Zeitung*, 31. 7. 1867, 1155.

60 »Iz Ljubljane,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 26. 8. 1868, 286.

61 Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja,« 142.

zgodovina se kazi.« Slovenske politike so obtoževali, da želijo spreti Nemce in Slovence: »*Tistih, ki vse vodijo je le malo, katerim njihov stan in čas priliko daje, da ljudi puntajo in se jih na svojo korist poslužujejo.*«⁶²

Ostri politični nastopi enih proti drugim so se postopoma razvili v nacionalni boj, ki je vodil v politični razkol. Ker so bili sprva v pretepe vključeni le politiki in skrajneži, med prebivalstvom pa je še prevladovala sloga, je *Laibacher Zeitung* naivno zaključil, da ne gre za mednacionalne napetosti, ampak »*za nagnjenost kranjskih fantov k pretepom.*«⁶³ Če so mnogi verjeli, da se bodo razmere same po sebi umirile, so bili hitro razočarani. Že leto kasneje je prišlo do novega incidenta. Leta 1868 se je napad na Nemce ponovil v Ježici pri Ljubljani. Člane nemškega telovadnega društva *Laibacher Turnverein* so radikalni Slovenci napadli s palicami in kamenjem.⁶⁴ Incident med mladino, nemškimi Turnerji in slovenskimi Sokoli je izbruhnil 1869 na vseslovenskem taboru na Vižmarjih, kjer se je zbralo 30.000 ljudi, kasneje tudi na Jančah in v Vevčah. Ponekod so Turnerji v času taborov namenoma poskušali sprožiti incidente s Sokoli, da bi pokazali, kako nevarni so za javno varnost. Incident v Vižmarjih so državni uradniki označevali kot neposredno posledico »*hujskanja neumnih kmetov.*« Oblasti na Dunaju so zaradi dogodkov opozarjale o nevarnosti nasilja za javno varnost. Zato je konservativna vlada leta 1871 odločila, da tabore prepove.⁶⁵

62 Matić, *Nemci v Ljubljani*, 50.

63 »Lokales,« *Laibacher Zeitung*, 31. 7. 1867, 1155.

64 Vlado Valenčič, »Ljubljanski protinemški odmevi turnarskih dogodkov,« *Kronika* 10, št. 2 (1962): 120.

65 Dragica Čeč, »Tabor v Vižmarjih, incidenti in družbene razmere v šestdesetih letih 19. stoletja,« v: *150 let tabora v Vižmarjih*, ur. Dragica Čeč (Ljubljana: Slovenska matica, 2020).

Z zaostrovanjem odnosov med nemškimi in slovenskimi politiki se je zaostroval medijski diskurz obeh taborov. Nemški liberalni mediji so Slovence označevali z žaljivimi izrazi, kot so »radikalci«, »nazadnjaki« in »klerikalci«. ⁶⁶ Občasno so nekateri za Slovence uporabljali tudi izraz »Vindišarji« (»die Windischen«), ⁶⁷ ki pa ga v tistem času še ni mogoče razumeti kot nizkotno žaljivko (to je postala kasneje, v 20. stoletju), ampak bolj kot izraz, s katerim so hoteli zanikati obstoj Slovencev kot zgodovinskega naroda z uporabo starega, srednjeveškega izraza za Slovence. Tudi slovenski mediji niso skrivali nasprotovanja in žaljivk do Nemcev na Slovenskem. Imenovali so jih »Nemčurji« ali »Nemčarji«. Za tiste Slovence, ki so podpirali Ustavoverno stranko ali zagovarjali Nemce so, uporabljali žaljivko »nemškutarji«. ⁶⁸

Antagonizem liberalcev in konservativcev

Večina Nemcev na Slovenskem se je v drugi polovici 19. stoletja identificirala z nemško-avstrijskim liberalizmom. Zmage liberalcev v večjih mestih in širjenje liberalnih medijev so bili razlog za zaskrbljenost slovenskega konservativnega tabora. Ljubljanski dopisnik graške *Tagespost* je ob zmagi liberalcev na ljubljanskih občinskih volitvah leta 1867 zapisal: »Kar se zdaj dogaja v ljubljanskih volitvah, ni brez političnega pomena. Gre za nezadržno reakcijo inteligence proti fevdalno-klerikalnemu prizadevanju, gre za ponovni začetek političnega življenja pod nemškim elementom (dem deutschen Element).« ⁶⁹ S tem so

66 Cvirn, Janez, »Deželnozborske volitve 1861 na Štajerskem,« 329.

67 »Grazer Volksblatt,« *Südmark*, 13. 12. 1889, 2.

68 »Slovinci, Nemci pa Avstrija,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 23. 1. 1861, 30.

69 »Dr. Etbin Costa,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 5. 6. 1867, 189.

nemški mediji spodbujali stereotipno diferenciacijo med obema narodoma. Na eni strani so prikazovali nemške meščane kot predstavnike naprednega naroda, na drugi slovenske kmete kot predstavnike nazadnjaškega naroda. Ob tem so zamolčali, da je veliko nemškega prebivalstva na Slovenskem v tistem času še sodilo v konservativni tabor. Katoliška cerkev ob širjenju liberalizma razumljivo ni stala križem rok, saj ga je dojemala kot grožnjo krščanski vzgoji, tradiciji in družbi. Duhovščina je vse bolj aktivno posegala v politični boj proti liberalcem in s tem tudi proti Nemcem. Lastnik največje zvonarne, Albert Samassa iz Ljubljane, je zato pozival vlado dežele Kranjske, naj nastopi proti duhovnikom, »*ki ljudstvu razlagajo, kako nemški liberalci ogrožajo vero*«.70 Konservativni tabor v Avstriji se je s podporo duhovščine začel organizirati »*v obrambo konkordata in proti liberalni (zlasti šolski) zakonodaji /.../ Vedno glasnejše so bile zahteve, naj se celoten slovenski tabor postavi v obrambo vere*«.71 Ti pozivi so dali zgolj veter v jadra nemškim liberalcem, ki so nacionalni boj med Nemci in Slovenci prikazovali z vidika stereotipnega boja fevdalcev in klerikalcev proti naprednemu meščanstvu.

Toda mobilizacija Slovencev proti liberalcem oziroma proti Nemcem sprva ni bila tako lahka naloga. Niti za Katoliško cerkev ne, čeprav je imela velik ugled, spoštovanje in vpliv med prebivalstvom. Na začetne težave kaže primer iz Celja. Leta 1867 je na deželnozborskih volitvah zmagal nemški kandidat dr. Josef Neckermann. Nemškega liberalca so izvolili tudi Slovenci, na občinskih volitvah ni bil izvoljen niti en Slovenec. Proti popolni prevladi nemških liberalcev je 1869 v Celju pro-

70 Matić, *Nemci v Ljubljani*, 23.

71 Andrej Pančur, »Razdor v narodnem gibanju,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1. del*, ur. Jasna Fischer in Žarko Lazarević (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), 29.

testiralo približno 50 slovenskih duhovnikov, ki niso pritegnili nobenega odziva nemškega ali slovenskega prebivalstva.⁷² To je duhovščino verjetno šokiralo in jo hkrati še bolj jezilo, saj so jih nemški mediji poimenovali za »nazadnjaške klerikalce«.⁷³ Slovenska stran je vse težje prenašala napade. Zdi se, da je bilo zlasti težko Katoliški cerkvi, ki je bila stoletja navajena tradicionalnega, spoštljivega odnosa vernikov do duhovščine. Na to kaže primer škofa Slomška. V zadnjih dveh letih svojega življenja je škof opustil pridiganje o ljubezni do Nemcev in zavzel stališče, da je treba v nemškem liberalizmu videti najbolj nevarnega nasprotnika. V letih 1860–1862 je zato namenil ostre besede za obsodbo »nemškutarjev, ki zaničujejo slovenščino«, obsojal je ponemčevanje in zahteval enakopravnost slovenščine z nemščino.⁷⁴ Pričevanja Slovencev in Nemcev s konca 19. stoletja kažejo, da so v župnišču Stari trg pri Slovenj Gradcu z osuplostjo prebirali nemške liberalne časnike, ki so ostro napadali župnike in škofe. Tudi mnogi nemški meščani v Slovenj Gradcu, sicer iskreni katoličani, so z nelagodjem v svojih časnikih prebirali ostre napade na Cerkev.⁷⁵ Nemški mediji so napade stopnjevali zato, ker so vedeli, da so bili duhovniki, zlasti župniki ali škofi, med ljudstvom izjemno vplivni. Večina državljanov je verjela in sledila njihovim besedam. Nemški mediji so jim očitali, da so se v nacionalnem boju postavili zgolj na eno stran. Časnik *Deutsche Wacht* je pozival: »Cerkev naj se ne zlorablja za nacionalni boj. Spodnještajerski Nemci odločno ugovarjajo proti temu, da se jih prikazuje kot cerkvi sovražne. V tem očitku vidijo nepošteno politično bojno sredstvo, ki lahko Nemcem katoliško cerkev tudi dejansko odtuji.«⁷⁶ Očitki so

72 Cvirn, »Boj za Celje,« 10.

73 »Unsere Partei,« *Cillier Zeitung*, 22. 5. 1879, 1.

74 Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja,« 142.

75 Areh, Pričevanja, pričevanje S. V., posneto 21. 04. 1997, št. 7.

76 »Der deutsche Parteitag in Cilli,« *Deutsche Wacht*, 13. 7. 1893, 1.

bili upravičeni, saj se je Cerkev v nacionalnem boju resnično postavila zgolj na slovensko stran, zlasti na Kranjskem. Precej manj je bilo to videti v nemškem Mariboru. Nemški mediji in politiki so bili kljub temu nezadovoljni, ker v mestu s 30.000 Nemci ni bil postavljen niti en nemški duhovnik.

Nacionalni boj med politiki obeh narodov se torej ni začel iz nacionalnih vzgibov, ampak iz političnih. Spodbudil ga je antagonizem konservativnega in liberalnega tabora, ki se je deloma ujemal z antagonizmom kmečkega in meščanskega tabora. Kasneje je politični spor prerasel v narodnostno nasprotovanje. Časnik *Deutsche Wacht* je nacionalni boj prikazoval kot vprašanje moči (*»eine Machtfrage«*), pa tudi kot *»epizodo velike bitke med Nemci in Slovani v Avstriji«*.⁷⁷ Večina nemških politikov na Slovenskem je kritizirala slovensko politiko, nekateri, kot npr. grof Barbo-Waxenstein, so napetosti mirili:

»Vedno smo branili pravice Nemcev na Kranjskem in bomo tudi v bodoče vselej nastopali za njihove pravice na Kranjskem, če jih bodo napadali. Branimo svoje stališče, pri tem pa nismo niti najmanj sovražniki slovenskega naroda (der slowenischen Nation). Želimo in privoščimo slovenskemu narodu kot takemu kulturni razvoj, ki ga bo usposobil, da bo dostojno nastopil na miroljubnem bojišču narodov, kjer pokaže vsak narod svoje najboljše, ne da bi s tem napadal druge narode. Gospoda moja! V naših vrstah vidite tudi potomce tistih, ki so stoletja vodili kranjsko ljudstvo (das Volk von Krain), ki ga niso vodili samo na področju kulture, temveč tudi na bojnem polju, ki so v obrambi dežele in države skupaj z ljudstvom prelivali svojo kri. Potomci teh mož ne bodo nikdar stali slovenskemu narodu sovražno nasproti.«⁷⁸

⁷⁷ »Gegen die slowenischen Uebergrisse,« *Deutsche Wacht*, 15. 4. 1894, 4.

⁷⁸ Melik, »Nemci in Slovenci,« 172.

Nemška stran je v nacionalni boj vstopala skoraj z istimi argumenti kot slovenska stran, enako se je tudi odzivala. Nemški politiki in mediji so položaj Nemcev na Slovenskem razumeli kot manjšinsko vprašanje, kar je v slovenski strokovni literaturi praviloma spregledano. Opozarjali so na asimilacijo Nemcev in si prizadevali za ohranitev nemškega jezika in nemške kulture. *Marburger Zeitung* je leta 1881 pozival: »*Predvsem vi, prebivalci Maribora, ki ste skoraj vsi brez izjeme Nemci in živite tako, pokažite vašo močno nemško zavednost, podpirajte Nemško šolsko društvo, ki edino hoče podpreti nemško vzgojo otrok /.../*«⁷⁹ Ohranjanje nemškega jezika je bila za njih ključnega pomena, da bi se ohranila nemška manjšina v slovenskih deželah. Zato so aktivno spodbujali ustanavljanje zasebnih šol z nemškim jezikom, pomagala jim je avstrijska zveza *Deutscher Schulverein*. V te šole so se vpisovali tudi otroci slovenskih staršev. Otroci so si z odličnim znanjem nemškega jezika odpirali pot do boljših služb in boljšega življenja po celotni habsburški monarhiji. Zveza *Deutscher Schulverein* je v očeh slovenskih politikov in medijev postala huda sovražnica, ki so jo obtoževali »ponemčevanja«. ⁸⁰

Tudi nostalgija za »dobrimi starimi časi«⁸¹ je prispevala k upiranju Nemcev slovenskemu nacionalnemu gibanju. V prilogi *Deutsche Stimmen* lahko beremo nostalgичne zapise, ki trkajo na nemška čustva: »*Kot pripovedka davnih časov zveni, ko danes našim začudenim otrokom razlagamo, da še ni preteklo dvajset let, ko je bila Ljubljana nemško mesto. Njeno prebivalstvo se je, razen majhne in izginjajoče manjšine, izrekalo za nemško.*«⁸²

79 »An die Bewohner Marburgs!«, *Marburger Zeitung*, 10. 7. 1881, 1.

80 Ibid.

81 Franc Rozman, »Baron Schwegel v svojih spominih«, *Kronika* 32, št. 2/3 (1984): 228.

82 »Deutsche Erziehung im Hause«, *Deutsche Stimmen aus Krain und Küstenland*, 15. 1. 1898. Citirano po: Matić, *Nemci v Ljubljani*, 373.

Srednjeveški, nemški kolonizacijski prostori na Slovenskem: od doline reke Drave, Mislinjske doline, od Dravskega do Sorškega polja, so zaradi asimilacije postali skoraj popolnoma slovenski. Baron Jožef Schwegel je razlagal:

»Rojen sem bil kot otrok slovenskih staršev in svojega nacionalnega izvora nisem nikoli tajil, čeprav nisem nikoli dvomil, da so moji predniki nemškega pokolenja in da je večji del prebivalstva Gorenjske, posebej področje briksenške in freisinške škofije sčasoma samo zamenjalo svojo materinščino s slovenščino, ohranilo pa je do današnjega dne svoj nemški karakter v navadah in običajih.«⁸³

Krčili so se nemški otoki na Kočevskem in na Apaškem polju. 700 let stara nemška kultura Tirolcev na Sorici je naglo izginjala. Zaradi selitve slovenskega prebivalstva v nemško govoreča mesta Celje, Ptuj, Maribor in Slovenj Gradec se je delež Nemcev nižal. Celjski časnik *Deutsche Wacht* je trdil, da so na mestu ruševin rimskega mesta Celeia nemški kolonisti v zgodnjem srednjem veku ustanovili mesto Cilli. Da bi ohranili dediščino svojih očetov, so pozivali k ubranitvi »nemškega Celja«. ⁸⁴ Tudi v Celju so mediji trkali na nemška čustva in celjski Nemci so te besede doživljali z mešanico razočaranja in nostalgije. ⁸⁵

Zaradi asimilacije na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem je naraščala skrb vse večjega števila Nemcev. Zaradi asimilacije na Koroškem ter v trgih in mestih drugih slovenskih dežel pa je naraščala skrb vse večjega števila Slovencev. *Marburger Zeitung* je ob objokovanju izgube domnevno nemškega ozemlja pisal:

83 Rozman, »Baron Schwegel v svojih spominih,« 228.

84 »Dr. Forregger für Cilli,« *Deutsche Wacht*, 4. 7. 1895, 1.

85 Areh, Pričevanja, pričevanje S. V., posneto 21. 4. 1997, št. 7.

»Izgubljenega je v resnici že veliko. Široko slovansko in italijansko področje loči danes Nemce od našega južnega morja, od Jadrana. Kranjska, dežela Anastasiusa Grüna, je danes povsem v slovenskih rokah, na Spodnjem Štajerskem štrlijo iz slovenske plime le posamezna mesta kot nemški jezikovni otoki. Slovenci so bili še pred dvema desetletjema »ljudstvo«, ki ni imelo skupnega jezika, le sorodne dialekte. Anastasius Grün je lahko še v šestdesetih letih celo slovensko nacionalno literaturo nosil v žepu na suknji, saj je obsegala samo – abecednik. Danes prodira slovenska propaganda, ki postaja pod vodstvom klera vedno bolj drzna, zmagoslavno na meje naše južne Štajerske.«⁸⁶

Nemški mediji so trdili, da se otroci Nemcev asimilirajo v slovensko okolje predvsem zaradi slovenskih šol, ker otroci mladost preživijo v slovenskem okolju. Svarili so Nemce, naj ne opuščajo nemškega jezika v družinah mešanih zakonov,⁸⁷ naj se uprejo slovenizaciji (»Slowenisierung«).⁸⁸

Nacionalni boj Nemcev proti slovenskemu nacionalnemu gibanju seveda ni slonel zgolj na emocionalnih občutkih ogroženosti manjšine ali na objokovanju »dobrih starih časov«. Zelo pomembna je bila tudi politična komponenta. To sestavljata dva med seboj tesno povezana dejavnika: strah zgornjega nemškega sloja pred izgubo vodilnega položaja v družbi in boj politikov za oblast. Nemški in slovenski politiki so se na volitvah borili za županska mesta, za poslanske man-

86 Boštjan Zajšek, »'Nemški' luterani in 'slovenski' katoličani: nekaj utrinikov iz zgodovine mariborske nemške evangeličanske občine v 19. in 20. stoletju,« *Stati inu obstatu : revija za vprašanja protestantizma*, št. 23/24 (2016): 142.

87 »Deutsche Erziehung im Hause,« *Deutsche Stimmen aus Krain und Küstenland*, 15. 1. 1898. Citirano po: Matić, *Nemci v Ljubljani*, 372.

88 »Gegen die slowenischen Uebergriffe,« *Deutsche Wacht*, 15. 4. 1894, 3, 4.

date ter za politične položaje v družbi, ki so jim zagotavljali privilegije in višji status v družbi. Zato so mnogi nacionalni boj izkoriščali za pridobivanje volilnih glasov. Politično apatične ljudi je bilo veliko lažje aktivirati s poudarjanjem nacionalne ogroženosti naroda. To lahko sklepamo glede na pripovedi Nemcev iz Slovenj Gradca:

»Politiki so stalno razlagali, da je naš narod pred izumrtjem. Ostro so napadali politične nasprotnike, jih prikazovali kot, da bo njihova zmaga na volitvah prinesla neizbežen konec sveta. Na koncu smo vsi ugotovili, da gre zgolj za igro kdo bo prepričal več volivcev, da bodo izvolili narodnega kandidata in mu s tem omogočili dobro življenje. Smešno je to, da so Slovenci na političnih shodih v Starem trgu vpili o ogroženosti Slovencev, nas Nemce prikazovali kot zlobne sovražnike, nato pa so se po koncu shoda razkropili in v nemški gostilni pri Gollu v Slovenj Gradcu, skupaj z Nemci veselo pili pivo in krmljali o vremenu, politiki in o gospodarstvu.«⁸⁹

Podobna pričevanja kažejo na razočaranost nad politiki in nad nacionalnim bojem, za katero pa žal ni mogoče ugotoviti obsega. Nemško nasprotovanje slovenskemu nacionalnemu gibanju je temeljilo tudi na strahu nemških politikov in premožnih ljudi pred izgubo vodilnega položaja v deželah z večinsko slovenskim prebivalstvom. Vodilni nemški sloj, ki je plačeval večino deželnih davkov, je v skladu s takratno navado upravičeno pričakoval, da bo ohranil vodilno vlogo pri določanju deželne politike. To načelo je temeljilo na politiki; kdor plača, ima pravico odločati, kam bo šel njegov denar. V strahu pred izgubo politične moči so premožni Nemci na

89 Areh, Pričevanja, pričevanje S. V., posneto 21. 4. 1997, št. 7.

Slovenskem, enako kot nemška zunanja politika, dosledno podpirali stališče, da imajo avstrijski Nemci, ne glede na številčnost pripadnikov nenemških narodov, neodtujljivo pravico do vodilnega položaja v avstrijski polovici habsburške monarhije in da mora zato monarhija na vsak način ostati nemška država.⁹⁰ Nemški mediji tega niso skrivali. Časnik *Deutsche Wacht* je pisal: »/.../ mi si želimo nemško Avstrijo, v kateri bo našemu narodu, ki ostale v kulturi daleč presega, pripadalo prvo mesto /.../ Želimo si, in to odkrito povemo, igrati prvo violino v Avstriji, ker mi in samo mi smo tega sposobni in upravičeni.«⁹¹

Razumljivo je, da takšna stališča niso mogla zbližati politikov obeh taborov. Razkol med nemškimi in slovenskimi politiki se je do konca 19. stoletja zgolj zaostroval in dosegel vrelišče pred prvo svetovno vojno ter posledično povzročil izstop Slovencev iz habsburške monarhije ter pridružitve srbski kraljevini.

90 Wolfgang Justin Mommsen, »Österreich-Ungarn aus der Sicht des deutschen Kaiserreichs,« v: *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/1871 bis 1914*, ur. Helmut Rumppler (München: Historikergespräch Österreich – Bundesrepublik Deutschland, 1989, (1991)), 205–218.

91 »Gegen die slowenischen Uebergriffe,« *Deutsche Wacht*, 15. 4. 1894, 4.

Viri in literatura

Časopisni viri

Cillier Zeitung, 1879.

Deutsche Stimmen aus Krain und Küstenland, 1898.

Deutsche Wacht, 1893, 1894.

Grazer Volksblatt, 1889.

Kmetijske in rokodelske novice, 1848, 1861, 1864, 1867, 1868.

Klagenfurter Zeitung, 1849.

Laibacher Zeitung, 1848, 1864, 1867.

Marburger Zeitung, 1881.

Slovenski gospodar, 1911.

Ustni viri

Areh, Valentin. Pričevanja prebivalcev Slovenj Gradca za obdobje 1805 – 1990. Ljubljana: Zasebni arhiv, 2001.

Literatura

Ambrosch, Michael. *Das Bürger Statut für Laibach. Entworfen von Bürgerminister Michael Ambrosch und bestätigt in der Gemeindrathsitzung von 27. November 1862. Deutsch und slovenisch*. Laibach: Laibach Stadt, 1864.

Batič, Matic. »'Paradies am Isonzo': delovanje Heinricha Moritza Penna (1838–1918) v Gorici.« *Kronika* 69, št. 1 (2021): 89–104

Batič, Matic. »'Mislimo sicer nemško, čutimo nemško, a nikomur ne bomo zamerili njegovega drugačnega mišljenja.':

nemški goriški list Görzer Wochenblatt in njegova politična usmeritev.« *Zgodovinski časopis* 77, št. 1–2 (2023): 88–115.

Conversi, Daniele. »Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach.« V: *Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, ur. Athena Leoussi in Steven Grosby. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

Cvirn, Janez. »Boj za Celje: politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.« *Zgodovinski časopis* 42, št. 1 (1988): 27–42.

Cvirn, Janez. *Kri v luft! Čreve na plot!: oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje: Novi tednik, 1990.

Cvirn, Janez. »Deželnozborske volitve 1861 na Štajerskem.« *Zgodovinski časopis* 48, št. 3 (1994): 329–333.

Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Založba Obzorja, 1997.

Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci*. Celje: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.

Czoernig, Karl. *Die Deutsche Sprachinsel Gottschee*. Trst: Deutscher und Österreichischer Alpenverein, št. 9, 1878.

Čeč, Dragica. »Tabor v Vižmarjih, incidenti in družbene razmere v šestdesetih letih 19. stoletja.« V: *150 let tabora v Vižmarjih*, ur. Dragica Čeč, 69–110. Ljubljana: Slovenska matica, 2020.

Čuček, Filip. *Svoji k svojim, na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba INZ, 2016.

Granda, Stane. »Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik.« *Zgodovinski časopis* 52, št. 3 (1998): 455–457.

Grdina, Igor. »Doživljanje Nemcev in nemške kulture pri slovenskih razumnikih od prosvetljenstva do moderne.« *Zgodovinski časopis* 47, št. 1 (1993): 57–67.

Grdina, Igor. *Slovenci med tradicijo in perspektivo: Politični mozaik 1860–1918*. Študentska založba, Ljubljana 2003.

Janša-Zorn, Olga. »Historično društvo za Kranjsko«. *Zgodovinski časopis* 46, št. 1 (1992): 41–64.

Kovačič, Franc. *Služabnik božji Anton Martin Slomšek, knezoškof lavantinski*. Celje: Družba Sv. Mohorja v Celju, 1943.

Kosi, Jernej in Stergar, Rok. »Kdaj so nastali 'lubi Slovenci'?« *Zgodovinski časopis* 70, št. 3–4 (2016): 458–488.

Kramberger, Petra. »Nemško časopisje v Mariboru v 19. stoletju.« *Kronika* 53, št. 1 (2005): 37–52.

Kramberger, Petra. »Iz publicistične preteklosti Ptuja.« *Kronika* 57, izredna št. (2009): 423–436.

Kramberger, Petra. »Začetki politične publicistike na Ptuj: časopis Pettauer Zeitung (1889–1904).« V: *Und die Brücke hat gezogen, die vom Ost zum West sich schwingt: literarische, kulturelle und sprachliche Vernetzungen und Grenzüberschreitungen: Festschrift für Mira Miladinović Zalaznik*, ur. Petra Kramberger, Irena Samide in Tanja Žigon, 331–355. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.

Kramberger, Petra. *Alle guten Oesterreicher werden unser patriotisches Unternehmen unterstützen: Südsteirische Post (1881–1900), nemški časopis za slovenske interese*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2015.

Matić, Dragan. *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.

Melik, Vasilij. »Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem.« *Zgodovinski časopis* 2, št. 2–3, (1948–49): 69–134.

Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem: 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1965.

Melik, Vasilij. »Nemci in Slovenci (1815–1941).« *Zgodovinski časopis* 46, št. 2 (1992): 171–174.

Melik, Vasilij. »Slovenski državnopravni programi 1848–1918.« V: *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU*, ur. Bogo Grafenauer et al. 67–72. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995.

Melik, Vasilij. »Dragan Matič: Nemci v Ljubljani 1861–1918.« *Zgodovinski časopis* 57, št. 1–2 (2003): 234–235.

Mommsen, Wolfgang Justin. »Österreich-Ungarn aus der Sicht des deutschen Kaiserreichs.« V: *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/1871 bis 1914*, ur. Helmut Rumpler. München: Historikergespräch Österreich – Bundesrepublik Deutschland 1989, 1991.

Pančur, Andrej. »Razdor v narodnem gibanju.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1. del*, ur. Jasna Fischer in Žarko Lazarevič, 29–30. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Požar, Breda. *Anastasius Grün in Slovenci*. Maribor: Založba obzorja, 1970.

Rozman, Franc. »Baron Schwegel v svojih spominih.« *Kronika* 32, št. 2/3 (1984): 221–229.

Trdina, Janez. »Spomini.« V: *Zbrano delo, zv. 1, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. Janez Logar, 458–488. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947.

Valenčič, Vlado. »Ljubljanski protinemški odmevi turnarskih dogodkov.« *Kronika* 10, št. 2 (1962): 117–125.

Vošnjak, Josip. *Spomini*, ur. Vasilij Melik. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Zwitter, Fran. »Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike.« *Zgodovinski časopis* 18, (1965): 79.

Žigon, Tanja. *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Študentska založba, 2001.

Žigon, Tanja. »Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945). Teil 1, Deutschsprachige Presse in Krain bis 1860.« *Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte*, št. 12 (2004): 199–240.

Žigon, Tanja. »Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945). Teil 2, Deutschsprachige Presse in Krain von 1860 bis 1945.« *Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte*, št. 13 (2005): 127–154.

Žigon, Tanja. »Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945). Teil 3, Deutschsprachige Presse in der Untersteiermark, in Kärnten, in Görz und in Triest.« *Berichte und Forschungen: Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte*, št. 13 (2005): 155–213.

Spletni viri

Slovenska biografija. »Etbin Henrik Costa.« Pridobljeno 16. 3. 2024. URL: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi161869/>.

German Views on the Causes of the Rift between Germans and Slovenians

Summary

In the middle of the 19th century, the first serious differences between the German and Slovenian political camps can be perceived. A national struggle can be said to have taken place since the 1860s onward. The national struggle did not arise from national motives, as one might expect, but from political ones – due to the antagonism between Slovenian conservatives and German liberals. As the national struggle escalated, both sides surprisingly started from the same point of view and reacted in the same way. Slovenian authors claimed and proved that Slovenians as a minority in Austria-Hungary were threatened, so Slovene politicians demanded a better status of the Slovenian language, culture and nation, as well as more political rights. German media and the stories of German people show that the Germans also understood their situation as a minority issue, which is generally overlooked in Slovenian literature. German politicians claimed that their nation was threatened with extinction among the majority Slovenian population. They warned against assimilation and worked to preserve the German language and German culture. With the German opposition to the Slovenian national movement, it is also necessary to emphasize the German upper classes' fear of losing their leading political position in the provinces with a majority Slovenian population.

Prejeto: 19. 4. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Pavlina Bobič¹

Moč uma in telesa: telo kot politični prostor v desetletju po 1. svetovni vojni na Slovenskem

Izvleček

Prispevek tematizira ideale in perspektive telesnosti v obdobju pred in po prvi svetovni vojni in jih postavlja v okvir sočasnih poskusov celovite povojne obnove življenj. Na kakšne načine se je princip telesnosti spreminjal v politično krajino, kjer so se spopadle različne ideologije in obenem razkrile svoje poglede na duhovno in telesno moč ter sposobnost (moralne) regeneracije? Tradicionalna ikonografija je črpala iz bogate duhovne in sekularne dediščine ter se klesala ob predstavah o vzgojnih prijemih in pasteh dobe. Dileme so se znotraj sokolskih in orlovskih telesnovzgojnih vsebin prepletale s političnimi, desetletja trajajoča razhajanja med obema organizacijama pa so se še zaostrole v

¹ Dr. Pavlina Bobič, znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, pavlina.bobic@scnr.si; ORCID iD: 0009-0003-0566-8122.

času državljanskega spopada ter poglobila razdor v tradicionalnem taboru med drugo svetovno vojno.

KLJUČNE BESEDE: *prva svetovna vojna, poveljna moralna obnova, koncepti telesnosti, škof Anton Bonaventura Jeglič, Filip Terčelj, Sokol, Orel.*

Abstract

The article discusses ideals and perspectives of physicality in the period before and after the First World War, placing them in the context of contemporary attempts at comprehensively rebuilding lives after the war. In what ways did the principle of physicality change into a political landscape where different ideologies clashed and simultaneously revealed their views on spiritual and physical strength and on the ability for (moral) regeneration? The traditional iconography drew from a rich spiritual and secular heritage, shaping itself alongside notions of educational methods and the dangers of the period. Dilemmas within Sokol and Orel physical education content intertwined with political questions, and decades-long disagreement between both organisations deepened further during the civil conflict, exacerbating discord in the traditional camp during the Second World War.

KEYWORDS: *First World War, post-war moral restoration, concepts of physicality, Bishop Anton Bonaventura Jeglič, Filip Terčelj, Sokol, Orel*

Spopad in regeneracija

Antologija vojnih pesmi, *Gospod Bog bojev*, ki jo je leta 1914 uredil Alfred E. Manning Foster, je vsebovala dela avtorjev Alfreda Tennysona, Thomasa Campbella, Williama Wordswortha, Alfreda Austina in Gerarda Manleya Hopkinsa. Slednji, jezuitski asket, se je v enem od svojih verzov spraševal: »Kje je bojno polje, na katerem moram igrati moškega? O dobrodošlo tam njihovo jeklo in topovi. Nesmrtna lepota je smrt iz dolžnosti, če pod njenim praporom padem za njeno čast.«²

Ideal možatosti in telesne skladnosti je v predstavah in dojemanju ljudi pred prvo svetovno vojno simboliziral osebno in nacionalno moč, kakor tudi sposobnost fizične, moralne in duhovne obnove ter tako postal neločljiv del samodefinitivne moderne družbe. Imel je prvenstveno vlogo pri kovanju idej o narodnosti, smislu vojne in primatu dostojnosti. Ideal se je z vso bogato simboliko zlival in prelival skozi cerkveno in državno tolmačenje pomena samodiscipline. Pravi moški, je bilo rečeno, mora vedeti, kako krotiti svoje najbolj osnovne nagone.

Na kakšne načine je bil lahko koncept telesnosti priklican in uporabljen kot primerna analogija za politično krajino, na kateri so se spopadle različne ideologije in s tem razkrile svoje- stvene poglede na vitalnost, moč, možatost – kakor tudi žen- stvenost – ter implicitno potrebo po vseobsegajoči nacionalni regeneraciji po prvi svetovni vojni?³ Velika vojna je mobilizirala

2 James A. Mangan, *'Manufactured' Masculinity: Making Imperial Manliness, Morality and Militarism* (London-New York: Routledge, 2012), 703.

3 Takratne percepcije vojne pomagajo izoblikovati uvid v nekatere od političnih učinkov zaznamovane človeške izbire na pragu in koncu obeh planetarnih spopadov. Glej klasično študijo: George L. Mosse, »Two World Wars and the Myth of War Experience,« *Journal of Contemporary History* 21, št. 4 (1986): 491–513. O problemu normalizacije življenj v svetu, ki ga je preoblikovala prva svetovna vojna, glej tudi: Tammy M.

vse skupaj 65 milijonov mož, ubila več kot 8 milijonov in pohabila še 21 milijonov ljudi; uničila je štiri evropske starodavne imperije in Evropo spremenila v nekaj, kar je češki politik Tomas Masaryk opisal kot »laboratorij na vrhu neizmerne grobišča«. ⁴ Svetovna vojna je skupaj z narodi pretresla temelje tradicionalnih vrednot in s premišljenimi propagandnimi taktikami, uporabljenimi v glasbi, filmu, literaturi, političnih posterjih in drugih oblikah vizualne umetnosti, pustila prosto pot nadaljnji dehumanizaciji sovražnika, ki so jo v prihajajočih letih fašistična, nacionalsocialistična in komunistična propaganda učinkovito vgradile v svoj ustroj. ⁵ Sredi vojnih ruševin so politiki ljudskim masam, ki so bile mobilizirane in opolno-močene kot še nikoli dotlej, obljubljali »pravičnejšo družbo in lastno državo«. Liberalni Woodrow Wilson je slikal »svet, varen za demokracijo«; Lenin »komunistično družbo« brez revščine in izkoriščanja, Adolf Hitler pa si je zamislil bojovniško raso »očiščeno tujih elementov« na poti izpolnitve usode skozi čistost krvi in enosti med nacio in njenim Vodjo. ⁶

Ali naj ob razpadu starega sveta vse radikalnejše klice po fizični regeneraciji razumemo kot poskus duhovnega vstajenja, potem ko je tedanji človek uzrl uničenje na frontni črti in doživel opustošenje, ki se je spletalo v plejadi vojnih izgub in majavosti človeške vere v Boga in nauke katoliške Cerkve?

Proctor, »Reclaiming the Ordinary: Civilians face the Post-war World,« v: *Revival After the Great War: Rebuild, Remember, Repair, Reform*, ur. Luc Verpoest et al. (Leuven: Leuven University Press, 2020), 127–139; John Horne, »Reconstruction, Reform and Peace in Europe After the First World War,« v: *ibid.*, 397–316.

4 Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (London: Penguin, 2018), 6.

5 Barbara Keys, »The Body as a Political Space: Comparing Physical Education under Nazism and Stalinism,« *German History* 27, št. 3 (2009): 395–97.

6 Mazower, *Dark Continent*, 7.

Kako ključna je bila v tem smislu katoliška interpretacija povojne moralne prenove in kakšno sporočilo je prinašal imaginarij o obnovi telesa ter s tem primerni telesni vadbi? Kakšen je bil namen vse bolj razširjenih idej (in telovadišč) gimnastičnega društva Sokol in zakaj so bile te popolnoma nesprijemljive za katoliški etos? Končno je filozofija Sokola združevala ključne etične principe: moč in možatost (pa tudi ženstvenost), aktivnost in vztrajnost, predanost svobodi in očetnjavi, prostovoljstvo in disciplino ter bratsko (pa tudi sestrsko) povezanost med člani(cami) Sokola.

Po prvi svetovni vojni je katoliška struja o vzgoji telesa razpravljala posebej intenzivno, medtem ko je svoje videnje umeščala v kontekst »socialne higiene« ter s tem odstirala največje probleme časa, tj. pijančevanje in druge »razuzdanosti«, ki so se v povojni psihozi moralistom zdele brez konca. Vprašanje je bilo še pomenljivejše v odnosu do vojne, iz katere so se ljudje komaj dobro izvili, ki je močno zaznamovala človeška telesa, izžeta in željna osvoboditve od dotlej nespornih kulturnih norm.

Podobe bojevnika in dojemanja telesnosti

Koncept in stereotipne reprezentacije moderne moškosti je socialni konstrukt 18. stoletja. Gimnastika, predstavljena kot prvina osebne in socialne higiene, je bila (v vseh časih) najbolj smiselno in prodorno »orodje za klesanje človeškega telesa«; za nameček je bila gimnastika v osrčju poganjanja in tolmačenja stereotipa o popolni možatosti in je služila kot najbolj plastičen odtis filozofije o povezavi med duhom in telesom. Gojenje močnega telesa naj bi služilo za uravnavanje intelekta, ravnesje uma in telesa je bil namreč predpogoj za človekovo dostojno in moralno vedenje. Pristna možatost naj ne bi bila

ločena od samokultivacije posameznika in je bila bistveno zvezana s konceptom časti. Možatost je v tem smislu simbolizirala ne le vrline, pripisane posameznikom, temveč tudi duhovno vitalnost celotne družbe. Zahtevala je harmonično sobivanje moči in zdravja ter uma, obenem pa krotila posameznikove strasti. Pogum in smelost sta bili kreposti, razumljeni kot nujni za (pravega) moškega, obenem pa je ta moral biti sočuten, zvest in plemenit. V meščanskem konceptu so bile prisotne tudi vojaške vrline, saj so bile nepogrešljive v dojemanju junaštva, žrtvovanja in smrti.⁷ Njihovo medsebojno prepletanje je bilo posebej vidno v dejstvu, da junaštvo ni bilo mogoče brez samozanikanja, torej smrti človekovih želja oziroma strasti, ki je bila obenem edina pot do vzvišenega cilja. Toda gojenje fizične moči in s tem vzgoja telesa, gibkosti in discipline so bili zgolj prazni pojmi brez »moči volje«.⁸ Samo moč volje in prepoznavanje gonilnega smisla je v človeku lahko prižgala gorečo predanost služenju in žrtvovanju.

V tradicionalnem imaginariju je bilo vojaško junaštvo razumljeno v luči vere in viteške možatosti. Če je bila v času vojne fizična moč moškega odvisna od njegove moralne čistosti, je to pomenilo, da je bila vera vir neustrašnosti, s čimer je posameznik izpolnil podobo močnega, zdravega bojevnika. Ideal možatosti je bil zasidran v spoznanju, da sta telo in duh povezana.

V tem smislu je bila možatost razumljena kot »enovitost že vse od začetka: telo in duša, zunanji izgled in notranje vrline naj bi sestavljale harmonično celoto«.⁹ Prav ta celovitost in

7 George L. Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* (Oxford-New York: Oxford University Press, 1996), 48.

8 Ibid., 15.

9 Michael Roper, »Between Manliness and Masculinity: The 'War Generation' and the Psychology of Fear in Britain, 1914–1950,« *Journal of British Studies* 44, št. 2 (2005): 347.

predstava, da je posamično gojenje zdravega telesa »*dejanje najvišjega socialnega dobrega*« je določala obliko »*dominantne moţatosti*«. Poleg tega se je na moţatost gledalo z vidika »*zunanjih kvalitet*«: fizični videz in delovanje sta odsevala nič manj kot človekovo duhovno krajino.¹⁰ Po besedah Michele Cohen je bil telesni napor nepogrešljivo sredstvo za izostritev uma, zato športne igre, ki so bile v desetletjih pred prvo svetovno vojno izjemno popularizirane, niso bile zanimive le zaradi (iz)boljšanja telesa, pač pa zaradi učenja skupinskega duha in za preusmerjanje mladeničev od nevarnosti uničujoče samozlo-rabe. Živčne bolezni so bile razumljene kot dokaz »*spodletele moţatosti*«, ki bi lahko bile premagane s pomočjo rutinskega »*fizičnega utrjevanja*«. ¹¹ Ideja o športu kot kaljenju samoodre-kanja in osebnemu plemenitenju je bila prevladujoča v vseh šolskih učnih načrtih¹² oz. telovadnih društvih po Evropi pred 1914 in je ostala v samem jedru samodojemanja generacije,

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., 348.

¹² Leta 1890 so se po vseh avstrijskih srednjih šolah poleg rednega pouka telovadbe pričeli uvajati posebni igralni popoldnevi. Ti so bili pro-stovoljni in so želeli ponuditi več moţnosti za gibanje na prostem ter odtrgati mladino od nehigienskih zaprtih prostorov. Dijakom so poleg iger – kriketu se je kasneje kot najpopularnejši pridruţil nogomet – pri-poročali še plavanje in razne atletske vaje, pozimi pa drsanje. Vodili jih niso telovadni učitelji, pač pa najpogosteje klasični filologi. Več o tem v: Drago Stepišnik, *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem* (Ljubljana: DZS, 1968), 42. Novost je pri dijakih na Slovenskem naletela na veliko navdušenje in obisk igralnih popoldnevov je že prvo leto zajel več kot četrtino vseh dijakov. Zanimanje je še naraščalo, igre pa so pripomogle k večji disciplini dijakov, ki so najraje igrali tedaj izjemno modni kriket in kriket. Poleg tega so v Ljubljani dijake podprli s popusti pri vstopnini v kopališče Kolečija, nekateri trgovci pa so za dijake znižali cene drsalk (Ibid., 79). V letih pred veliko vojno so šolska letna poročila v igralnih popoldnevih prepoznala izjemne učinke na mladino: večjo disciplino, trdnjšo moralno in dobro telesno pripravljenost (Ibid., 81).

ki je odrasla po 1. svetovni vojni. Možje in mladeniči, ki so dejansko izkusili uničujoče učinke modernega bojevanja in ki so ponotranjili ideje o vrhunskih vrlinah, so se po veliki vojni soočali bodisi s hudimi pritiski občutkov krivde in sramu bodisi so sprejeli realnost trajnih poškodb, bolezni ali zgodnje smrti kot najbolj neposreden rezultat vojnega nasilja. Kljub mnogovrstnim odzivom in izkustvom vojne, ki so oblikovala bivše vojake, pa se jih je morda najbolj korenito dotaknila prav v razumevanju sebe kot moških.¹³

Med vrlinami in čutnostjo

Znotraj katoliškega imaginarija je ženstvenost zasedala sim-bolno enako pomembno mesto kot možatost; povzdignila je žensko vlogo v družbi in to s posebej učinkovitim namenom. Obstajal je namreč izredno močan religiozni simbol z globoko vsajenimi posledicami za odnos med moškim in žensko, ki je obsegal mnoga področja, vključno s senzualnostjo ter koncepti dobrega in zla. Če je bila za moške čistost predpogoj fizične moči in poguma, je bila za ženske izvir in ideal duhovne moči Devica Marija. Poosebljala je vse tisto, kar je krščanska ikono-grafija zmeraj predstavljala kot »dobre« ženske lastnosti: vrlost, ponižnost in materinsko odpuščanje.¹⁴ Življenje po vrlinah in odpovedih je tlakovalo pot k Bogu; samo skromne manire, preprosta oblačila in pobožnost so ženske zanesljivo varovale pred padcem v greh. Zavoljo socialne higiene je bila ženska

13 Jessica Meyer, *Men of War: Masculinity and the First World War in Britain* (Basingstoke-New York: Palgrave Macmillan, 2009), 160.

14 Barbara C. Pope, »Immaculate and Powerful: The Marian Revival in the Nineteenth Century,« v: *Immaculate and Powerful: The Female in Sacred Image and Social Reality*, ur. Catherine W. Atkinson et al. (Boston: Beacon Press, 1985), 175.

moda – kakor tudi žensko obnašanje – strogo nadzorovana in sankcionirana s pomočjo tako imenovanih odborov za dostojnost, ki so goreče promovirali vzor in vrline Marije. Skrb za (ne)moralno vedenje žensk je našla odslíkavo v domnevi, da bi njihovo nezaželeno vedenje lahko ogrozilo dobrobit celotne družbe, s čimer jim je ta obenem pripoznala vlogo, ki je bila daleč od pasivne.

»Primerno« žensko obnašanje in posledično močno, zdravo telo je bilo toliko pomembnejše in celo odločujoče v prizadevanju za ohranitev in okrepitev naroda v povojni rekonstrukciji skupnosti in populacijski rasti. »Drugost« ženstvenosti je ustvarila »socialne meje vojne« in osvetlila možnosti za povojno normalizacijo. Reprezentacije materinskosti kot ene ključnih ženskih lastnosti so prinašale pomen »produktivnosti« in »nadaljevanja«, pa tudi »varovanja« in »stabilnosti«. Devica Marija z atributom samožrtvovanja je bila najvišja metafora za duh ženske.¹⁵ Poosebljena je bila v vnetem delu Marijinih družb, ki so bile razširjene po Slovenskem in so imele potencialni naboj za ideološko mobilizacijo ali pa, nasprotno, demobilizacijo presvobodnega ženskega duha vse do 2. svetovne vojne. Ideal Marijine čistosti je bil namreč lahko uporabljen tudi kot orožje proti ženskam, če njihovo vedenje ni ustrezalo pričakovanim normam ubogljivosti ter spolnim in drugim dilemam, ki so izvirale iz starodavne dihotomije med Evo in Marijo v ženski naravi. Slednje poraja vprašanje, ali to ni obenem naznanjalo poskusa katoliške Cerkve, da s tem izpolni svojo ambicijo po socialnem nadzoru in utrjevanju moralne avtoritete nad spoloma. To je bilo prav tako očitno v cerkveni perspektivi na telesno vadbo žensk v katoliški telovadni or-

15 Margaret Bruzelius, »Mother's Pain, Mother's Voice: Gabriela Mistral, Julia Kristev, and Mater Dolorosa,« *Tulsa Studies in Women's Literature* 18, št. 2 (1999): 215–16.

ganizaciji Orel,¹⁶ kjer je bila ta sicer zaželena zaradi krepitev zdravja, a vendar strogo ločena od moške, da bi odnos med obema spoloma ohranili moralno nedotaknjen. Še pred prvo svetovno vojno so cerkveni dostojanstveniki zaradi morebitnih zadreg »*duhovniških in laičkih prijateljev*« žensko telovadbo zavračali oz. dopuščali le v večjih in industrijskih krajih (da se ženske ne bi zatekale k Sokolu). Po vojni pa so se ženski odseki ustanovili tudi pod okriljem Orla, a so bili brez stika z moškimi in združeni v samostojni podzvezi.¹⁷ Cerkev je bila zato izredno sumničava do ženske vadbe znotraj liberalnega Sokola, kjer so bila pravila glede ločevanja med spoloma in javnega nastopanja manj rigidna.

Toda prva svetovna vojna je številnim možem povzročila težko fizično in psihološko škodo, kar je pomenilo, da vojna lahko moža ne samo naredi, temveč tudi uniči. Slednje je razblinilo iluzijo o sladkosti umiranja na oltarju domovine in z njo enačenje vojne s prostorom za osebni razvoj in duhovno izpolnitev. Surovost vojaškega spopada je namreč prej ali slej načela človekovo telo in pogum. Možje na fronti so črpali iz omejenega vira drznosti, ki se je pogosto hitro izpraznil zaradi strašljive fascinacije nad brutalnimi učinki orožja in izrednih

16 Zametki orlovske telovadbe segajo v leto 1892, ko je bil v Ljubljani 1. slovenski katoliški shod. Različna društva klerikalne stranke so se leta 1897 povezala v Slovensko krščansko-socialno zvezo, ki je 1902 postavila organizacijske temelje za novo, orlovsko telovadno gibanje na Slovenskem. Leta 1907 so se telovadni odseki združili v okviru SKSZ s svojim organizacijskim in vaditeljskim zborom. Dve leti kasneje je zveza telovadnih odsekov po sokolskem vzoru dobila ime Orel, ki je po Sokolu prevzela glavne zunanje organizacijske znake.

17 Stepišnik, *Oris zgodovine*, 133; Tomaž Pavlin, »*Zanimanje za sport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje*«: *Telesnokulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej* (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2005), 77.

naporov med spopadi.¹⁸ Kot je ugotovila Joan Scott, je imela vojna daleč od frontnih linij dodatno paradoksalno moč: zaradi odsotnosti mobiliziranih (ali kako drugače onesposobljenih) mož je vojaški konflikt ženske spremenil v vidne zgodovinske akterke ter obenem destabiliziral stereotipe možatosti. Še več, vojna se je silovito in v vseh plasteh socialne pogojenosti potrdila kot »najgloblji ne-red, razbitje vseh predhodno postavljenih razmerij«.¹⁹

Moralne in vzgojne dileme dobe

Sesutje habsburškega imperija in vzpon nove jugoslovanske države sta v enakem smislu globoko, celo tesnobno, zarezala v življenje Slovencev. Skrb za moralne pasti vojne, na katere so škofje z duhovniki nenehno opozarjali vse od izbruha konflikta ter obenem razgaljali problem zabrisane očetovske avtoritete za odraščajočo mladino, se je nadaljevala tudi potem, ko je orožje na fronti utihnilo. V prvih poveljskih mesecih je Ljubljanski škofijski list z vnemo pisal o velikem zlu, ki ga je dolgotrajna vojna prinesla posameznikom in družinam, in izrazil prepričanje, da je nujno treba organizirati katoliška telovadna in izobraževalna društva ter s tem - in z negovanjem »žive religiozne zavesti« - zavarovati mladež pred moralnim in fizičnim propadom.²⁰ Fantiči, ki so bili na pragu mobilizacije, ali tisti, ki so se po demobilizaciji avstro-ogrske armade 3. novembra 1918 vračali domov, so doživljali erozijo avtoritete odraslih, kar je odseval

18 Lord Moran, *The Anatomy of Courage: The Classic World WWI Account of the Psychological Effects of War* (New York: Carroll and Graf Publishers, 2007), 70–71; Michael Roper, *The Secret Battle: Emotional Survival in the Great War* (Manchester-New York: Manchester University Press, 2009), 18.

19 Meyer, *Men of War*, 3.

20 Ljubljanski škofijski list, št. 12 (1918): 155.

tudi vsesplošen problem odsotnosti očetov.²¹ Ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič je konec leta 1918 svojo duhovščino pozval, naj na dekanijskih pastoralnih konferencah pretresejo vprašanje o vzgoji mladine, saj so »*gospodje zdihovali, da se je mladina izpod 20. leta nenavadno izpridila*« v letih uničujoče vojne.²² Škof Jeglič je posebej izpostavil elaborat mladega škofjeloškega kaplana Filipa Terčelja,²³ ki je razkril nove pastoralne načine, kako naj se duhovniki približajo mladim. Mladeniči

21 Andrew Donson, *Youth in the Fatherless Land: War Pedagogy, Nationalism, and Authority in Germany, 1914–1918* (Cambridge, MA-London: Harvard University Press, 2010), 225.

22 *Ljubljanski škofjski list*, št. 12 (1918), 155.

23 Filip Terčelj (2. februar 1902 – 7. januar 1946) je po maturi na škofjski gimnaziji v Šentvidu leta 1913 vstopil v ljubljansko bogoslovje in bil posvečen v duhovnika leta 1917. Med letoma 1917 in 1921 je kaplanoval v Škofji Loki, nato pa pričel s študijem na socialni pedagoški fakulteti v Kölnu. Študiral je še metode prosvetnega dela v ljudsko-prosvetnih ustanovah Adolfa Kolpinga v Mönchengladbachu. Med študijem je organiziral slovenske rudarje na Vestfalskem ter ustanovil prvo zasebno šolo v Hambornu. Na Goriškem je leta 1922 ustanovil in bil tajnik Prosvetne zveze; pod njegovim vodstvom so se razmahnila društva s tečaji in knjižnicami ter dramski in telovadni odsek. V Gorici je deloval tudi kot duhovni vodja in katehet v slovenskem zavodu Alojzijevejšče. Pod fašizmom je bil leta 1931 zaprt in 1932 obsojen na pet let konfinacije v Campobassu; čez leto dni je bil po posredovanju cerkvenih oblasti izpuščen, vendar ni smel opravljati nobene službe. Umaknil se je v Ljubljano, kjer je bil med letoma 1934 in 1945 suplent za nemški jezik in katehet na II. državni gimnaziji ter kurat v prisilni delavnici. Mesec dni po koncu vojne ga je nova komunistična oblast zaprla, po izpustitvi pa ni imel več niti stanovanja niti službe. 6. januarja 1946 sta ga na poti iz Sorice v Ljubljano skupaj z duhovnikom Francem Krašna zajela partijska aktivista ter predala pripadnikom KNOJ. Oba so strahovito mučili in umorili v okolici Davče. Šele 29. aprila 1949 so domačini trupli skrivoma izkopali in prenesli na davško pokopališče. O življenju in nasilni smrti Filipa Terčelja glej: Ivan Albrecht, *Filip Terčelj: duhovnik v primežu dveh svetovnih vojn in treh zločinskih režimov* (Ljubljana: Družina, 2017).

so se namreč soočali s težkimi socialnimi in eksistencialnimi dilemami o smislu vojnega trpljenja ter rastoči bedi v zalednih mestih in vaseh. Po Terčelju je bila za duše in moralo mladih ljudi po zaključku njihovega šolanja nujna včlanitev v Marijino družbo ali izobraževalno društvo in nato redno nedeljsko sestajanje ob živem razpravljanju aktualnih tematikah; mladi bi se po Terčeljevem prepričanju na teh sestankih sami poučili o slabostih pijančevanja, grdega govorjenja in kletve. Terčelj je kot pametno označil tudi organiziranje mladeniških taborov, združenih s krajšimi izleti, kar so bile za tedanji čas »velike važnosti«. ²⁴ Na ta način naj bi na podlagi prijateljskega druženja mladina prešla iz defenzive v ofenzivo in se ne le obranila slabega vpliva, pač pa tudi odločilno dobro vplivala tudi na druge. Tako bi se versko in moralno oblikovala mladina, ki ostane doma. ²⁵

Slednje je bilo toliko pomembnejše zaradi pojava raznovrstnih modernih smeri in njihovih poskusov, da mladino vzgojijo »po svoje«. Socialni demokrati so se že »silno« zanimali za mladino in jih privabljali s pomočjo »berila« in športa. Poleg tega je bil Terčelj kritičen do socialnega gibanja, ki se je hitro širilo z nemškega prostora. Zelo so ga skrbele »psevdovzgojne« pobude pohodniške kulture pod imenom Wandervogelbewegung ²⁶ z alarmantnim sporočilom mladini:

24 *Ljubljanski škofijski list*, št. 12 (1918): 155.

25 Ibid.

26 Gibanje se je pojavilo v Nemčiji okrog leta 1900 in je po svojem imenu spominjalo na ptice selivke; potovalni slog mladine je bil brez razkošja, vodniki niso bili ne učitelji ne starši, pač pa nekoliko starejši vrstniki. Med takšnimi popotniki je vladal tovariški duh, zanimanje za ljudsko kulturo, petje in muziciranje ter prirejanje »gnezdilnih večerov« na poti, kar je krepilo svojevrstno mladinsko kulturo in njeno kljubovanje paternalizmu in avtoritetam. Prim. Susanne Rappe-Weber, »Wandervogel,« *Historisches Lexikon Bayerns*, pridobljeno 15. 4. 2024, <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Wandervogel>.

»Zapusti dom in šolsko izobrazbo ter namesto tega pohajaj naokrog!« Terčelj se je bal, da je take mladine resnično veliko med delavci in študenti, kar je po njegovem mnenju odsevalo tedanje rane v družbi: šibka družinska vzgoja, zanemarjanje šole, razpuščena morala, vse to pa je spremljal še veliko bolj skrb vzbujajoč pojav: sodobni vagabundi so namreč pohajkovali naokrog v družbi ženskih vrstnic. Čeprav na Slovenskem takšna »psevdopedagogija« še ni bila formalno organizirana, je Terčelj opozoril, da so se »vagantje« že sprehajali po gozdovih, gorah in gostilnah, in to najraje ob nedeljah, v času cerkvenih bogoslužij. Druga in še nevarnejša skupina, ki jo je navdihovala ista svobodnjaška miselnost in je prav tako prihajala iz Nemčije, je bila t. i. Freie Jugendbewegung z lastnim (in precej razširjenim) glasilom *Vortrupp*. Cerkevni vzgojitelj je bil prepričan, da mora *Mladost*, mesečnik katoliškega telovadnega društva Orel, postati še bolj rigorozna v svojem pisanju in navduševati mladino za katoliško ideologijo. Cerkev bo morala intenzivneje poskrbeti tudi za telo, kajti »lena, kisle askeze« ni bila za mladost.²⁷

Kot prodoren mislec in zavzet pedagog je Filip Terčelj opazil, da si mladi ljudje želijo predvsem preprostih trenutkov veselja in druženja: »Fant hoče petja, skakanja, vriskanja«, je zapisal, česar katoliški socialni nauk ni zanikal, če je sprostitev le sledila starodavnemu reku *anima sana in corpore sano*. S tega gledišča je bil prvi namen vzgoje izgradnja značaja. Mladenci so morali dobiti priložnost za spoznanje in ponotranjenje »prešerne moškosti« in močne religiozne vere, ki so jo utelešali njihovi pedagogi oz. kateheti. Po Terčelju bi samo takšna dobrohotna, a hkrati odločna vzgoja lahko zagotovila narodu mnogotere svetopisemske Tobije, zavarovala sodobne Herakleje na ključnih življenjskih razpotjih, ohranila moč Samsonov pred zvijačami

27 Ljubljanski škofjski list, št. 12 (1918): 156.

Dalil, in ne nazadnje ustvarila številne Makabejce, ki bodo »goreli za pravo vero svojih očetov in v čast templja Gospoda s Siona«. ²⁸

Vojna je v možeh pustila sledi s svojo brezobzirnostjo in prevratnimi idejami; še več, del bivših vojakov je zajela izredna nezaupljivost, mrzlota in odurnost do duhovnikov, je zabeležil škof Jeglič in obenem priznal, da je bilo nezaupanje mož tudi posledica cerkvene vpletenosti v (propadlo) avstrijsko politiko, moralne dvomljivosti nekaterih vojaških kuratov in medvojnih političnih razdorov med prohabsburško in projugoslovansko usmerjeno duhovščino. Čeprav so bile socialne posledice vojne »resne«, je v svojem elaboratu o mladeničih in možeh po vojni opazal Matej Rihar, župnik in dekan v Šmartnu pri Litiji, pa »anarhističnih idej ali boljševizma v celoti« še ni bilo zaznati. Kljub temu je bila odprtost ljudi zanje velika, saj se je nova država le počasi konsolidirala, pokojnine so bile neizplačane, življenjske potrebsčine redke, draginja izjemna, odpor do dela pa velik. ²⁹

Mnogo poprej »silnih« v nravstvenem čustvovanju se je vrnilo iz vojaške službe popolnoma demoraliziranih in vdanih v vsakodnevno uživanje. Povojna povodenj plesov in nebrzdane zabave v nikotinskem dimu, ob alkoholu in v družbi sumljivih žensk niso bile zdrave za narod – ustvarjale so »žive okostnjake, ne pa rdečeličnih, krepkih, mišičastih ljudi«, je opozarjalo glasilo Sokola leta 1919 in v isti sapi svarilo, da se sokolske družabne prireditve ne smejo odvijati na »čast troperesni deteljici sifilis, alkohol in nikotin«. ³⁰ Cigareta je v kaotičnem utripu izpodrinila

²⁸ Ibid.

²⁹ *Ljubljanski škofijski list*, št. 5 (1919): 44.

³⁰ Andrej Studen, »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih, kakor nekdan po kači govori,« v: *Stiplovškov zbornik*, ur. Dušan Nečak in Nataša Stergar (Ljubljana: Oddelek za zgodovino FF, 2005), 91; Studen, »Kjer se pijančevanje ustavi, red in sreča se zopet pojavi'. Drobec

bolj umirjeno kajenje pipe in zavladata provincialnim središčem in manjšim krajem ter kot simbol »hitrega in modernega« uživanja postala neločljiv del plesnih in kavarniških prireditev. Škofa Jegliča je kljub zanj poraznemu odzivu vseskozi še posebej bolel »brezsramni ples«, češ da se pri plesu »v sto slučajih smrtno greši vsaj devetdesetkrat« in pozival duhovščino, naj se bori zoper »gnusne moderne plese« kakor tudi proti »skrivnim tovarišijam fantov in deklet po župnijah«. Toda plesne strasti so se »žalibog« vžigale tudi med Marijinimi družabnicami.³¹ Jeglič je celo pozval k imenovanju zaupnikov, ki bi po vaseh pazili in župnikom naznanili hiše, kjer se shajajo mladeniči in dekleta, starše pa rotil, naj svojim otrokom branijo odhod na take – za moralo in telo nevarne – sestanke.³²

Nasproti tovrstnemu ali kar »razuzdanemu« veseljačenju je po prepričanju varuhov vere zgolj čistost ohranjala telo zdravo, lepo in mlado. Moralna celovitost je odpirala veselje za slavljenje Boga; in vendar, kako drugače je delovala nečistost, ki »kvari telo, da se spridi kri, oslabi živčevje« in še veliko več, je poročal škof Jeglič, kajti »izcimijo se težke, nesramne bolezni. Po svetu se polnijo bolnišnice in norišnice, koliko živčnih bolezni!« Učinka med vojno razširjenih veneričnih bolezni ni bilo moč spregledati; po razpadu Avstro-Ogrske so se vse vlade novonastalih držav sklicevale na izkušnje in povezave, ki jih je monarhija ustvarila med socialno higieno, prostitucijo, spolno prenosljivimi boleznimi ter vojaško močjo.³³ Bivši vojaki so se s front vračali telesno izčrpani in nanje po besedah dekana Mateja Riharja niso prežale samo kužne bolezni, pač pa tudi

o protialkoholnem boju v času poveljne psihoze,« *Zgodovina za vse XXI*, št. 1 (2014): 46.

31 *Ljubljanski škofjski list*, št. 3 (1919): 26.

32 *Ljubljanski škofjski list*, št. 5 (1919): 47.

33 Nancy M. Wingfield, *The World of Prostitution in Late Imperial Austria* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2017), 251.

nevarnost brezdelja in pijančevanja, ki je bilo zlasti značilno za tiste brez doma.³⁴

Predvsem ženske in matere so imele v tako prekucijskih časih pomembno vzgojno poslanstvo, zato jih je bilo treba »voditi in jim pomagati«, da si »vzredimo nov, bolj veren, bolj čist in trezen, zato pa tudi bolj zdrav rod«. ³⁵ Če je (bila) vojna drugo ime za uničenje, je morala biti ženska sinonim za njeno nasprotje, kajti po svoji naravi ženska življenje daje in ne jemlje. Družina in njena vzgoja sta se pokazali kot ogledalo človeške npravne trhlости ali trdnosti, pri čemer je ljubljanski vladika doumel globoke zanke sočasnega političnega vrenja v Evropi ter iluzornega miru ob izbruhih izrednega povojnega nasilja, ki se je bohotilo na območjih premaganih imperijev vse od Finske, Baltika, Rusije, Ukrajine, Poljske, Avstrije, Madžarske in Nemčije do Balkana, Anatolije ter Kavkaza.³⁶

Vojna je temeljito zarezala v politično dojemanje in moralni ustroj mož, ki so se vračali iz razpadle cesarsko-kraljeve armade, in škof Jeglič je s skrbjo navajal vse daljše in trdovratne primere »strahovitih sprememb«, ki so zajele posameznike, družine, vasi in mesta. Vzgoja, tako telesna kot duhovna, pa je vsaj na ravni spoznanja dosegla točko preobrata: Jeglič je brez omahljivosti pisal o »nenavadni surovosti« in podivjanosti znotraj družin, ki nikakor ni bila nova, in katerih prve žrtve

34 *Ljubljanski škofijski list*, št. 5 (1919): 44.

35 Ibid. Velik nemir je poleg kajenja v javnosti dvigovala nova ženska moda z »bubi« pričeskami, kar so katoliški moralisti označevali za »neokusno« in na vsak način »moteče«. Prim. »Mladenka bodi spodobna in uljudna,« *Mladika I* (1920): 27.

36 Vojna za neodvisnost in nato državljanska vojna je med letoma 1919 in 1923 pretresala tudi Irsko, ki je tedaj šla po poti nasilja, čeravno manj brutalnega kot v Srednji in Vzhodni Evropi. Več o tem v: Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why The First World War Failed to End, 1917–1923* (London: Penguin-Random House, 2017), 5 in dalje.

so bili otroci. Škof je duhovnike opominjal, da je starše treba »vzdramiti« in prekiniti krogotok posurovelosti, ki je imel zelo negativne učinke na odraščajočo mladino. Jeglič je dobro razumel, da imajo »cime zla«, ki so se po njegovem mnenju razrastle v mnogovrstne razuzdanosti, samo en izvor. Zlovoljnost, zmerjanje, pretepanje in celo preklinjanje otrok so bila dejanja odraslih; nihče drug kot oni niso sejali (pa tudi želi) posurovele odzive zanemarjenih otrok.³⁷ To je pomenilo, da se morajo najprej vzgajati in krotiti vzgojitelji oziroma starši sami in šele nato otroci, medtem ko je le počasi vznikala zavest, da je ljubezen otipljiv vzajemni odnos, tj. nekaj, kar si »more in mora« človek pridobiti, more pa se tudi izgubiti.³⁸ Jeglič se ni čudil, da je bilo zato toliko fantičev osupljivo surovih ali kar »podivjanih«. Po drugi strani pa so tudi deklice v sovražnem vzdušju doma postajale brezobzirne in trmaste ter se zapletale v »nepremišljena grešna znanja in pohajkovanja s fanti po gostilnah, plesiščih in nevarnih sestankih«. Dokler je družina ostajala vir takšne vzgoje, se je tudi »razuzdanost« lahko razraščala brez omejitev. In kaj se ob tem zgodi s telesom? Odgovor škofa Jegliča je bil na dlani: pokvari se, življenjska moč peša in tudi zarod grešnikov je telesno oslavljen.³⁹

Krščanska društva in zveze so postale branik za moralno in vzgojno »zmag«, ta pa je zahtevala doslednost ter nikakršno spogledovanje z nasprotnimi mislimi. Vsa katoliška društva po deželi so morala zaživeti s fantovskimi in dekliškimi odseki, ki so obsegali socialnopolitične odseke za najbolj nadarjene fante (predvidene za javne funkcionarje in župane), telovadne odseke Orla, glasbeni in pevski odsek, dramski odsek, abstinenčni odsek, odsek zoper kletev in nevarno shajanje, ter

37 *Ljubljanski škofijski list*, št. 2 (1920): 5.

38 Alenka Puhar, *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju* (Zagreb: Globus, 1982), 409.

39 *Ljubljanski škofijski list*, št. 2 (1920): 20.

končno dekliške odseke s telovadnim, ki je bil še najbolj potreben tam, kjer je obstajala nevarnost, da ženska mladina zaide v nasprotno (tj. sokolske) vode. Dekleta pa niso smela telovaditi javno, da se ni izgubila skromnost ali celo sramežljivost.⁴⁰

Poslanstvo telesne vadbe

Zavoljo higiene in utrjevanja vsestranske odpornosti mladine je Filip Terčelj zapisal: »Na zrak, ven iz zatohlih prostorov! Telovadba naj zajame celo človeško telo, celega človeka!« Slednje je bilo toliko pomenljivejše, ker so si telovadci med ponotranjanjem discipline in premagovanjem odpora najlažje prisvojili štiri poglavitne čednosti: zmernost, razumnost, pravičnost in srčnost. Povojno moderno gibanje je značilno promoviralo privzgojitev ljubezni do športa in telovadbe. Obenem s stališča morale ni izostalo opozorilo, da telesna vadba v svoji skrajnosti vodi k precenjevanju lastnih moči in napuhu. Telesno gibanje, ki je izviralo samo iz želje po razkazovanju fizične moči, je lahko vzgojilo atlete, ni pa moglo vzgojiti duševno globokih in moralno trdnih značajevev.⁴¹

V povojnih letih so bili člani katoliške telovadne organizacije Orel vpoklicani za boj proti liberalizmu, socialni demokraciji in »potomcu« slednjega, boljševizmu,⁴² mobilizacija pa je sledila prenovi in reorganizaciji orlovstva pod vodstvom klasičnega filologa in gimnazijskega profesorja Ernesta Tomca. Duhovna in intelektualna poglobitev članov je povezala oblikovanje

⁴⁰ *Ljubljanski škofijski list*, št. 2 (1920): 40.

⁴¹ Albreht, *Filip Terčelj*, 59; *Naš čolnič*, št. 1 (1923): 13–14.

⁴² Za natančen pregled orlovske organizacije v tem obdobju glej: Aleš Šafarič, »Telesnovzgojna organizacija Orel po prvi svetovni vojni,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 4, št. 1–2 (2020): 21–66, <https://doi.org/10.55692/d.18564.2020.1>.

telesno zdravih (in lepih) mladeničev s poukom o vsem, kar je določalo vrlega moža: trden katoliški značaj in organizacijska spretnost, smelo javno delovanje, a tudi dobro poznavanje socialnega vprašanja in razumevanje mladega človeka.⁴³ Telovadci so bili vzgajani v ljubezni do naroda in jezika; domoljubje se je krepilo ne le s pomočjo ideološke vzgoje članov, temveč tudi z vzdrževanjem telesne pripravljenosti in mentalnega zdravja, vse pa je imelo korenine v načelih katoliške vere.

S poudarjenimi verskimi in cerkvenimi ideali so Orli ustvarjali kontrast v primerjavi s filozofijo telovadcev Sokola; nasprotja med njima so se bohotila že vse od odločnega nastopa goriškega bogoslovnega profesorja dr. Antona Mahniča in njegove prve ostre analize Sokola v *Rimskem katoliku* leta 1888, svojo kritiko sokolstva pa je v naslednjih letih še nadgrajeval v duhu krščansko radikalnejšega pogleda na svet. Načela, je učil Mahnič, so vsakakor nujna in plemenita, a prava so lahko samo ena, katoliška. Resnica je namreč zgolj krščanska in zaupana katoliški Cerkvi ter papežu kot glavi; kdor se Cerkvi in papežu (oziroma njegovemu učenju) ne pokori popolnoma in brezpogojno, preneha biti katoličan.⁴⁴ Med zmotami, proti katerim je morala Cerkev vehementno nastopati v vseh dobah svojega obstoja, je naštel naturalizem, racionalizem, liberalizem, ki je človeka delal »*absolutno avtonomnega*«, medtem ko je bil najhujši sovražnik socializem. V svoji goreči argumentaciji je Mahnič Sokola personificiral kot »*narodnjakarja, ki narod postavlja pred vero*«, in ga vrgel v isti koš kot liberalce⁴⁵ – Sokol je bil po tem gledišču nesprejemljiv, dokler se iz njega ne odstranijo vse sledi svobodomiselstva. Šopirjenje

43 Jakob Kolarič, *Škof Rožman: duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa* (Celovec: Družba sv. Mohorja, 1967), 164.

44 Šafarič, »Odnos Antona Mahniča do Sokola,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 3, št. 2 (2019): 19–20, <https://doi.org/10.55692/d.18564.19.8>.

45 Ibid., 25.

pod suknjo narodnosti je bilo za Mahniča in po njem slehernega katoličana nenaravno, če je moral ta ob tem v primerjavi z liberalcem »zatajevati« svoje načelo (tj. vero) , ki je na prvo mesto postavljal narod.⁴⁶ Za »viharnika s Krasa«⁴⁷ je bilo povečevanje Sokola za prebujanje naroda nepredstavljivo, ob čemer je ustanovitelja turnerjev Friedricha Ludwiga Jahna označil za framasona oz. prostozidarja, slovenskim liberalcem pa nato očital, da skušajo po vzoru socialistov s pomočjo telovadbe, sabljanja in vojaških vaj iz vrst dijakov in študentov, torej slovenskih prihodnjih »razumnikov«, »rekrutirati novo vojsko«.⁴⁸ A telesni kulturi Mahnič ni nikoli izrecno nasprotoval, telovadbo hitro rastočega Orla je radovoljno podprl zavoljo utrjevanja teles in samozavestnejšega nastopa telovadcev med »krščanskim ljudstvom«; končno je bila orlovska telovadba osnovana v katoliškem duhu, medtem ko je bila vzgoja telesa del celostnega oblikovanja mladine. Vendar je prepad med obema telesnovzgojnima organizacijama ostal.

Orli in Sokoli so kljub razlikam v podobnem jeziku govorili o nujnosti telesne aktivnosti in prav tako gojili vodilo, da je telesno zdravje pogoj za zdravje naroda.⁴⁹ Sokoli so razglašali, da je vsaka ura telesne vadbe pomlajevalna in krepilna za narod in še več – v dobi hude socialne krize v povojni Evropi je gimnastična telovadba človeka lahko napolnila z veseljem do življenja in rasti, vseskozi v globoki zavesti, da je gibanje sinonim za fizično izboljšanje sokolske mladeži, otrok in mladine oziroma telovadnih bratov in sester. Toda za Sokol »izboljšanje« ni bilo le telesno. Vzgoja v morali je bila predpo-

46 Ibid., 27.

47 Simon Gregorčič, ki je nosil težko breme Mahničeve kritike, ga je imenoval »nevihta s Krasa«.

48 Ibid., 34.

49 Več o filozofiji sokolske vzgoje telesa in duha v: Michal Babela in Josef Oborny, »Dr. Miroslav Tyrš – Father of the Sokol and Philosophy of the Sokol,« *Science of Gymnastics Journal* 10, št. 2 (2018): 313–329.

goj za oblikovanje trdnega značaja in izklesanega telesa. Ideja o povezanosti med telesom in umom sokolskega telovadca je bila prepojena s predanostjo narodu in jugoslovanski domovini; sokolska vzgoja je bila končno v službi državljske vzgoje.⁵⁰ V jedru njihovega sistema je bil imaginarij posvečene zveze med narodom in jugoslovanskim kraljestvom, ob čemer se je Sokol razumel za najzvestejšo silo narodne enotnosti.

Že desetletja trajajoča nasprotja med katoliškim in liberalnim političnim polom – pa tudi medsebojna oplajanja – so se po vojni še naprej in najbolj vidno kresala ob vehementni kritiki vzgoje otrok v sokolskem duhu, ki je po interpretaciji slovenskih škofov izključeval katolicizem. Sokolsko gibanje je v letih pred prvo svetovno vojno doživelo temeljito preobrazbo in prevzelo telovadbo kot prvenstveno obliko dela v svojih društvih. Preporod Sokola na Slovenskem je začel (in dokončal) dr. Viktor Murnik,⁵¹ ki je gibanje začel trgati od

50 Tomaž Pavlin, »'Naša naloga, smer in cilj'. Idejne osnove sokolske misli in vzgoje,« *Prispevki za novejšo zgodovino* XLVIX, št. 1–2 (2009): 83; o namenu slovenskega sokolstva glej tudi: *Sokolska načela* (Ljubljana: Slovenska sokolska zveza, 1919).

51 Dr. Viktor Murnik (25. marec 1874 – 1. januar 1964) je bil vrhunski sokolski telovadec, vaditelj in funkcionar. Po izobrazbi je bil pravnik, po poklicu pa gospodarstvenik za področje trgovine; bil je filozof, znanstvenik in umetnik, kar je posebej tankočutno izražal skozi svoj sestav prostih vaj in spektakularnih telovadnih plesov. Murnik je zgodovino slovenske telesne kulture najgloblje zaznamoval tudi kot trener najboljših slovenskih telovadcev pred 2. svetovno vojno (med drugimi olimpijca in večkratnega svetovnega prvaka Leona Štuklja, Staneta Derganca, dobitnika dveh olimpijskih medalj, Petra Šumija, dvakratnega zaporednega svetovnega prvaka v mnogoboju, ter Josipa Primožiča, štirikratnega svetovnega prvaka). Več o njem v: *Dr. Viktor Murnik – zbornik s posveta 24.3.2006*, ur. Tomaž Pavlin, Ivan Čuk (Ljubljana: Muzej športa, 2009); Ivan Čuk, »Misli Viktorja Murnika o sokolstvu in življenju za današnjo rabo,« v: *150 let sokolstva v Sloveniji (1863–2013)*, ur. Damijana Zelnik et al. (Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2014), 39–48.

strankarske politike in ga osnoval na »*narodni miselnosti, sloneči na svobodomiselnosti*«. ⁵² Ustanovil je vaditeljski zbor, ki ga je natančno izobrazil s telovadno metodiko, ta pa se je nato širila v ostala sokolska društva in omogočila razmah naraščajske (ne le članske) telovadbe. V dobi preporoda je Sokol odprl vrata tudi ženski telovadbi; že leta 1897 se je na Murnikovo pobudo v ljubljanskem Sokolu ustanovil ženski telovadni odsek, ki je bil organizacijsko ločen od društva, čeprav je slednje prispevalo tako telovadnico kot vaditelja, dr. Murnika. Pomagal je vzgojiti prve lastne ženske vodnice in že leta 1901 so odsek preuredili v samostojno Žensko telovadno društvo. Tudi ženska telovadba se je iz matičnega društva širila v vsa tista, kjer je bilo dovolj zanimanja in usposobljenih vodnikov. ⁵³ Po prvi svetovni vojni je bilo v deklaraciji zastopnikov slovenskega sokolstva mesto žensk jasno poudčrtano: znotraj koncepta sokolske vzgoje so povzdignile narodni pomen telesno čile in moralno krepke ženske, najsibo z vidika matere, narodnega potomstva, gospodinje, učiteljice mladine ali javne delavke, za povrh pa je deklaracija poudarila enakopravnost žensk v sokolskem društvu. ⁵⁴

Bistvena filozofija Sokola se je sklenila v loku nenehnega telesnega, moralnega in estetskega izpopolnjevanja telovadca (ali telovadke). Murnik je kot vodnik vaditeljev, gimnastov in vrhunskih slovenskih sokolskih tekmovalcev na največjih športnih prireditvah, tako svetovnih prvenstvih kot olimpijskih igrah, sledil Tyrševemu sistemu in zamisli telesne vzgoje v okviru rasne higijene ter antične simbioze med telesno in duševno popolnostjo. Po razpadu habsburške monarhije in vzniku kraljevine SHS je etiko zasnoval na jugoslovanskem nacionalizmu in patriotizmu, poleg tega pa je slovenska

⁵² Stepišnik, *Oris zgodovine*, 91.

⁵³ Ibid., 98–99.

⁵⁴ Pavlin, »Zanimanje za šport«, 76.

smer jugoslovanskega Sokola zagovarjala princip načelnika z zborom vaditeljev in lastno telovadnico kot glavnim sokolskim prostorom.⁵⁵

Po koncu velike vojne leta 1918 je ob nastanku in obnovitvi jugoslovanskega sokolstva organizacija štela nekaj manj kot 40.000 članov, članic in naraščaja. Na Slovenskem je število članstva še nekaj let po vojni ostalo na predvojni ravni, hitro pa se je širil naraščaj obeh spolov in kategorij; sokolski sistem vadbe je bil namreč priznan kot šolski telesnovzgojni sistem. Toda slovensko sokolstvo je po letu 1918 in kasneje sklenjenih mirovnih pogodbah izgubilo področja treh predvojnih sokolskih žup: v Italiji so ostala vsa društva s področja tržaške, goriške in deloma idrijske sokolske župe. Izgubljenih je bilo 38 društev in trije društveni odseki: skupaj z 2228 člani se je izgubilo 663 telovadcev z 848 članicami, 456 telovadk ter 227 moškega in 296 ženskega naraščaja. Slovensko sokolstvo je to izgubo nadomeščalo z ustanavljanjem novih društev, zlasti na severovzhodu Slovenije in na Dolenjskem.⁵⁶ Ob tem je raslo število Orlov: sredi leta 1920 je, navkljub »nepopolnim« podatkom, Orlovska zveza v 140 odsekih zabeležila 2423 telovadcev, 1530 netelovadcev oz. skupaj 3593 članov in 2241 naraščaja. Orel se je širil zaradi izrazitega sočasnega negovanja telesne kulture in javnih nastopov, obenem pa je skrbel za pojavnost drugih katoliških prosvetnih društev, ki so se le počasi uveljavljala. Prvi orlovski tabor, organiziran v Mariboru med 29. julijem in 1. avgustom 1920 z močno mednarodno udeležbo telovadcev

55 Tomaž Pavlin, »Sokolski oris,« v: *Dr. Viktor Murnik – zbornik s posveta 24.3.2006*, ur. Tomaž Pavlin in Ivan Čuk (Ljubljana: Muzej športa, 2009), 22.

56 Stepišnik, *Oris zgodovine*, 164–65. Sredi leta 1929 je bilo na Slovenskem vseh sokolskih telovadcev (skupaj z moškim in ženskim naraščajem) 9081.

in bogatim programom, je bil prva velika prireditev po vojni in pravcati mali katoliški shod.⁵⁷

Razpoke v perspektivah vzgoje duha in telesa

Toda vseskozi tleče kulturnobojno razpoloženje med obema telesnovzgojnima organizacijama je nedolgo zatem doseglo kritično točko, ko se je katoliška stran krčevito uprla uvajanju sokolstva v šole: konec januarja 1921 so predstavniki SLS in duhovščina ljubljanske škofije spisali protest in zahtevo za preklic odloka prosvetnega ministra Svetozarja Pribičeviča o sokolstvu v šolstvu. Pri beograjski vladi so protestirala tudi različna katoliška društva, škof Jeglič pa je sprožil akcijo na ravni škofovske konference: februarja so v Beogradu osebno protestirali ljubljanski, zagrebški in djakovski škofje ter zahtevali ukinitvev »*sporne in protizakonite zakonodaje*«. Sklicevali so se na avstrijski šolski zakon, ki je v Sloveniji še veljal in je določal »*versko-nravno vzgojo*«. V podkrepitev sta SLS in ljubljanska škofija začeli organizirati katoliške shode proti »*vzgoji mladih v sokolskem duhu*«. ⁵⁸ Pojav takšne vzgoje je leskovški župnik in dekan Alojzij Kurent v dekanijskem poročilu škofijskemu ordinariatu v Ljubljani 31. marca 1922 označil kot »*najhujše nasilje*« in »*vnebovpijoč zločin nad katoliško šolsko mladino*«. Sokolski duh po njegovem ni bil nič drugega kot »*versko indiferenten duh*« in tudi sokolsko učiteljstvo se je po Kurentovih besedah napram duhovščini vedlo vse bolj »*predržno*« in celo »*sovražno*«. Posledice sokolskega »*strupa*« so bile manjše na kmečkih farah, pa vendar je bil strah pred posledicami velik. Dekanijsko poročilo je ponudilo radikalno rešitev: odpravo

57 Šafarič, »Telesnovzgojna organizacija Orel,« 33–34.

58 Pavlin, »Zanimanje za šport«, 84.

centralizma in samoupravo Slovenije ali vsaj odločno besedo za katoliško versko šolo. Toda Kurent je obenem kritiziral »*avtokratstvo brez primere*«, ko so nekateri župniki pripuščali med Orlice zgolj najuglednejše Marijine družabnice, vsem drugim dekletom pa prepovedali vstop v krožek, kar si po Kurentu ni moglo obetati dobrih sadov.⁵⁹ Nezaupanje katoličanov do Sokola je vseskozi vrelo okrog sokolskih telovadnih »*idealov*«, ki naj bi se zaustavljali ob človeških, svetnih in naturalističnih ciljih brez religioznih osnov – vzgojni naturalizem vseh oblik je bil ne nazadnje pripoznan in oznanjan kot vzgajališče za brezbožni boljšeizem in Cerkev je vztrajala, da bo tako vzgojena mladina prej ali slej »*njegov najgorečnejši boritelj*«. ⁶⁰

Zakon o ustanovitvi Sokola kraljevine Jugoslavije 5. decembra 1929 je predpisoval združitev ali razpust vseh obstoječih društev za telesno in moralno vzgojo, s čimer je prišlo do ukinitve orlovske organizacije na Slovenskem, saj se njeno vodstvo ni hotelo vključiti v vsedržavni Sokol.⁶¹ Jugoslovanska vlada je s tem povzročila veliko nejevoljo in razočaranje med slovenskimi katoličani, ki so bili tako ob telovadni prostor, kjer so se trudili vzgojiti elito podeželske mladine. Sokol je bil zanje »*popolnoma nesprejemljiv*« zaradi njegovega »*protikatoliškega in proticerkvenega*« duha. Še več: trdili so, da bi prišlo do nič manj kot verske shizme, če bi krščanski starši dovolili svojim

59 Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), NŠAL 331, Zapuščina škofa Antona B. Jegliča, t. e. 6.

60 Ljubljanski škofijski list, št. 10 (1931): 134.

61 Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije* (Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994), 37. Kot primer lokalnih zaostritev ob tem vprašanju glej: Bogdan Kolar, »Sokol Kraljevine Jugoslavije in ustvarjanje napetosti: primer župnije Koprivnik v Bohinju,« *Bogoslovni vestnik* 78, št. 3 (2018): 729–44.

otrokom vstop v sokolska društva, saj bi jih s tem izpostavili Bogu sovražnemu okolju in pregovornemu sovraštvu do duhovnikov.⁶² Hudo nasprotje med obema stranema je povzel Pavle Borštnik v svojih spominih, ko je zabeležil, kako ga je kot fantiča v sokolskem kroju (njegov oče je bil liberalec in starosta viškega Sokola) prizadela opazka mlajšega dečka, da bodo »*vsi sokoli šli v pekel*«, še bolj pa odločna pritrditev dečkove matere. Ironično, čeprav jo je zmotila rdeča sokolska srajca, je kasneje prav njen sin padel kot partizan (in morda komunist).⁶³

Dr. Gregorij Rožman, do razpusta duhovni voditelj Orla, od leta 1930 pa ljubljanski škof, je poudaril katoliško »*rezervo*« do idealov Sokola, če so ti samo človeški, humanitarni in svetni. Povojna leta so namreč razvila »*eksplozivne snovi*« v duševnem ustroju ljudi, med katerimi so bile najočitnejše radikalni nacionalizem, moralna anarhija in zastrašujoče nasilje komunizma, ki so ga sodobniki spoznavali predvsem skozi čtivo in molitve za Rusijo. Moralne vzgoje naroda se ne da »nacionalizirati«, kot si je prizadeval zakon o Sokolu Jugoslavije, je tekla kritika, kajti vest, na kateri temelji morala, je vezana samo na Božji zakon in ne policijske predpise. Za katoličane bi bil Sokol sprejemljiv samo v primeru, da bi se to telovadno gibanje »*pokristjnilo*«. ⁶⁴ Cerkev, so naprej na srce svojemu ljudstvu polagali jugoslovanski katoliški škofje, je odrešilna za državo prav skozi vzgojo

62 O sodobnih izzivih krščanske vzgoje in mestih, ki jim ta pripada, je med drugim odločno pisalo »Pastirsko pismo katoliškega episkopata kraljevine Jugoslavije o krščanski vzgoji mladine,« *Ljubljanski škofijski list*, št. 3 (1930): 37–43.

63 Pavle Borštnik, *Moj čas* (Trst: Mladika, 2006), 22–23. Borštnik je bil med 2. svetovno vojno kot Sokol trdno na protikomunistični strani in član notranjskega odreda slovenske nacionalne ilegale.

64 NŠAL, NŠAL 332, Zapuščina škofa dr. Gregorija Rožmana, Osnutek protestnega pisma vladnemu ministrskemu predsedniku v Beogradu (25. 6. 1930), t. e. 5.

mladine za Boga, posebej v dobi, ko je komunizem začel z odkritim »rušenjem reda« v človeški družbi.⁶⁵

Vrline pred preizkušnjo

Atleticizem je bilo mogoče povezati z moralno strastjo – fizična vadba je imela funkcijo nadvse učinkovitega sredstva za vsajanje dragocenih instrumentalnih ciljev v vzgoji celovite osebnosti: telesni in duhovni pogum, lojalnost in disciplina, kot tudi odprtost za ukaz in ubogljivost, kar so bili nepogrešljivi elementi »oblikovanja značaja«.⁶⁶ Negovanje fizične in mentalne vzdržljivosti je bilo s perspektive Sokola ključno za premagovanje sodobnih ekonomskih stisk in vse bolj otipljive evropske vojaške krize. Po besedah Viktorja Murnika, trenerja najboljših slovenskih Sokolov pred drugo svetovno vojno, je bila najodličnejša človeška vrlina samozatajevanje, ki je omogočalo vznik vseh drugih idealov. Katoliška organizacija Fantovskih odsekov, ki so v tridesetih letih prevzeli dediščino Orla, si je podobno prizadevala za intelektualno izobrazbo svojih članov ter obenem krepitev njihove moralne držbe oz. telesnega zdravja. Telesna vzgoja in šport sta izgrajevala telo in disciplino. Toda glavna in nepremostljiva razlika med dvema nasprotnima stranema je izhajala iz prepričanja, da je katoliška Cerkev brezpogojna voditeljica v vseh zadevah morale in vere ter varuhinja primata v političnih, ekonomskih in socialnih zadevah. Še več, v luči »božanske viteškosti« so katoliški telovadci, zvesti Bogu, narodu, državi in zavezam Orla, po njegovi razpustitvi pa Fantovskim odsekom, izražali svojo pripravljenost

65 »Katoliški škofi svojemu ljudstvu.,« *Ljubljanski škofijski list*, št. 10 (1931): 136.

66 Mangan, 'Manufactured' Masculinity, 163.

za žrtvovanje svojih življenj za obrambo svetih pravic Boga in pravic naroda.

Skozi prizmo vzgoje telesa je bila morala – še bolj kot ugodje, prosti čas ali sproščanje – v samem osrčju razvoja modernega evropskega športa.⁶⁷ Prav ta problematika je izredno pomembna in obenem pogosto spregledana v poskusih za celostno razumevanje političnih, socialnih in religioznih implikacij telesne kulture – skupaj z reprezentacijami telesnosti – v panoptikumu evropske zgodovine idej.

Med nekaterimi najbolj osupljivimi primeri upodobitve moštosti pred prvo svetovno vojno in po njej so bile slike športa in športnikov, ki so odražale *»neizgovorjeno domnevo, da je šport najboljša priprava za boj«*.⁶⁸ Ideja vojne kot *»svete poti do moralne čistosti«* je bila vgrajena v moderno šolsko telesno vzgojo in tudi katoliško ikonografijo, ki je razlagala vrline kot neločljive od zdravega telesa in uma. To je imelo globoke posledice za (samo)razumevanje ljudi, kar je končno narekovalo tudi njihove politične izbire. Telo je bilo prikladno *»orodje«* ideologij. V želji po razvozlanju mnogih zank sodobne evropske zgodovine je Mark Mazower ugotovil, da so *»nazadnje vrednote v samem osrčju te zgodovine – vrednote, ki so ljudem narekovalе dejanja, ki so oblikovale in preoblikovale institucije, dale temelj skupnostim, družinam in posameznikom«*.⁶⁹ Sokoli in njihovi katoliški telovadni vrstniki so sledili filozofiji duha in telesnosti, ki je bila izjemno povedna o njihovih skupnih vrednotah, a tudi politično razplamtelih prepadih, ki so ostali in se celo poglobili med drugo svetovno vojno. Največja razdvojenost v vrednotah in humanistični misli se je po izbruhu nove kataklizme pokazala v razcepljenem Sokolu in popolni

67 Ibid., 104–105.

68 Mangan, 'Manufactured' Masculinity, 197.

69 Mazower, *Dark Continent*, 20.

radikalizaciji njegovega levega (komunističnega) krila, iz katerega je izšla vrsta revolucionarjev in najjudarnejših likvidatorjev Varnostno-obveščevalne službe CK Komunistične partije Slovenije. Žrtve njihovih atentatov so bili tudi Sokoli, ki so ostali del demokratične miselne krajine in od maja 1941 združeni v Sokolski legiji, zvesti ideji Kraljevine Jugoslavije ter organizirani pod vodstvom Sokolskega vojnega sveta.⁷⁰ Njihova usoda – skupaj z usodo članov katoliških Fantovskih odsekov v protirevolucionarnem taboru – je prav tako del tragičnega slovenskega razkola in zgodbe, ki je še neizčrpana in nedokončana.

70 Aleks Leo Vest in Ivan Čuk, *Prevarani Sokoli* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017); Ladislav Bevc, *Spomini* (Ljubljana: Jutro, 2006), 120. Ladislav Bevc je bil ves čas vojne predsednik Sokolskega vojnega sveta, medtem ko so Sokolsko legijo vodili načelniki. Sokolska legija je bila del jugoslovanske vojske v domovini in organizirana na sokolski župno-društveni strukturi. Med načelniki so bili Pavel Vošnar, Rudi Marinčič, Edi Antosiewicz in Janko Mačkovšek, vsi pa so postali žrtve komunističnega nasilja oz. državljanskega spopada. Vošnarja so komunisti ujeli po porazu četniškega odreda pri Grčaricah 8. septembra 1943, ga obsodili na montiranem kočevskem procesu in ga ubili oktobra 1943. Rudija Marinčiča so prav tako zajeli komunisti v Grčaricah, mu sodili na istem kočevskem procesu in ga ubili oktobra 1943. Inženirja dr. Janka Mačkovška je poleti 1944 aretiral in interniral gestapo v Dachau, kjer je 31. januarja ali 1. februarja 1945 umrl. Edija Antosiewicza, Sokola in dobitnika bronaste medalje na olimpijskih igrah v Amsterdamu 1928, je jeseni 1944 aretiral gestapo in ga interniral v Dachau. Tam je doživel ameriško osvoboditev koncentracijskega taborišča; leta 1949 je emigriral v ZDA, kjer je umrl 4. januarja 1960.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)

NŠAL 331, Zapuščina škofa dr. Antona B. Jegliča, t. e. 6.

NŠAL 332, Zapuščina škofa dr. Gregorija Rožmana, t. e. 5.

Časopisni viri

Ljubljanski škofijski list, 1918, 1919, 1920, 1931.

Naš čolnič, 1923.

Mladika, 1920.

Literatura

Albrecht, Ivan. *Filip Terčelj: duhovnik v primežu dveh svetov-nih vojn in treh zločinskih režimov*. Ljubljana: Družina, 2017.

Bevc, Ladislav. *Spomini*. Ljubljana: Jutro, 2006.

Borštnik, Pavle. *Moj čas*. Trst: Mladika, 2006.

Bruzelius, Margaret. »Mother's Pain, Mother's Voice: Gabriela Mistral, Julia Kristev, and Mater Dolorosa.« *Tulsa Studies in Women's Literature* 18, št. 2 (1999): 215–233.

Čuk, Ivan. »Misli Viktorja Murnika o sokolstvu in življenju za današnjo rabo.« V: *150 let sokolstva v Sloveniji (1863–2013)*, ur. Damijana Zelnik et al., 39–48. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2014.

Donson, Andrew. *Youth in the Fatherless Land: War Pedagogy, Nationalism, and Authority in Germany, 1914–1918*. Cambridge, Massachusetts-London, England: Harvard University Press, 2010.

Gerwarth, Robert. *The Vanquished: Why The First World War Failed to End, 1917–1923*. London: Penguin-Random House, 2017.

Horne, John. »Reconstruction, Reform and Peace in Europe After the First World War.« V: *Revival After the Great War: Rebuild, Remember, Repair, Reform*, ur. Luc Verpoest et al., 397–316. Leuven: Leuven University Press, 2020.

Keys, Barbara. »The Body as a Political Space: Comparing Physical Education under Nazism and Stalinism.« *German History* 27, št. 3 (2009): 395–413.

Kolar, Bogdan. »Sokol Kraljevine Jugoslavije in ustvarjanje napetosti: primer župnije Koprivnik v Bohinju.« *Bogoslovni vestnik* 78, št. 3 (2018): 729–744.

Kolarič, Jakob. *Škof Rožman: duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1967.

Mangan, James A. *'Manufactured' Masculinity: Making Imperial Manliness, Morality and Militarism*. London-New York: Routledge, 2012.

Mazower, Mark. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London: Penguin, 2018.

Meyer, Jessica. *Men of War: Masculinity and the First World War in Britain*. Basingstoke-New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

Mosse, George L. »Two World Wars and the Myth of War Experience.« *Journal of Contemporary History* 21, št. 4 (1986): 491–513.

Mosse, George L. *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. Oxford-New York: Oxford University Press, 1996.

Moran, Lord. *The Anatomy of Courage: The Classic World WWI Account of the Psychological Effects of War*. New York: Carroll and Graf Publishers, 2007.

Pavlin, Tomaž. »Zanimanje za sport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje«: *Telesnokulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2005.

Pavlin, Tomaž. »Sokolski oris.« V: *Dr. Viktor Murnik – zbornik s posveta 24.3.2006*, ur. Tomaž Pavlin in Ivan Čuk, 9–28. Ljubljana: Muzej športa, 2009.

Pope, Barbara C. »Immaculate and Powerful: The Marian Revival in the Nineteenth Century.« V: *Immaculate and Powerful: The Female in Sacred Image and Social Reality*, ur. Catherine W. Atkinson et al., 173–200. Boston: Beacon Press, 1985.

Proctor, Tammy M. »Reclaiming the Ordinary: Civilians face the Post-war World.« V: *Revival After the Great War: Rebuild, Remember, Repair, Reform*, ur. Luc Verpoest et al., 127–139. Leuven: Leuven University Press, 2020.

Puhar, Alenka. *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Zagreb: Globus, 1982.

Roper, Michael. »Between Manliness and Masculinity: The 'War Generation' and the Psychology of Fear in Britain, 1914–1950.« *Journal of British Studies* 44, št. 2 (2005): 343–362.

Roper, Michael. *The Secret Battle: Emotional Survival in the Great War*. Manchester-New York: Manchester University Press, 2009.

Sokolska načela. Ljubljana: Slovenska sokolska zveza, 1919.

Stepišnik, Drago. *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana: DZS, 1968.

Studen, Andrej. »'Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih, kakor nekda po kači govori'.« V: *Stiplovškov zbornik*, ur. Dušan Nečak in Nataša Stergar, 89–102. Ljubljana: Oddelek za zgodovino FF, 2005.

Studen, Andrej. »'Kjer se pijančevanje ustavi, red in sreča se zopet pojavi'. Drobec o protialkoholnem boju v času povojne psihoze.« *Zgodovina za vse XXI*, št. 1 (2014): 45–54.

Šafarič, Aleš. »Telesnovzgojna organizacija Orel po prvi svetovni vojni.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 4, št. 1–2 (2020): 21–66. <https://doi.org/10.55692/d.18564.2020.1>.

Šafarič, Aleš. »Odnos Antona Mahniča do Sokola.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 3, št. 2 (2019): 13–42. <https://doi.org/10.55692/d.18564.19.8>.

Vest, Aleks Leo in Ivan Čuk. *Prevarani Sokoli*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017.

Vidović-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

Spletni viri

Historisches Lexikon Bayerns. Rappe-Weber, Susanne, »Wandervogel.« Pridobljeno 15. 4. 2024. <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Wandervogel>.

*The Power of Mind and Body:
The Body as a Political Space in the
Decade after the First World War
in Slovenia*

Summary

Stereotypical representations and conceptualisation of physicality are social constructs rooted in the 18th century. True virility was considered inseparable from an individual's self-cultivation and his spirit but was also importantly related to the concept of honour. In this sense, manliness – as well as femininity – symbolised virtues that encompassed the spiritual vitality of society as a whole. Society required the harmonisation of strength and health with body and spirit, while desired virtues reined in an individual's (misguided) passions. Courage and brotherhood, instilled through sport, were the chief virtues of a warrior, coupled with nobleness and compassion; for women, there was the powerful figure of Virgin Mary in the traditional imaginary, illustrating all virtues extolling womanhood: humility, modesty and decency. The article discusses connections between the prevailing concepts of physicality, physical education and the expected moral restoration in Slovenia in the years after the First World War. Notions clashed with the reality of war losses and contemporary pedagogical challenges, which first concerned the familial and pastoral education of youth. In the context of post-war restoration, physical education philosophy and exercise held an important

place in the all-round formation of a young man. Decades-long (Kulturkampf) disagreement between the conservative – Catholic – and liberal – Sokol – view of physical (and spiritual) cultivation was prominent in this period too, ultimately being part of the fatal rift within traditional political parties during the Second World War.

Prejeto: 19. 1. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Zoran M. Jovanović¹

*Slučaj Gornja Toponica:
O ponekim detaljima iz istorije
srpsko-slovenačke bliskosti
tokom Drugog svetskog rata
ili o Srbima barbarima*

V spomin: Slađani Ivanov, Niš, 1971–2017, Gornja Toponica

Izvleček

Prispevek obravnava pripadnike slovenskega naroda – približno trideset jih je bilo – s hudimi psihiatričnimi motnjami, ki so jih nacisti poleti 1941 kolektivno preselili iz Slovenije (torej z območja nekdanje Dravske banovine) v Srbijo. To se je dogajalo v okviru projekta, s katerim je bilo v okupirano/kvizlinško Srbijo deporti-

¹ Dr. Zoran M. Jovanović, redovni profesor, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, Filipa Višnjića bb, Kosovska Mitrovica 38220, Srbija, zmjovan@orion.rs; ORCID iD: 0000-0003-3684-8823.

ranih od 12.000 do 15.000 Slovenk in Slovencev. Izgnanci, ki so predmet obravnave tega prispevka, so bili v Srbiji skrbno sprejeti in nato poslani v bolnišnico za psihiatrične bolezni v Gornji Toponici pri Nišu, za razliko od rojakov s podobnimi boleznimi, ki so jih Nemci evtanazirali kmalu po okupaciji Slovenije. Študija temelji na doslej neznanih arhivih, hkrati pa priča o drugem segmentu raznolike medsebojne bližine srbskega in slovenskega naroda med drugo svetovno vojno, ki se nista afirmirala, ker sta bila proti prevladujočim ideološkim, nacionalnim in verskim matricam.

KLJUČNE BESEDE: *druga svetovna vojna, slovensko-srbski odnosi, skrb za psihiatrične bolnike, Gornja Toponica pri Nišu, Neodvisna država Hrvaška (NDH)*

Abstract

The article discusses around thirty Slovenian nationals with severe psychiatric disorders whom the Nazis collectively moved from Slovenia (i.e. the area of the former Drava Banovina) to Serbia in the summer of 1941. This took place as part of a project to deport 12,000 to 15,000 Slovenian women and men to occupied/quisling Serbia. The exiles that are the subject of this article were welcomed solicitously in Serbia and then sent to a hospital for psychiatric illnesses in Gornja Toponica near Niš, unlike their compatriots with similar diseases that the Germans had euthanised shortly after occupying Slovenia. The study is based on previously unknown archives. At the same time, it testifies to another segment of the diverse mutual closeness of the Serbian and Slovenian nations during World War II, which did not assert itself because it ran counter to the prevailing ideological, national and religious matrices.

KEYWORDS: *Second World War, Slovenian-Serbian relations, care for psychiatric patients, Gornja Toponica near Niš, Independent State of Croatia (NDH)*

*O ophođenju nacista prema Slovencima i Slovenkama
„s posebnim Božjim blagoslovom“
ili o nezainteresovanosti za drukčije primere*

Usled različitih okolnosti, opravdanih i onih koje to nisu, među proučavaocima i tumačima istorije, u ovom slučaju srpsko-slovenačke bliskosti u Drugom svetskom ratu, posve je zapostavljena *sudbina* Slovenaca i Slovenki s različitim duševnim poremećajima, koje su nacisti iz *dežele* nasilno preselili u Srbiju u leto 1941. godine.² Bilo je to u doba kada su srpski i slovenački narod brojali početne mesece okupacije pod Trećim rajhom, s tim što su bili žrtve i drugih pošasti, pre svega najbližih suseda (s ponekima do tada živeći u Kraljevini Jugoslaviji, raskomada-

- 2 Projekat *Nove Evrope* kojim je vođstvo Rajha htelo da promeni sliku evropskog kontinenta, oslanjao se i na promenu etničke strukture na područjima koje je okupirao. Najkonkretniji oblik je poprimio na tlu Slovenije, odnosno dela Dravske banovine. Plan Nemaca je bio da deo slovenačkog naroda bude germanizovan, a deo – 260.000 *duša* – proteran u centralnu Srbiju, koju su okupirali; delimično i u Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). No, početkom juna 1941. je u nemačkom poslanstvu u Zagrebu odlučeno da se iz NDH iseli u Srbiju 200.000 *srpskih duša*, a u NDH useli isti broj *slovenačkih*. Po toj zamisli, delimično sprovedenoj, slovenačke porodice je trebalo naseliti na imanja Srba, a sveštenstvo i u manastire Srpske pravoslavne crkve (opustele a zatim opljačkane). Slovenci su smeštani i u srpske domove, kako bi – kao nametnuti *gosti* – živeli sa Srbima, čime je trebalo uticati i na stvaranje njihovog međunacionalnog i međukonfesionalnog animoziteta. Prvim železničkim transportom je iz Slovenije u Srbiju – od 7. juna do 10. jula '41. – internirano preko 7.000 Slovenaca i Slovenki. Drugim talasom, od 11. jula do 27. septembra, preseljen je živalj iz Gorenjske i tzv. slovenačke Štajerske. Postoje različite procene koliko ih je preseljeno u Srbiju. Najčešće se govori o njih oko 15.000. Oni su se pridružili relativno snažnoj slovenačkoj zajednici u Srbiji, najbrojnijoj u Beogradu. O tome v: Zoran M. Jovanović, *O župi Krista Kralja – jednom od vernih odraza istorije Beograda* (Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2022).

noj po Hitlerovom napadu na Beograd 6. aprila 1941. godine, kojim je počeo tzv. Aprilski rat³).

Prvi koji je stručnoj javnosti pružio podatke o toj selidbi – jedinstvenoj na globalnom nivou – bio je slovenački istoričar Tone Ferenc, baveći se nacističkom eutanazijom nad Slovencima i Slovenkama '41. godine, koja je usledila po nemačkoj okupaciji dela *slovenačkog sveta*.⁴ Taj čin je bio po presudi nemačkih i austrijskih lekara, koji su ih preporučili za egzekuciju, čime su na jezovit način doprineli nasleđu Rajha.⁵ Tako je u Harthajmu [*Hartheim*] kod Linca [*Linz*] između 20. juna i 2. jula u gasnoj komori ili na neki drugi način ubijeno njih 583;

- 3 Tzv. Aprilski rat je naziv za invaziju Sila Osovine na Jugoslaviju, koja je počela nacističkim avio bombardovanjem Beograda, kada je smrtno stradao veliki broj njegovih žitelja, dok je grad teško devastiran. Reč je o Hitlerovoj odmazdi zbog vojnog puča od 27. marta, kao i masovnih demonstracija povodom odbacivanja sporazuma o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu (sa snažnim odjekom i među Slovencima). Rat je završen 17. aprila podelom Jugoslavije između Sila Osovine, s tim da je reč o njenoj vojnoj kapitulaciji. U međuvremenu, 10. aprila je proglašena NDH, danas poznata po svom etnocidnom/genocidnom karakteru, iako se njen režim zdušno pozivao na Boga, blagoslovljen od *Crkve u Hrvata*.
- 4 Tone Ferenc, »Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XV–XVI, št. 1–2 (1975–1976): 97–119.
- 5 Ukratko o tome v: Karl Kessler, »Physicians and the Nazi Euthanasia Program,« *International Journal of Mental Health* 36, br. 1 (2007): 4–16. Baveći se dekanijom Dravograd-Mežiška u Drugom svetskom ratu, Vinko Skitek navodi knjigu Petera Tropera [Tropper] *Kirche im Gau*, prenoseći kako je samo jedan među austrijskim biskupima (Rohracher) protestovao zbog nacističkog nasilja. Zapravo, »protestiral je proti evtanaziji oziroma umoru oseb z okvaro v telesnem in duševnem razvoju, zavračanju dajanja zadnje popotnice umirajočim Slovencem v slovenskem jeziku ter proti nasilnemu izgonu slovenskih družin iz južne Koroške« (Vinko Skitek, »Položaj dekanije Dravograd-Mežiška dolina v krški škofji med letoma 1941 in 1945,« u: *Obzorja Koroške 1. Iz preteklosti Koroške: svet samorastnikov* (Ljubljana: Založba ZRC, 2016), 179).

dovedeni su iz novoceljske bolnice, kao i iz bolnica u mestima Medlog, Vojnik, Slovenske Konjice, Ptuj i Muretinci.⁶

Isto je planirano i za Gorenjsku, ali je usled Hitlerove zaokupljenosti vojnim pohodima samo načet. Ipak, nacisti su uspeali da iz kaznionice za žene u Begunjama oteraju u smrt „starije i bolesne sa dužim zatvorskim kaznama i manje ili više mentalno defektne“, kako to svedoči Ferenc. U našem slučaju je od ključnog značaja njegova beleška po kojoj su Nemci – pošto nisu stigli da ostvare predviđeno – neke duševno bolesne priključili železničkom transportu s hiljadama drugih *slovenačkih duša*, takođe brutalno upućenim u Srbiju.⁷ (Ferencov tekst je korišćen u stvaranju koautorskog dela *Istrebljenje psihijatrijskih bolesnika u okupiranoj Sloveniji 1941*⁸, u kojem su pruženi mnogi detalji, ali bez naznake da je neko uvršten za premeštaj u Srbiju.)

Nekoliko godina kasnije Tone Ferenc objavljuje knjigu *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*⁹, posvećenu i preseljenju slovenačkog življa iz Slovenije u Srbiju. U jednoj od skrajnutih napomena on kaže kako je deo transporta s izgnanima iz Gorenjske stigao 13. jula 1941. godine u

- 6 Ferenc, »Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941,« 97, 117–118; up. Slavko Zihlerl, Zdenka Čebašek-Travnik i Zvonka Zupanič-Slavec, »The Extermination of Psychiatric Patients in Occupied Slovenia in 1941,« *International Journal of Mental Health* 36, br. 1 (2007): 101–102. Postoji nekoliko članaka slovenačkih istoričara o toj temi, s tim da se svi pozivaju na naveden rad Toneta Ferenca. Pojedini će biti spomenuti u našem tekstu.
- 7 Ferenc, »Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941,« 117. Ferenc se, istine radi, u nap. br. 87 poziva na knjigu Cvetka Kristana *Niso jim prizanesli* (Tovariš, 1951), 222.
- 8 Zihlerl, Čebašek-Travnik i Zupanič-Slavec, »The Extermination of Psychiatric Patients,« 99–104.
- 9 Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945* (Maribor: Obzorja, 1968).

Užičku Požegu na zapadu Srbije, odakle su prevezeni u nedaleko Arilje, gde su posle tri dana razmešteni po okolnim selima. Upravo u tom transportu, nastavlja Ferenc, bilo je i „/.../13 maloumnih osoba iz Mežiške doline, koje su /Srbi/ nakon toga odvezli u Prilički kiseljak i Ivanjicu, a nekoliko nedelja kasnije, navodno, u neku duševnu bolnicu u blizini Niša, gde je o njima nestao svaki trag“!¹⁰

Zbog čega citirano nije bilo predmet pažnje barem od objavljivanja Ferencove knjige – deceniju kasnije objavljene i na srpsko-hrvatskom jeziku¹¹ – ostaje enigma, koja budi i nelagodu, istovremeno podsećajući i na donekle utopističku tvrdnju prema kojoj su „sličnosti među ljudima važnije od njihove različitosti“¹², koje – ako je vredno utehe – nisu gajene ni među tzv. velikim kulturama. Naravno, ostaje mogućnost i za to kako su ključne odrednice teme koja je u našem fokusu bile nepodobne u *Titovoj Jugoslaviji*, jer nisu bile po merilima komunističkog režima i njegovog poimanja dobrog i lošeg, s kanalisanjem *bratstva i jedinstva* južnoslovenskih naroda po matrici po kojoj je neprijateljsko bilo sve ono što se nije uklapalo u trasirane okvire. Slično bi važilo i za one kojima nije odgovarala bliskost slovenačkog/katoličkog naroda i srpskog/pravoslavnog naroda, pošto su svoje postojanje gradili isključivo na samoljublju, pri tome neutemeljenom, s plasiranjem animoziteta prema Drugome i jednodobnim širenjem neistina, a time i predrasuda (s primerima koji – takođe je dokazivo – ukazuju na to da takve težnje do danas nisu utihnule).

¹⁰ Ibid., 452, u nap. br. 14a.

¹¹ Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945* (Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga, 1979).

¹² Jasmina Petrović, *Životi u senci: sociološka studija o osobama sa invaliditetom u Srbiji* (Niš: Univerzitet u Nišu, 2016), 5.

Kako god da jeste, ubrzo po Ferencovoj knjizi je objavljena knjiga Slobodana D. Miloševića *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, u kojoj je i podatak po kojem je „poslednjim transportom koji je pristigao u Užičku Požegu dopremljena iz Slovenije grupa umno poremećenih, onih koji nisu mogli psihički da podnesu ostavljanje svojih domova“ (?!), te da ih je „nemačka pratnja predala srpskim žandarmima, a ovi su ih sproveli na lečenje u Ivanjicu.“¹³ Više od toga nije rečeno, ma koliko je citirano moglo biti i te kako dovoljan motiv za pojašnjenja, odnosno kao predlog za buduća istraživanja.

Prema dostupnim izvorima, još je u dva spisa – memoarskog karaktera – objavljen poneki detalj o delu tog transporta, s tim da je u oba slučaja istaknuta i empatija srpskog naroda prema *slovenačkom elementu*, koji se silom prilika zadesio u Srbiji. (Otud neka ostane kao deo kulture sećanja i to kako su prilikom dolaska transporta s iseljenim *slovenačkim dušama* železničke stanice u Srbiji bile prepune lokalnih Srba, s dobrodošlicom i nuđenjem smeštaja, o čemu svedoče mnogi posleratni zapisi, potekli od – važno je – Slovenaca različitih ideoloških opredeljenja.)

Tako je Boško N. Kostić, u Drugom svetskom ratu lični sekretar Dimitrija Ljotića, jugoslovenskog i srpskog političara, već 1949. godine objavio kako je s dvojicom iz ministarstava kvislinške Srbije obilazio pristigle slovenačke porodice, da bi nastavio sledećim iskazom: „U jednom selu između Čačka i Valjeva, nailazimo na jednu preseljenu slovenačku ludnicu. Prizor je bio veoma mučan. Do suza dirnula me je pažnja srpskih seljaka iz tog sela koji su, sa svojim predsednikom

13 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine* (Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju, 1981), 260.

opštine na čelu, doneli pune torbe ponuda svojoj jadnoj braći, čije bedno stanje nije moglo da ne izazove milosrđe bezbožnih gestapovaca. U očima svakog od ovih seljaka video sam suze.“¹⁴

Borivoje Karapandžić, tokom rata – poput Kostića – jednako blizak Ljotiću, uposlen kao šef Propagandnog odeljenja Okružnog načelštva u Valjevu, što znači u aparatu kvislinške Srbije, zapisao je i sledeće: „Izbegle Slovence Srbi u Srbiji ni počemu nisu odvajali od srpskih izbeglica. Kolikogod su im ovi bili dragi, mili i predmet svakidašnje brige, tako su isto bili i Slovenci. Vredan pažnje je pomen, da su Nemci iz Slovenije deportirali u Srbiju i jednu kompletnu duševnu bolnicu sa svim njenim bolesnicima. Srbi u Zapadnoj Srbiji prihvatili su ove izmučene bolesnike i sve od sebe dali, da im kroz sve vreme trajanja rata omoguće pristojan i snošljiv život.“¹⁵

Nedavno je publikovan rad informativnog karaktera *Neuropsihijatrijska bolnica Gornja Toponica (1925–1960)*, u kojem je samo notirano kako je u toku Drugog svetskog rata Državna bolnica za duševne bolesti u Gornjoj Toponici obavestila vlasti u Nišu da je „prihvatila izbeglice iz Slovenije“, bez pojašnjenja o kojim osobama je reč, uz to što one nisu bile iz zbega već su preseljene tuđom voljom.¹⁶ (Inače, Gornja Toponica se prema sadašnjim okolnostima nalazi desetak km severozapadno od centra Niša, ali treba uzeti u obzir da je u ratu po svemu bila udaljenija.)

14 Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije* (Lille: Jean Lausier, 1949), 62.

15 Бора Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945* (Ваљево: Друштво Хиландар, 2010), 32.

16 Мирјана Цветковић, »Неуропсихијатријска болница Горња Топоника (1925–1960),« *Пешчаник. Специјално издање поводом шест деценија Историјског архива Ниш*, бр. 6 (2008): 196.

Našim uvidom u *Knjigu umrlih* niške katoličke župe¹⁷, počelo je da se odmotava *klupko zaborava* i o tim „slovenačkim izbeglicama“. Istovremeno, traganje u niškom Istorijskom arhivu je omogućilo da jedna začuđujuće skrajnuta tema dobije na sadržajnosti, te da bude koliko-toliko zaokružena. Pri tom, svaki istinoljubac bi trebalo da uzme u obzir i to što su spomenuti Slovenci i Slovenke dolaskom u Srbiju dobili negu, ljudsku i lekarsku, dok je srpski narod uveliko ciljano ružen u pojedinim delovima Kraljevine Jugoslavije, a posebno od zagovornika tzv. Predziđa kršćanstva [Antemurale Christianitatis, lat], kako su sebe veličali oni koji su najavljivali a potom utemeljili i podržavali Nezavisnu Državu Hrvatsku (nadalje: NDH), ostvarenu neposredno posle nacističkog bombardovanja Beograda (premda se u granicama NDH, od koje ne bi bilo ništa bez Hitlera i Musolinija, našla skoro trećina onih koja nije pripadala *većinskom elementu*, već srpskom, za koje je pripremljena fomula: ubiti, preseliti, asimilovati/kroatizovati).

*Kako je srpski narod dočekaio izgnane Slovence
i Slovenke 1941. godine: od dežele do Srbije,
preko Nezavisne Države Hrvatske*

Konačno, da bi bilo dostojnije shvaćeno u kakav ambijent su stigli Slovenci i Slovenke u Srbiju, tj. u bolnicu u Gornjoj Toponici (nadalje: Toponica), vredelo bi ponešto pojasniti, uz potrebu za neprestanim prisećanjem da ih je dočekala već ranjena Srbija, od okupatora raspeta, s vremenom i mnogovrsno ojađena, uz građanski rat koji se razgorevao paralelno s borbom

17 O toj župi v: Zoran M. Jovanović, *Niška župa Uzvišenja Sv. Križa od začetaka do danas* (Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2013). V. i Zoran M. Jovanović, *Istorija Beogradske nadbiskupije na ušću Istoka i Zapada* (Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2013).

protiv inostranih zlostavljača. Sve to je dodatno opterećivalo i srpsku kolaboracionističku vladu Milana Aćimovića, čelnika kratkotrajne tzv. Komesarske uprave (formirane 30. aprila '41), a potom i kvislinške vlade Milana Nedića, predvodnika Vlade narodnog spasa (od 29. avgusta '41), čiji je nastup bio u doba kada su hiljade Slovenaca i Slovenki uveliko stizale iz Slovenije, u transportima koji su vređali ljudsko dostojanstvo. Tako je na Komesarskoj upravi bilo da ih dočeka, a na Vladi da rešava njihove osnovne životne potrebe.

Sada je poznato da je 8. avgusta 1941. godine 27 Slovenaca i Slovenki – pristiglih iz Priličkog Kiseljaka – poimence upisano u *Knjigu protokola* toponičke bolnice (pod rubrikom „Prirast“), što znači da ih je manje za dve osobe u odnosu na spisak koji je – videćemo ubrzo – načinjen 19. jula '41, a potvrđen 7. avgusta, tj. dan po njihovoj selidbi u Toponicu. Pri tom, u arhivalijama postoje još neke osobe koje su u toponičkoj bolnici vođene kao „preseljenici iz Slovenije“, tako da će posle našeg utvrđivanja svih dostupnih činjenica biti jasnije koliko ih je uistinu podmireno. Spomenuti manjak će pak biti nadoknađen u drugoj bolničkoj *Knjizi protokola*, a za jednu i u *Knjizi umrlih* niške župe.

Sva ta *deca u duši* su stigla posle dvodnevno agoničnog puta od Slovenije do Srbije. Neizvesno je koliko im je po dolasku u Srbiju bilo potrebno da se umire, nenaviknuta na bilo kakve životne promene, još manje na stresove. Ostaće neodgonetnuto da li su i ona doživela ono o čemu su slovenački preseljenici pisali u svojim sećanjima, govoreći i o uznemirujućim događajima koji su obeležili njihov prolazak kroz NDH, poput onog „ko so nekateri prebivalci krajev ob progi transporte med potjo 'kamenjali', kar je bilo posebej neprijetno za številne otroke na transportih“, svedoči Božo Grafenauer. On dodaje kako su „izgnanci med vožnjo presenečeni doživeli obmetavanje s kamenjem s strani Hrvatov

in je bilo nekaj izgnancev pri tem lažje ranjenih, oziroma ko so obmetavali izgnance s kamni v Slavonskem Brodu pri preходу čez pontonski most na drugi vlak. Poleg tega so bili izgnanci deležni vzklikov: 'Fuj, izdajice!'“¹⁸ (Istine radi, Grafenauer spominje kako je pored dobrodošlice upriličene Slovincima i Slovenkama bilo srpskih seljaka koji su prilikom prvog susreta bili sumnjičavi prema pridošlicama, misleći „da so Slovenci prišli v okviru nemškega načrta, ki naj bi vključeval tudi izgon Srbov iz njihovih domov“¹⁹, kako je to bilo u NDH. Te vesti su najpre stizale od Srba koji su se begom spasili od etnocidne/genocidne politike NDH, jer je štampa u Srbiji na zahtev Nemaca izbegavala sve što bi remetilo njihovu vlast, u ovom slučaju nekontrolisano ispoljavanje prezira prema njihovom čedu – NDH.)

*O preseljenim slovenačkim dušama
u Gornju Toponicu*

S obzirom na to da će biti posvećena pažnja *sudbini* čak tridesetak Slovenaca i Slovenki „s posebnim Božjim blagoslovom“, dovedenih u bolnicu u Toponici, trebalo bi ukazati kako je reč o zdravstvenoj ustanovi koja je od osnivanja 1927. godine imala zvanični naziv „Državna bolnica za duševne bolesti Gornja

18 Prema: Božo Grafenauer, *Zgodbe iz izgnanstva v Srbijo in bojev na srem-ski fronti* (Maribor: Etno servis, Zavod za raziskovalne, izobraževalne in promocijske dejavnosti, 2018), 73, s izvorom u nap. br. 223.

19 Ibid., 80. Opise transporta Slovenaca i Slovenki u Srbiju v. i *Svedočanstva: bratstvo i jedinstvo = Pričevanja: bratstvo in enotnost* (Čačak: Čačanski glas, 1973), 20, 22, 27. Vredelo bi istaći da je reč o zbirci svedočanstava koja su po mnogo čemu prilagođena komunističkoj verziji istorije. U aktuelnom kontekstu ta knjiga je bitna zbog autentičnih sećanja na transporte, do njihovog dolaska u Srbiju.

Toponica“ (danas Specijalna psihijatrijska bolnica „Gornja Toponica“).

Od početnih dvestotinak pacijenata i pacijentkinja bolnica je proširena tako da je već krajem 1940. godine imala skoro 700 korisnika i korisnica. Taj broj će, takođe prema arhivalijama, neznatno varirati tokom rata (s tim da je do njegovog početka najčuveniji stanar bolnice bio princ Đorđe *Karađorđević, oslobođen* od nemačkog okupatora čim su se domogli Niškog okruga, nadajući se da će ga uvući u političku kombinatoriku u okupiranoj Srbiji).

Može biti ilustrativna i naredba Uprave bolnice od 6. aprila 1941, tj. na dan kada je nemačka avijacija – po Hitlerovoj odluci zbog vojnog puča 27. marta – svom žestinom bombardovala Beograd, s više hiljada poginulih i teško ranjenih, posle čega je Jugoslavija raščerečena (a slovenački i srpski narod razdvojeni stvaranjem NDH). Naime, u tim trenucima je Uprava naložila izdašnu *Tablicu hrane* za korisnike bolnice i njene zaposlene! Teško je odoleti utisku da je taj dokument, zapravo, sačinjen najmanje dva-tri dana pre nacističkog napada, a da je zaveden u Arhivu bolnice u tragičnom momentu po Jugoslaviju, od kada je – pokazaće vreme – bolnička trpeza po svemu bila skromnija, kao i sve druge širom Srbije (s tim da je u gradovima bilo najteže stanje).

No, prema jednom viđenju, olako saopštenom, toponička bolnica je tokom ratnih godina zbog funkcionisanja vlastite ekonomije, zbrinjavala ne samo svoje pacijente i bolničko osoblje, nego i žitelje okolnih sela, kao i pacijente niške gradske bolnice.²⁰ Rečeno je sporno jer je poznato u kojoj nemaštini je bolnica delovala. Ono što je pak neporecivo jeste činjenica da je

20 Albina Stanojević, Irena Popović, Dragan Milošević i Ivana Tešanić, »Istorijat Specijalne bolnice za psihijatrijske bolesti Gornja Toponica«, *Engrami* 37, br. 1 (2015): 89–94; up. Мирјана Цветковић, »Неуропсихијатријска болница Горња Топоница (1925–1960)«.

bila pošteđena neposredne nacističke torture, o čemu svedoče različiti bolnički protokoli, danas u Istorijskom arhivu Niša.²¹

O zbivanjima u bolnici na početku rata na području Jugoslavije, koji je od 6. aprila formalno trajao desetak dana („Aprilski rat“), najbolje se doznaje iz izveštaja njenog tadašnjeg upravnika definisanog 16. juna 1941. godine: „Od 6. aprila o. g. pa do danas u bolnici se rad obavljao normalno, iako su od 117 službenika 42 bila na vojnoj dužnosti /kao vojni rezervisti/. Od službenika su od 6. do 9. aprila na dužnosti bili svi lekari, 3 činovnika, kao i 76 službenika koji nisu bili pozvani na vojnu dužnost [tokom tzv. Aprilskog rata] ili su specijalnim rešenjima oslobođeni iste. Od 9. aprila do 16. maja bolnica je ostala samo sa 3 lekara /.../ Bolnicu nisu preuzimale okupatorske vlasti. Bolnica je spremna i danas za dalji normalan rad. Sada ima 5 lekara a mogla bi da primi još 3-4 lekara. Pomoćnog i drugog stručnog osoblja ima u dovoljnoj meri (104). Za sada se bolnica izdržava dosta oskudno /.../ ali do sada njen opstanak nije dovođen u pitanje. Lekova iako nema u izobilju posao se obavlja. Rad u bolnici je normalizovan /.../ Kukuruz i pšenicu je bolnica primorana da kupuje i to joj za sada zbog postojeće skupoće i nestašice najteže, ali smanjenjem tablice ishrane na minimum moći će bolnica da pređe preko svih prepreka i nastaviti svoj rad potpuno nesmetano.“²²

Optimističan stav je verovatno bio oslonjen na ranije godine, ali je ratna zbilja ubrzo demantovala citiran izveštaj i otud jer su u *zlim vremenima* psihijatrijske ustanove bile – po nepisanim pravilu – na začelju liste prioriteta vlasti. Otud je upravo

21 Autor ovog teksta se najsrdačnije zahvaljuje osoblju niškog Istorijskog arhiva na kolegijalnosti i omogućavanju uvida u fond koji se odnosi na bolnicu u Gornjoj Toponici u Drugom svetskom ratu.

22 Драган Вукадиновић, Ана Вукадиновић, *Анатомија једне душевне болнице: болница у Топоници* (Ниш: Талија издаваштво, 2018), 45–46.

zbog nedostatka hrane izdavan nalog da se poneki pacijenti otpuštaju; pravljjen je i spisak onih koji su poreklom iz država nastalim od raskomadane Jugoslavije²³, ma koliko je to lekari-ma u topioničkoj bolnici bila zadnja opcija, pošto su bili svesni da je za njihove pacijente ratni ambijent bila *Terra incognita*, u kojoj su i posve duševno stabilni postajali žrtve stvarnosti. No, kad je reč o brojnom stanju pacijenata i pacijentkinja topioničke bolnice neposredno pre organizovanog dolaska *slovenačkih duša*, vredno je navesti da ih je ukupno bilo 644 – 373 muških i 271 ženskih, uz to što ostaje nedokučivo koliko je procentualno bilo *pravoslavnih duša* a koliko *katoličkih*, kojih je, na osnovu uvida u arhivalije, takođe bilo.

*

Spomenuta *Tablica hrane* za korisnike bolnice i njene zaposlene je – treba apostofirati – pretvorena u naredbu i doslovce na dan kada je – bombardovanjem 6. aprila 1941. – život svih u Srbiji postao traumatičan. Kada se tome doda i priliv ogromnog broja izbeglih Srba i Srpkinja s područja koji su se našli pod okupatorima, odnosno u NDH, uz preseljene *slovenačke duše*, jasnije je u kojem stanju se našla Srbija (kao što je slično doživela i u Prvom svetskom ratu, kada je srpski narod – blago rečeno – desetkovan, a privredni resursi devastirani ili opljačkani, dok su pripadnici austrougarske vojske kao trofeje uzimali i escjag iz srpskih kuća). Tako krajem septembra 1941. godine Komesarijat za izbeglice pri Nedićevoj vladi u Beogradu u svom izveštaju pruža podatke o broju izbeglih iz NDH: „Sa pouzdanošću se može tvrditi da je ukupan broj iz Hrvatske odavno premašio 200.000, te se sa onima iz ostalih pokrajina bliži broju od 300.000.“ U istom dopisu je navedeno da je iz

23 Ibid., 47.

Mađarske stiglo 56.000 *duša*; iz Bugarske 7.500, a iz Slovenije 15.000! Prema kasnijem sumarnom izveštaju, u toku rata je u Srbiju na različite načine proterano 400.000 osoba, uglavnom – prema istom izvoru – Srba i Slovenaca. U jednom izveštaju od jula 1943. je navedeno da je do tog meseca u Srbiji bilo čak 420.000 izbeglih i nasilno preseljenih, među kojima i 80.000 dece bez roditelja, odnosno siročadi!²⁴

Pri tome je Srbija zahvaćena torturom nacista, kao i bra-toubilačkim ratom između narodnooslobodilačkih tabora – partizanskog/komunističkog, pod Josipom Brozom Titom i tzv. četničkog, tj. Jugoslovenske vojske u otadžbini, predvođene Dragoljubom Dražom Mihailovićem, pod vrhovnim zapove-dništvom jugoslovenske vlade u egzilu. (Mihailović je imao bliske kontakte sa Slovencima, pa tako i – takođe je inspirativna tema – s pojedinim slovenačkim sveštenicima koji su tokom rata dolazili u Srbiju i kao kuriri, opredeljeni da se na svoj način suprotstave nacističko-fašističkoj koaliciji, o čemu je nedovolj-no znano, verovatno i otud jer bi širenje saznanja poremetilo tzv. zvanične verzije istorije ne samo slovenačkog naroda.)

Otud je spomenuta *Tablica hrane* važna kako bi bilo nasluće-no kako je ratno stanje uticalo na neke od ključnih segmenata života, u ovom slučaju na nabavku osnovnih životnih namir-nica, s tim da nikako ne treba zaboraviti kako je suočavanje sa bezumljem okupatora, kao i s nasilnim smrtnima bila svako-dnevica, utičući i na zdravlje najstamenijih. Naime, u *Tablici* je navedeno, pored ostalog, da pacijenti i pacijentkinje moraju dnevno da dobijaju 400 gr hleba (zaposleni jednako ili 700 gr, u zavisnosti od vrste posla); meso goveđe ili svinjsko –70 gr (zaposleni 50 gr), meso za ćulbastiju – 100 gr (zaposleni isto, kao i za većinu drugog); meso za šnicle i pečenje – 100

24 Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 1 (*Kvislinška uprava 1941–1944*) (Beograd: Sloboda, 1979), 199.

gr; mleka 250 gr, za sutlijaš – 250 gr, a za belu kafu – 200 gr; šećera za kompot, belu kafu, čaj – 47 gr; povrća – 450 gr, variva, pasulja i sočiva – 225 gr, krompira za pire – 400 gr, jaja za porcije – 1, a za kajganu–2; kafe i kakao – 10 gr; meda za porcije – 50 gr.²⁵ Biće to – pokazaće se ubrzo – prehrana *iz bajke*, jer su nastupila druga vremena.

Radi organizacije ishrane i snabdevanja unesrećenih, kao i lokalnog stanovništva (namenjenog najpre građanstvu, jer je seoskom življu u ratu uvek *nekako* lakše), naveden je spisak najbitnijih životnih potreština, kako bi barem ponešto bilo dostupnije od onog na crnoj berzi. Uz zaključak po kojem je Direkcija za snabdevanje u prethodnih šest meseci od predviđenih količina artikala – dostupnih za bonove – dobila samo 37% brašna, mesa – 56% a masti – 0,05%, odlučeno je da ona može da pruži samo 150 gr brašna dnevno po osobi; mesa 150 gr po osobi, i to mesečno; jestivog ulja – 50 gr, takođe mesečno po osobi, dok mast nije predviđena, jer je nije bilo!²⁶ Prema podacima srpskog Crvenog krsta, pak, u Srbiji je 1942. godine postojala opasnost da od gladi umre oko 200.000 dece, doseljene i one koje su od rođenja u Srbiji. „Mnogi su umirali

25 Istorijski arhiv Niša (IAN), Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici,« Uprava bolnice za nervne bolesti (*Naredba br. 46*, nezavedeno). Poređenja radi vredelo bi uputiti i na do danas možda posve nepoznat *Kratak pregled Ljubljanske provincije (prema stanju u oktobru 1941)*, što će reći delu *dežele* pod okupacijom Italije, u kojem je navedeno i to kako je 1. novembra 1941. godine zbog racionalizacije trošenja prehrambenih namirnica usled nemaštine, rešeno da svaka osoba dnevno ima obezbeđeno 200 gr hleba ili 170 gr brašna za hleb, odnosno 300 gr kukuruznog brašna; 1kg riže; 1 kg testenine; masti i/ili maslaca 400 gr; šećera 500 gr (verovatno mesečno). Za meso je u zavisnosti od mogućnosti određeno: 180 gr ili 250 gr sedmično, mada je navedeno i samo 100 gr. U detaljnom spisku je data tablica i za „teške radnike“, koja je unekoliko bogatija u odnosu na prosečne osobe. Arhiv Jugoslavije (AJ), fond. 103, fasc. 5-54/5-553.

26 AJ, fond. 103, fasc. 5-56/5-939.

ili su bili na granici života i smrti“, te je Crveni krst apelovao na narod da pruži prilog za ugrožene²⁷ (tako su prikupljana sredstva i u dobrovoljnim akcijama prikupljanja pomoći za izbeglice²⁸). Sve rečeno je od izuzetne važnosti i u kontekstu snabdevanja toponičke bolnice, čija uprava se od prvih ratnih dana borila da obezbedi makar minimalno za svoje pacijente.

U istom kontekstu bi značilo imati u vidu i *zdravstvenu sliku* žitelja ratom unesrećene Srbije, kako bi bili unekoliko shvatljiviji i uzroci smrti udomljenih u bolnici u Toponici. Tako se, prema procenama, neposredno po okupaciji češće umiralo od kardio problema i nervnih bolesti, kao posledice stresa.²⁹ Zapravo, tako je bilo u Beogradu, što znači da nije moguće primeniti na sva područja Srbije, a posebno ne na seoske sredine. Na drugom mestu je po učestalosti umiranja bila tuberkuloza, a zatim sve bolesti respiratornog sistema³⁰ (što bi pre svega podrazumevalo pneumoniju, koja je uzimala žrtve među svim starosnim dobima). Porast broja tih obolelih i umrlih je u

27 Ивана, Груден Милентијевић, Небојша, Озимић. *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата* (Ниш: Народни музеј, 2017), 10. Иначе, Црвени крст у Нишу је 27. марта 1942. године, основао Одсек за Словенију, који је имао задатак да нотира све преселене из Словеније те да прима пошиљке како би их упутила на примаоце. Одсек је био при канцеларији Црвеног крста у Нишу. Нije познато да ли је на било који начин помагао топоничку болницу, с тим да је све можда чинјено преко Уреда нишке католичке žупе, о чему нема зabeлешке.

28 Mirko Z. Reljić, »Izbegličko pitanje u 'Novom Vremenu' 1941. godine« (rukopis diplomskog rada, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019).

29 Наташа Милићевић, »'Јавност' и болест у окупираној Србији 1941–1944.« *Токови историје*, бр. 2 (2022): 18, 19.

30 Ibid., 20; ур. Дејан Зеџ, *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944)*, (rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019), 94–156.

neposrednoj vezi s pogoršanim prehrambenim prilikama, što se verovatno odrazilo i na trajanje većine u toponičkoj bolnici. Imuno sistem je dodatno slabio i zbog svakovrsnih stresova, strahova.

Na smrtnost je uticao i nedostatak lekova. Bio je to izuzetan problem za tadašnje stanovništvo Srbije. Sećanja savremenika ukazuju da je stanje bilo više nego teško, tako da je nestašica u apotekama sredinom 1942. godine, na primer, dovodila i do tragičnih posledica. Istine radi, tu oskudicu je unekoliko olakšavala pomoć Srpskog Crvenog krsta, kao i Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, koja je deljena zdravstvenim ustanovama.³¹

Kada se objedini sve otkriveno o *slovenačkim dušama* koje su u leto 1941. godine stigle u toponičku bolnicu, po svom značaju se ističe dokument: „Spisak izbeglica-Slovenaca duševno obolelih (degenerisanih) koji se nalazi na teritoriji sreza moravičkog, koji se imaju transportovati radi stalnog nastanjenja u Toponici kod Niša, a prema naređenju Ministarstva socijalne politike i narodnoga zdravlja / S. br. 11923 od 19. jula 1941“³² (nadalje: Spisak).

Na istom aktu su „pobrojana lica nastanjena kao Slovenci-izbeglice na teritoriji sreza Moravičkog u Priličkom Kiseljaku od 12. jula 1941“, što znači da su u Toponicu stigli iz banje nedaleko od Prilika kod Ivanjice, kako je to konstatovao i Slobodan D. Milošević. Akt je zaveden pod 7. avgustom (s potpisom načelnika Moravičkog sreza)!

31 Наташа Милићевић, »'Јавност' и болест у окупираној Србији 1941–1944.,« 27–28.

32 IAN, »Bolnica u Gornjoj Toponici,« nezavedeno.

To znači da su tek potom upućena u Toponicu. Bilo bi to u saglasju s citiranim opisima Boška N. Kostića i Borivoja Karapandžića, koji su Slovence i Slovenke iz preseljene duševne bolnice posetili između 12. jula i 7. avgusta 1941. godine. Ako se uzmu u obzir sve neprilike, taj podatak potvrđuje još jednu od osobenosti srpskog naroda, sa svim svojim protivrečnostima³³, koliko je i dokaz da u Srbiji nije zavládala eugenika nad inferiornima³⁴, tj. – prema poimanju Rajha – „života nedostojnih“.³⁵ (Taj podatak je utoliko važniji jer je bio nasuprot ubijanjima, hladnokrvnim ili s bolesnom strašću, koja su preplavila i Srbiju).

Na Spisku se nalazi mnogo više osoba u odnosu na broj koji navodi Tone Ferenc, jer ih ima čak trideset (uz to što ostaje nejasno odakle je doznao za te podatke, pošto nije saopštio

- 33 Up. Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovéna* (Beograd: Kosmos, 1939); Bojan Jovanović (прир.) *Karakterologija Srba* (Beograd: Naučna kњига, 1992); Bojan Jovanović, *Prkos i inat. Etnopsihološke студије* (Beograd: Завод за уџбенике, 2008); Јован Марић, *Какви смо ми Срби? Прилози за карактерологију Срба* (Beograd: J. Марић, 1998; Владета Јеротић, *Вера и нација* (Beograd: Ars Libri; Земун: Невен, 2005). Up. Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o »nama« i »drugima«* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002).
- 34 Александар Стојановић, »Биолошки сектор Српског цивилног/културног плана: визија здравства у перцепцији српских колаборациониста 1941–1944. године«, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Књ. 5, *Зборник радова са VI научно-стручног скупа одржаног 2–3. октобра 2014. у Зајечару* (Зајечар: Историјски архив »Тимочка крајина«, 2014), 131; Aleksandar Stojanović, »Eugenics and Racial Hygiene in Theory and Political Thought of the Serbian/Yugoslav Extreme Right 1918–1944«, *Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae* 34, br. 1 (2015): 24, 25.
- 35 Bojan Himmelreich, »Seznam leta 1941 usmrćenih bolnikov umobolnice Novo Celje,« *Celjski zbornik* 27, št. 1 (1991): 255; Tone Gregar, »Okupacijsko nasilje na Celjskem,« у: *Iz zgodovine Celja*, ur. M. Počivavšek (Celje: Muzej novejše zgodovine, 2004), 146.

izvore). Ono što nije sporno je da je veći broj osoba sa Spiska zaista pristigao iz Mežiške doline, kao i iz Dravograda, koji se, zapravo, nalazi na mestu gde se spajaju reke Drava, Meže i Mislinje, a time i doline kojima teku.

Pri tom, postoje određene razlike u odnosu na bolnički prijemni protokol (tzv. *Knjiga ulaska bolesnika*), s osnovnim podacima o pristiglim Slovencima i Slovenkama, koji – pokazće se – s podacima u *Knjizi umrlih* niške župe pružaju najverniju sliku o njima.

Zapravo, osnovna (birokratska) razlika između Spiska i spomenute župske knjige je u tome što su u njoj – razumljivo je – rubrike: „Mesto pokopa“, „Crkveni službenik kod pokopa (ime, prezime, služba)“, s informacijom da li je preminula osoba „providena sakramentima (ispovijed, bol. pomazanje, pričest)“. Drugi podaci u *Knjizi umrlih* potiču iz bolničkih arhivalija, koje su niški župnik Viktor Zakrajšek i kapelan Franc Blaj, obojica Slovenci, pedantno preneli. Istovremeno, kada je reč o tzv. duhu mesta [Genius loci, lat] i duhu vremena [Zeitgeist, nem], u ovom slučaju na području Niša i okoline, na kojoj se prostire i niška župa, treba uzeti u obzir i to što od kraja 1941. godine Zakrajšek i Blaj navodno nisu bili naročito omiljeni među većinskim stanovništvom. Tako je zapisano u *Kronici katoličke župe u Nišu, od januara 1941. godine*.³⁶ (Autor *Kronike* nagoveštava da je reč o reakciji na stradanje srpskog naroda u NDH, kao posledice izjednačavanja katoličkih sveštenika sa Katoličkom crkvom u NDH, koja je u Srbiji važila za jednog od ključnih uzročnika patnje srpstva u NDH, tako da su katolički sveštenici pod jurisdikcijom Nadbiskupije beogradske – skoro svi Slovenci – trepeli zbog onog što je tobož u

36 Arhiv župe Uzvišenja Sv. Križa, Niš (nadalje: ANŽ), *Kronika katoličke župe u Nišu, od januara 1941. godine*.

ime Boga zločinjeno u hrvatskoj državnoj tvorevini, a zapravo po mnogo čemu blasfemičnoj.)

Inače, reč je o krajnje predanim sveštenicima, koji su na području niške župe tokom rata imali raznovrsne obaveze, nepojmljive mirnodopskom dobu (uz to što je na teritoriji pod jurisdikcijom niškog župnika evidentirano oko hiljadu *katoličkih duša*³⁷). Jer, trebalo je u opštem ratnom ludilu tešiti žive, okrepljujući ih i u veri, a mrtve – kojih je veći broj bio van Toponice – ispratiti do njihovih *večnih kuća*.

U okviru sumiranja života niške župe u 1941. godini, u njenoj hronici je zapisano da je u duševnoj bolnici u Toponici umrlo 14 osoba, među kojima i „deset prognanaca iz Slovenije“, dok je za 1942. godinu navedeno da ih je u istoj bolnici ukupno umrlo 20. Sledeće godine pak bilo je 18 evidentiranih smrti, a 1944. godine – čak 37.³⁸ Pri tom, autor *Kronike katoličke župe u Nišu* nije notirao ni jednu nasilnu smrt u toponičkoj bolnici. To bi se odnosilo i na sve druge njene pacijente i pacijentice. (U bolničkim izveštajima su evidentirani i poneki prebezi preko bolničkog imanja, kao i različiti nesporazumi unutar bolničkih zidova, kojih verovatno i danas ima, kao i svugde, pa tako i u – bar naizgled – *normalnom svetu*).³⁹

37 O statističkim podacima niške župe tokom Drugog svetskog rata v. Zoran M. Jovanović, *Niška župa Uzvišenja Sv. Križa od začetaka do danas*, 75–81, s izvorima.

38 ANŽ, *Kronika katoličke župe u Nišu, od januara 1941. godine*.

39 Kada je reč o Slovencima i Slovenkama preminulim u Nišu tokom rata, među njima su i dve časne sestre! Sebastijana Poteko, rođena 1915. godine u mestu Griže pri Celju, otišla je Bogu 25. jula 1941, što znači u doba kada je rat poprimao n gore oblike i u Srbiji. Bila je bolničarka, pripadnica Kongregacije Školskih sestara III reda sv. Franje. Preminula je od trbušnog tifusa. Sahranjena je u Nišu dan po smrti (Knjiga umrlih niške župe). Mesec dana kasnije je od zapaljenja pluća u niškoj Državnoj bolnici preminula Emarana Benadik, takođe pripadnica Kongregacije Školskih sestara. Imala je 35 godina. Rođena je u mestu Selce kod Škofja

Za sada ostaje nepoznato ko je Slovence i Slovenke „s posebnim Božjim blagoslovom“ doveo u Srbiju, tj. da li su imali ikakvu pratnju, s bilo kakvom medicinskom dokumentacijom.

Makar je jasno da su sahranjivani na groblju u Toponici, kako je to zapisano u *Knjizi umrlih* niške župe. Po svemu sudeći, njih je prekrila zemlja, a tok vremena pretvorio u prah, bez sačuvanog obeležja – nadgrobnika (koji je najverovatnije bio u vidu drvenog krsta, možda i s trošnim natpisom ko je pod njim položen). Pokušaji da se dospe do bilo kakve informacije o tome su ostali bez odgovora, što može biti donekle razumljivo, ako se prihvati šta je donelo i odnelo ratno doba. No, možda među hiljadama sačuvanih bolničkih arhivalija, danas u niškom Istorijskom arhivu, postoji *papirić* koji bi razrešio enigmu, kao što se i Spisak *ukazao* u momentu kada je s tugom konstatovano da o preseljenim Slovencima i Slovenkama u Toponici nema bilo kakvog traga.

Detaljnije prisećanje na preseljene Slovence i Slovenke u Toponicu, kao i informacije o njihovim zadnjim *zemaljskim danima*, može biti od pomoći i proučavaocima *kobi* slovenačkog naroda u Drugom svetskom ratu. Oni/one u našem tekstu svakako ne zaslužuju da budu navedeni samo kao *obični brojevi*!

U tom smislu, treba istaći da poneka osoba nije navedena u *Knjizi umrlih* niške župe, a ima je u spomenutom Spisku – Spisku izbeglica-Slovenaca duševno obolelih... Najupečatljiviji je slučaj petogodišnje Marije Pavšić, za koju je pod rubrikom

Loke. Obe je do počivališta na niškom groblju ispratio niški župnik Viktor Zakrajšek (*Knjiga umrlih niške župe*). Inače, Niš je, pored Beograda i nekih drugih mesta, bio središte delovanja časnih sestara različitih kongregacija, čije su članice radile i kao medicinske radnice, zaduživši time srpsko zdravstvo.

„Mesto ranijeg stanovanja“ upisano „Črna-Slovenija“. Uz ime i prezime je pak dopisano kako je „naknadnim lekarskim pregledom utvrđeno da je zdrava“!⁴⁰ Verovatno će ostati večna zagonetka šta se s njom zbilo. U *Knjizi umrlih* su pak navedeni Lizika i Helena s istim prezimenom kao i Marija, te s istovetnim mestom rođenja – „Črna-Slovenija“. Ako se uzme u obzir da je to mesto i danas s malim brojem žitelja i žiteljki, znatna je šansa da su one bile u rodu. Pri tom, posebno pitanje je koliko je Mešička oblast, uglavnom rudarska, bilo poput ostrva u kojem su lako rađani i oni koji su začecem *od iste krvi* bili osuđeni na doživotnu patnju...

U Spisku postoji i Ljudmila Jernej⁴¹, za koju je uz „godine starosti“, zapisano – „ne zna“ (a kao mesto „ranijeg stanovanja“ – „Vruna-Koruška“?). U jednom od bolničkih protokola postoje njeno ime i prezime, s izbledelom, jedva čitljivom za beleškom u rubrici „Dan istupa“, u okviru koje je i podrubrika „neizlečen“. U toj rubrici je upisan 9. avgust 1945?⁴² Inače, nje nema u *Knjizi umrlih* niške župe ni pod 1945. godinom, niti pod bilo kojim dotašanim mesecima.

Jednako se odnosi i na Mariju Zlinder, za koju je u Spisku zapisano da ima 22 godine i da je po rođenju iz Škofja Loke, bez drugih podataka.⁴³ Šta se s njom dogodilo je takođe nepoznato, sem da se i njeno ime našlo u bolničkom protokolu, s izbledelim

40 IAN, Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici«: *Spisak izbeglica-Slovenaca duševno obolelih (degenerisanih) koji se nalazi na teritoriji sreza moravičkog, koji se im u transportovati radi stalnog nastanjenja u Toponici kod Niša, a prema naređenju Ministarstva socijalne politike i narodnoga zdravlja / S. br. 11923 od 19. jula 1941.* [nadalje: *Spisak...*], red. br. 13.

41 Ibid., red. br. 4.

42 IAN, Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici«. *Protokol preminulih bolnice u Toponici*, str. 150, sa spomenutim datumom na str. 15.

43 IAN, Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici«. *Spisak...*, red. br. 25.

datumom – 9. avgustom 1945, u okviru spomenute rubrike i podrubrike!⁴⁴ Treba apostorfirati da je Niš bio oslobođen još oktobra 1944. godine, tako da je sve još enigmatičnije, a posebno što je uz Ljudmilu i Mariju spomenut isti dan – 9. avgust '45. godine. Da li je u pitanju administrativna greška ili nešto savim drugo, ostaće za sada velika tajna. S obzirom na to da i nje, poput Ljudmile, nema u *Knjizi umrljih*, pruža nadu da je život nastavila van bolnice.

U Spisku je i Ivan Šterko, za kojeg je upisano da je rođen u mestu „Gustanj, Slovenija“, bez drugih podataka.⁴⁵

Isto se odnosi i na Franca Lesnika. U Spisku je samo navedeno da ima 35 godina, a kao mesto stanovanja do dolaska u Srbiju – Dravograd.⁴⁶

Iz Dravograda je stigao i dvadesetogodišnji Justin Oder.⁴⁷ Da ga nema na Spisku, ostao bi pod neprozirnom *prašinom zaborava*.

O Leopoldu Planšku takođe nema podataka, što znači da je dolaskom u Srbiju samo znao da postoji, jer je pod rubrikama „godine starosti“, „mesto stanovanja“, „zanimanje“ rekao: „ne znam“!⁴⁸

S druge strane, u *Knjizi umrljih* postoji pet osoba, koje su zavedene kao prognanici i prognanice iz Slovenije, a ne nalaze se na Spisku, što nameće slutnju da su iz Slovenije došli bez pratnje. Oni će u našem posvećenju biti ravnopravno uvršteni u određen redosled *igre smrti*, jer ih mnogo toga životnog i smrtnog povezuje s onima na Spisku.

Premda su mogući različiti načini njihovog navođenja u našem tekstu, pre svega prema polu, starosti i mestu rođenja,

44 IAN, *Protokol preminulih bolnice u Toponici*, str. 152, sa spomenutim datumom na str. 153.

45 IAN, Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici«. *Spisak...*, red. br. 14.

46 Ibid., red. br. 26.

47 Ibid., red. br. 19.

48 Ibid., red. br. 16.

učinilo se primerenim da sled bude učinjen prema hronologiji njihovih smrti, koja je – vredi isticati – u Toponici za sve bila jednaka, nezavisno od nacionalnog porekla.

U tome smislu, može biti zanimljivo kako je – prema *Knjizi umrlih* niške katoličke župe – prvi korisnik bolnice u Toponici, koji je preminuo po tzv. Aprilskom ratu i krah u Kraljevine Jugoslavije, bio Arpad Žoltan. Umro je 1. jula 1941. godine. Rođen je u Bezdinu (1913). Po zanimanju je bio berberin. Kao uzrok smrti je – prema istom izvoru – bilo zapaljenje pluća, s tim da je bolovao od demencije. Vredno je spomena i to da je sahranjen na groblju u Toponici dan po smrti, te da je tom činu prisustvovao predstavnik Uprave bolnice, s tim da je četiri dana kasnije njegov grob blagoslovio Viktor Zakrajšek, niški župnik.⁴⁹

Zapravo, kad je reč o katolicima i katolikinjama u topničkoj bolnici, njih ujedinjuje i to što su ih na *večni počinak* najčešće ispraćali Viktor Zakrajšek i Franc Blaj, a kada nisu mogli da stignu, bio je predstavnik Uprave bolnice. No, neko od njih dvojice je u prvoj mogućoj prilici blagoslovio njihov grob. Taj podatak svedoči o izuzetnosti obojice, jer trebalo je iz župske kuće u centru Niša otići – verovatno biciklom – u tada daleku Toponicu (i potom se vratiti), uprkos ratnom ludilu, neizvesnosti i opštoj nesigurnosti. (Ako se uzme u obzir da su često bili i na pokopima u Toponici, to dokazuje njihovu predanost svima, ne vodeći računa da li je nečija smrt bila deo nekakve male ili velike istorijske teme...⁵⁰ Otud će se

49 Arhiv župe Uzvišenja Sv. Križa, Niš (ANŽ), *Knjiga umrlih niške župe* [nadalje: *Knjiga umrlih*], br. 25/1941.

50 Nije poznato da li su Zakrajšek i Blaj mogli da budu uz tela Slovenaca koje su nacisti streljali u *koncentracionom logoru Bubanj kod Niša, gde ih je ubijeno nemali broj. O ubijenima u tom logoru v. Ivana Gruden, Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugog svetskog rata (1941–1945)* (Niš: SKS »France Prešern«; Medivest; Narodni muzej, 2014), 52–54.

neko možda konačno dosetiti da i njima ukaže kakvu-takvu počast za sveukupno delovanje tokom rata.

*O poslednjim zemaljskim danima izgnanih Slovenaca
i Slovenki u Gornjoj Toponici:
od bolničkog kreveta do „večne postelje“*

Prva osoba iz slovenačkog transporta koja je preminula u toponičkoj bolnici bila je Lena (ili Lana) Prat. Bio je 7. septembar 1941, što znači samo mesec dana pošto je udomljena. U Spisku je navedeno da je rođena u mestu Vič (kod Ljubljane), te da je imala „oko 37 godina“. Prema *Knjizi umrlih* niške župe, „nije providena sv. sakramentima“ – sv. ispovedi i pomazanjem, poput većine njenih sapatnika i sapatnica koji su zajedno pristigli iz *dežele*. Kao uzrok smrti je naveden „Olygoprhemio enterocolitis; Catharatis/Enterocolitis“. U citiranoj župskoj knjizi, pod rubrikom „Otac (ime i prezime), majka (ime i prezime)“, jedino ima: „?“ Tako je bilo za skoro sve koji su se notirani u Spisku. Sahranjena je 9. septembra na toponičkom groblju, kada ju je na večni počinak ispratio Viktor Zakrajšek.⁵¹

Zakrajšek je na istom mestu bio i 9. oktobra 1941, kada je sahranjena Lizika Pavšić (Pavšič?), „slaboumna djevojka protjerana iz Slovenije“, koja je preminula prethodnog dana. Prema Spisku, imala je 14 godina, a rođena u mestu Črna/Črna na Koroškem. (Inače, Črna je upisana kao mesto rođenja za još tri osobe pristigle u Toponicu iz Slovenije.) Na osnovu *Knjige umrlih*, imala je dijagnozu „Idiotismus“. Šta je bio neposredni uzrok smrti nije notirano. Ona takođe „nije providena sv. sakramentima“.⁵² Skoro punih sedam meseci kasnije u topo-

51 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 41/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 18.

52 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 50/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 12.

ničkoj bolnici je preminula Helena Pavšić (Pavšič?), o kojoj će biti reči. U ovom trenu je važna pomisao da je možda bila u srodstvu s Lizikom, jer je Črna takođe navedena kao mesto njenog rođenja.

Janez Urh je preminuo 26. oktobra. Rođen je 1900. godine u mestu Prevalje, u donjem delu Mežiške doline, koje se spominje kao mesto rođenja više osoba navedenih u Spisku.⁵³ Da li je ipak reč o kakvom zbirnom mestu, odakle su stigli u Srbiju, kako to kaže Tone Ferenc – spominjući „13 maloumnih osoba iz Mežiške doline“ – ili je uistinu reč o mestu rođenja, za sad je bez odgovora.⁵⁴ Kao uzrok Urhove smrti je upisano „tuberculosis pulmonum“. Sahranjen je 27. septembra na groblju u Toponici. Takođe prema *Knjizi umrljih*, kao „crkveni službenik kod pokopa“ je bio Viktor Zakrajšek.

Od kraja novembra u toponičkoj bolnici počinje ubrzan niz preminuća i među preseljenim *slovenačkim dušama*. Tako 25. novembra umire „gluhonijemi čovjek, prognanik iz Slovenije“, kako je navedeno u *Knjizi umrljih*, za koga je – prema istom izvoru – znano samo da je rođen kod Prevalja (dok je u Spisku naveden kao „gluvonemi čovek za koga nema niti se mogu dobiti kakvi podaci“).⁵⁵ U župskoj knjizi je kao uzrok smrti naveden „Enterocolitis“. Do grobne rake ga je sutradan ispratio Franc Blaj. Inače, Blaj će u potonjim mesecima biti zadužen da ispred niške župe, a time i u ime Katoličke crkve, ispraća na

53 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 52/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 19.

54 Tone Ferenc u jednom od svojih radova navodi kako su nacisti u drugoj polovini aprila 1941. godine u Gorenjskoj i Mežiškoj dolini izvršili popis, kao i „rasnu procenu“ celokupnog življa Mežiške kotline; Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 1. Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc (Ljubljana: Odelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006), 161. Da li se neko našao u transportu za Srbiju do sada je nepoznato.

55 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 57/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 29.

večni počinak pacijente i pacijentkinje iz toponičkog *katoličkog gnezda* (kojih je, treba ponavljati, bilo i izvan transporta, zavedenog u Spisku). Spomenuti „gluvonemi čovek“ nije bio jedini nemoćan da komunicira. O drugome će biti reči.

Tri dana kasnije – 28. novembra – umire Petar Kranjec, rođen u Dravogradu. Kao uzrok smrti je zapisano: „Olygopharmaica (Idiotica). Enterocolitis“. Poput većine svojih saputnika i saputnica iz Slovenije, „nije providen sakramentima“. Sahranjen je na toponičkom groblju dan pošto je zauvek sklopio oči. Prema Spisku, doveden je u Srbiju kada je imao 38 godina. Pokopu je prisustvovao Franc Balj.⁵⁶

Istoga dana – 28. novembra, preminula je i osamnaestogodišnja „Urša N“ (što znači da je prezime bilo nepoznato). U *Knjizi umrljih* je kao mesto njenog rođenja upisan Dravograd, kao što je navedeno i u Spisku. Sahranjena je na toponičkom groblju 29. novembra.⁵⁷ Tom činu je posvedočio Franc Blaj, što znači da je najverovatnije obavio *poslednji obred*, kada i nad Petrom Kranjcem.

Dva dana kasnije umire Aleksandar Peternel, rođen u okolini Prevalja. U *Knjizi umrljih*, u rubrici „Uzrok smrti, ako je poznat“, navedeno je: „Olygopharmaica (Idiotismus). Enterocolitis.“⁵⁸ U Spisku je upisano da je imao 39 godina. Tako je zapisano i u župskoj knjizi, u kojoj piše da je rođen „oko Prevalja“. Sahranjen je 1. decembra među svojim iz preseljeničkog transporta, koji se zauvek zaustavio u Toponici. Na *počinak* ga je ispratio Franc Blaj.

Čevrtog dana decembra su preminuli izvesni Franc (ili Fric) i Feliks. Pod prezimenima je upisano samo „N“ (nepoznato). Navedeno je da su „prognanici iz Slovenije“ te da su, prema

56 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 58 /1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 3.

57 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 59/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 20.

58 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 60/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 15.

Knjizi umrlih, rođeni kod Prevalja. Za Franca je kao uzrok smrti upisano „Enterocolitis“, a za Feliksa – „Tbc. Pulmoniam“. Sahranjeni su dva dana po smrti – 6. decembra, a njihovom ispraćaju do groba je prisustvovao Franc Blaj. Može biti zanimljivo što su jedan kraj drugog upisani i u Spisku, kada nije bilo moguće predvideti šta će se s njima dogoditi samo četiri i po meseca kasnije.⁵⁹ Nekome će možda biti važno to što je za obojicu u Spisku, pod rubrikama „Zanimanje“, „Godine starosti“ i „Mesto ranijeg stanovanja“ upisano: „ne zna“.

Unekoliko je poseban slučaj od 10. januara 1942. godine, kada je u toponičkoj bolnici umrla Mica (ili Mila) Vajdl, „prognanica iz Slovenije, bez zanimanja“. U trenutku smrti je imala „oko 70 godina“. Kao mesto rođenja je navedeno „Koruška, Slovenija“, a kao uzrok smrti: „Olygopharmaica, Enterocolitis“.⁶⁰ U Spisku je pod rubrikom „Godine starosti“ zapisano: „ne zna“. Da li je reč o rođaci Mile Vajdl, preminule sa „oko 20 godina“ u toponičkoj bolnici nepune dve sedmice kasnije, ostaće za sada neodgonetnuto. Kako god da je bilo, u *Knjizi umrlih*, u rubrici „Proviđen sakramentima: ispovijed, bol. pomazanje, pričest“, samo je crta, kao negativan odgovor.

Blaj je na toponičkom groblju bio i 16. januara, kada je sahranjena Helena Štefan, za koju nema podataka o datumu i mestu rođenja, niti procene njene starosti. Prema *Knjizi umrlih* je samo znano da je preminula 12. januara 1942. godine, kao „prognanica iz Slovenije“. Kao uzrok smrti je navedeno: „Olygopharmaica moronomus“.⁶¹ Ona takođe nije „proviđena sakramentima“, što znači – razumljivo je – i bez tzv. poslednje ispovedi. Sahranjena je dva dana po smrti, a pokopu je prisustvovao Franc Blaj. Treba istaći kako je Helena Štefan prva

59 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 61, 61 /1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 26, 27.

60 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 1/1942; IAN, *Spisak...*, red. br. 22.

61 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 2/1942.

među preminulima kojih nema na *Spisku izbeglica-Slovenaca duševno obolelih...*, a notiranih u *Knjizi umrlih* kao „prognanici iz Slovenije“! Prema njenoj dijagnozi, reč je o dugopostojećem stanju, te ostaje pitanje da li je došla u pratnji svoje porodice, na primer, da bi tek potom bila odvedena u Toponicu, kada je – možda – shvaćeno da je o njenoj bolesti bilo nemoguće brinuti u izvanbolničkim uslovima. Ili je ipak nekim od transporta u Srbiju stigla još jedna slovenačka grupa, sastavljena od osoba s urođenim *ranjenim dušama*?!

Mihajlo Janžek je u toponičkoj bolnici umro 15. januara '42. godine, kao „prognanik iz Slovenije“.⁶² Njega isto tako nema u Spisku, već samo u *Knjizi umrlih*, prema kojoj je rođen u Rogaškoj Slatini, a u trenutku rastanka od *zemaljskog života* imao je „oko 55 godina“. Bio je među retkima za koje je upisano da je imao radno iskustvo, tj. zaposlenje! Zavedeno je da je bio rudar, a kao uzok smrti: „Pseudo paralysis alcoholic“. No, verovatno mu je od rođenja *dosuđena* dijagnoza „Moronomus“, upisana u župskoj knjizi (prema kojoj nije bio proviđen sakramentima). Dan po smrti je pokopan, takođe u Toponici. Tom činu je prisustvovao Franc Blaj.

Spomenuta Mila Vajld je u toponičkoj bolnici preminula 23. januara 1942. godine. U *Knjizi umrlih* je navedeno da ju je smrt sustigla kada imala „oko 20 godina“, što jeste zanimljivo, jer je u Spisku pod njenim godištem napisano: „ne zna“. Po svemu sudeći, Viktor Zakrajšek i Franc Blaj su – dolazeći u toponičku bolnicu – bili upoznati o kome je reč. U Srbiju je stigla s dijagnozom „Idiotismus“, s tim da je, na osnovu župske knjige, uzrok smrti: „Tbc. Pulmoniam Entero colitis“. U istoj knjizi, pod rubrikom „Proviđen sakramentima“, zapisano je: „uslovno sv. pomast“.⁶³ Sahranjena je 25. januara na toponičkom groblju,

62 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 3/1942.

63 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 7/1942; IAN, *Spisak...*, red. br. 23.

pred predstavnikom Uprave bolnice, dok je Franc Blaj njen grob blagoslovio nešto kasnije, možda tek krajem februara, kada je – videćemo ubrzo – svakako bio u Toponici.

Georg Oberst je preminuo 25. februara. Prema spominjanim arhivalijama, rođen je 1896. godine u Dravogradu. U *Knjizi umrlih* niške župe je pod rubrikom „Uzrok smrti ako je poznat“, navedeno: „*Oligophrenia* (Idiotismus)“, a pod rubrikom „Proviđen sakramentima: ispovijed, bol. pomazanje, pričest“, upisano je: „uslovno sv. pomast“.⁶⁴ Sahranjen je na toponičkom groblju dan po smrti, a na večni počinak ga je ispratio Franc Blaj.

Trećeg dana marta 1942. godine je umrla izvesna Roza N. (tj. s nepoznatim prezimenom), „prognanica iz Slovenije, bez zanimanja“, za koju je samo navedeno da je rođena „oko Dravograda“ i da se Bogu predstavila sa „oko 40 godina“. U *Knjizi umrlih*, u rubrici „Uzrok smrti ako je poznat“, upisano je: „Idiotismus. Enterocolitis“. Sahranjena je dan po smrti, uz prisustvo predstavnika Uprave bolnice, a grob je naknadno blagoslovio Franc Blaj.⁶⁵ U kakvom stanju je iz Slovenije došla u Srbiju, svedoči zapis u Spisku, po kojem o sebi nije mogla ništa da kaže, već je notirano: „ne zna“ (što je, prema istom spisku, zajedničko za još šestoro-sedmero pristiglih u istom vagonu iz *dežele*).

Njen grob je Blaj verovatno blagoslovio 7. marta, kada je do rake na toponičkom groblju ispratio Silvestera Lužnika, „prognanika iz Slovenije, bez zanimanja“, preminulog u bolnici dan ranije.⁶⁶ Prema arhivalijama, rođen je u mestu Prevalje. *Životna dijagnoza* mu je bila „Idiotismus“, a kao uzrok smrti: „Tbc. Pulmoniam“. Uz njegovo ime je u *Knjizi umrlih* upisano: „uslovno sv. pomast“. Takođe je navedeno da je imao „oko 40 godina“, dok je u Spisku navedeno: „ne zna“.

64 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 8/1942; IAN, *Spisak...*, red. br. 9.

65 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 9/1942; IAN, *Spisak...*, red. br. 28.

66 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 10/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 7.

Katarina Peberšnik (Pabaršnik?) je umrla 22. aprila. Kao mesto rođenja je navedeno: „Mežica, Slovenija“ (mestašce u tzv. Koruškoj regiji, nadomak svih mesta odakle je stigla većina Slovenaca i Slovenki u Toponicu). U kakvom stanju je stigla u Srbiju svedoči Spisak, na osnovu kojeg o sebi nije mogla bilo šta da saopšti, već je zapisano „ne zna“. Pod dijagnozom njenog *životnog kraja* je navedeno: „Tbc. Pulmoniam“, kojem je prethodila „uslovna sv. pomast“, kako je zapisano u *Knjizi umrlih*, s tim da je u Toponicu – sa svojom braćom i sestrama *po muci* – stigla s dijagnozom: „Idiotismus“.⁶⁷ Zanimljivo je što je sahranjena istog dana kada je i preminula! Tako barem svedoči *Knjiga umrlih*, što je možda greška. Do groba ju je, prema istom izvoru, ispratio Franc Blaj, uz mogućnost da je preminula tokom prvih sati 22. aprila i da je Blaj o tome odmah obavešten, kada je pohitao do Toponice.

Blaj je bio u Toponici i 27. aprila 1942, kada je na *večni počinak* ispratio Helenu Pavšić (Pavšič?), „prognanicu iz Slovenije, bez zanimanja“, preminulu 25. aprila. Rođena je u Črni.⁶⁸ Taj podatak ukazuje da je ugledala svet u blizini većine svojih budućih sapatnika i sapatnica u Toponici, rođenim u Prevalji, Mežici i Črni, jer su ta mesta međusobno udaljena samo nekoliko kilometara.⁶⁹ Helena je u trenutku smrti imala „oko 25 godina“. U Toponicu je došla s dijagnozom: „Imbecilitas“, a kao

67 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 19/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 17.

68 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 20/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 11.

69 Kada su u Gracu [*Graz*] pripremali uspostavljanje civilne uprave u okupiranoj slovenačkoj Štajerskoj, odlučeno je da dravogradski okrug bude podeljen na dve teritorijalno-administrativne jedinice. Tako su Dravograd i Mežiška dolina pripali zapadnom, koruškom delu; Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 123; up. Vinko Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945* (rukopis doktorske disertacije, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2016), 111–155.

odgovoran za njenu smrt je naveden „Enterocolitis“. Prema *Knjizi umrlih*, primila je „uslovno sv. pomast“, i to od Franca Blaja, koji ju je i ispratio do groba.

Petog dana maja 1942. je preminuo Ciril Avguštnin (Avgustin?), rođen u Radovljici, u Gorenjskoj regiji, na severozapadu Slovenije. U trenutku smrti je imao „oko 37 godina“. Bio je mesarski radnik. Prema *Knjizi umrlih*, pod rubrikom „Uzrok smrti ako je poznat“, navedeni su „Schizofrenia“ i „Tbc. Pulmoniam Confetio subsconotione“. Sahranjen je na toponičkom groblju 6. maja. Tom činu je ispred Katoličke crkve prisutvovao Viktor Zakrajšek.⁷⁰

Jedan od retkih među slovenačkim preseljenicima i preseljenicima u toponičkoj bolnici koji je pred smrt – 12. jula 1942. – proviđen svim sakramentima, što je podrazumevalo ispoved, bolesničko pomazanje i primanje pričesti, bio je Jože Brezovnik. Tako barem svedoči *Knjiga umrlih*. Prema istom izvoru, u trenutku smrti je bio star „oko 32 godine“. Rođen je u Dravogradu. Pod rubrikom „Uzrok smrti ako je poznat“ pak upisani su: „*Oligophrenia*“ i „*epilepsia*“. Sahranjen je 14. jula na groblju u Toponici, i to pred predstavnikom Uprave bolnice, da bi 17. jula njegov grob blagoslovio Franc Blaj.⁷¹ Na osnovu Spiska, pod rubrikom „Godine starosti“ piše: „31“ a pod mestom ranijeg stanovanja: „Dravograd“. Da li je sa sobom nosio neku belešku o sebi ili je znao za deliće svog životopisa, nikad neće biti odgonetnuto.

Ostaće večna enigma kako je *zemaljske dane*, do svoje smrti 7. oktobra 1942, proveo Ivan Štrus, „prognanik iz Slovenije“, rođen u Dravogradu. U Srbiju je, prema Spisku, došao sa 38 godina, dok je u *Knjizi umrlih* navedeno: „40 god. ?“. Prema župskoj knjizi, na njegovu smrt su uticali „Encephalitis chro-

70 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 21/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 5.

71 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 29/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 24.

nica“ i „Tbc. pulmorum“. Ono što dotiče je i to što je pod rubrikom „Providen sakramentima“ zapisano: „jeste“! Sahranjen je dan po smrti na toponičkom groblju, a tom činu je prisustvovao Viktor Zakrajšek.⁷² Da li je Ivan Štraus od njega ili Franca Blaja primio bolesničko pomazanje i poslednju pričest, ostaće manje važno.

Mesec i po kasnije – 20. novembra, umire Simon Mlinar, „prognanik iz Slovenije, bez zanimanja“, rođen 20. oktobra 1913, što znači da je imao trideset godina u trenutku rastanka od *surovosti života*. Na osnovu *Knjige umrlih*, roditelji su mu bili Anton i Antonija Mlinar. Umro je od tuberkuloze, s tim da je navedeno „S. unicariorem sub conotiasc (amnes)“. Sahranjen je na toponičkom groblju 23. novembra. Spuštanju njegovog tela u grobnu raku je prisustvovao Franc Blaj, takođe uz crkveni obred.⁷³ Simon će biti prvi od preminulih Mlinara u Toponici, jer će mu se – pokazaće se ubrzo – pridružiti još dvoje koje su potekli od istih roditelja! Pri tom, njih nema na Spisku izbeglica-Slovenaca duševno obolelih, što – po sebi – upućuje na različite hipoteze, među kojima je i ta da su pristigli sa sunarodnicima i sunarodnicama iz Slovenije, možda čak i s rođacima ili starateljima, ali ne i u transportu kojim je stigla većina potonjih korisnika i korisnica toponičke bolnice. Ili su Mlinari ipak došli grupno, tj. sa još dvoje evidentiranih u *Knjizi umrlih* niške župe.

Franco Humar je preminuo 12. januara 1943; rođen je 1899. godine u mestu Črna/Črna pri Koroškem. Može biti interesantno što je u Spisku upisan pod brojem 1. Da li je tako bilo zato što se prvi našao u redu koji je trebalo notirati u Priličkom Kiseljaku ili je pak postojao neki propratni akt, prispeo iz Slovenije, Humaru neće koristiti. Prema *Knjizi umrlih*, umro je

72 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 38/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 21.

73 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 46/1942.

s dijagnozom koju je teško dešifrovati, jer je nečitko zapisana. No, zato je lako shvatljiv zapis po kojem je „uslovno odriješen“, kada je primio i sv. pomast! Sahranjen je 13. januara u Toponici. Do groba ga je ispratio Franc Blaj.⁷⁴

Knjiga umrljih svedoči kako je 3. februara 1943. umro Rudolf Mlinar, „bez zanimanja, izbeglica iz Slovenije“. Za njega je znan i datum rođenja – 13. april 1917. godine, kao i mesto rođenja – Žerjav kod Črne, što je podatak koji pomaže i u lociranju rodnog mesta Simona Mlinara, njegovog rođenog brata. Kao roditelji su navedeni Anton i Antonija Mlinar (kao i kod Simona, te Marije Mlinar, preminule tri sedmice kasnije). Pod rubrikom „Proviđen sakramentima (ispovijed, bolesničko pomazanje, pričest)“ je notirano: „uslovno odrešenje i sv. pomast“. Sahranjen je dva dana po smrti na groblju u Toponici, a pogrebu je prisustvovao Franc Blaj. Kao uzrok smrti je upisano: „Oligophernia moronomus“.⁷⁵

Tri sedmice kasnije – 25. februara 1943, preminula je i Marija Mlinar, rođena sestra Simonova i Rudolfova. Zapisano je da je i ona ugledala svet u seocetu Žerjav. Kao roditelji su, razumljivo je, navedeni Anton i Antonija Mlinar. U *Knjizi umrljih*, u rubrici „uzrok smrti, ako je poznat“, za Mariju je upisano: „Idiotismus. Entero colitis“. Prema istom izvoru, pred rastanak od života je „uslovno odriješena“; primila je i sv. pomast. Sahranjena je dan po smrti kraj svoje braće. Tom činu je prisustvovao Viktor Zakrajšek, niški župnik.⁷⁶ Šta se zbilo s njenim roditeljima, a time i roditelja njene braće, ostaje tajna (makar do momenta kada se stvore uslovi za uvid u arhivalije u Sloveniji).

Mesec dana kasnije, 24. aprila, umire i Valentin Slatnik (Saltnik?), rođen u Dravogradu. Bogu se predstavio sa „oko 20.

74 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 2/1943. IAN, *Spisak...*, red. br. 1.

75 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 6/1943.

76 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 9/1943.

godina“, kako je navedeno u *Knjizi umrlih*. Iako je bolovao od dijagnoze „*oligophrenia*“, *za smrt se potrudila* „Inf. pulmonum“. *Pokopan je sutradan na toponičkom groblju*. Tom činu je prisustvovao predstavnik Uprave bolnice, a tri dana kasnije je grob blagoslovio Franc Blaj.⁷⁷ Nije providen sv. sakramentima, što dovoljno govori o njegovom zdravstvenom stanju, u kojem je verovatno i došao u Srbiju, u vagonu sa svojom *braćom i sestrama po muci*.

Verovatno poslednja preminula osoba iz železničkog transporta koja je iz Slovenije stigla u Toponicu bio je Valentin Morgan (Mozgan?). Umro je 9. juna 1943. godine, što znači da je u Toponici proveo pune dve godine! Zapisano je da je u trenu prestavljanja Bogu imao „oko 47 godina“. U *Knjizi umrlih*, u rubrici „Uzrok smrti ako je poznat“, zapisano je: „*Imbecilitas. Oligophrenia cachoria?*“. Sahranjen je sutradan na toponičkom groblju, a do grobne rake ga je ispratio Viktor Zakrajšek. U rubrici „Providen sakramentima: ispovijed, bol. pomazanje, pričest“, kratko je zapisano – „nije“.⁷⁸

Od njegove smrti, do oslobođenja od okupatora, u Toponici je umrlo više *katoličkih duša*, ali među njima, na osnovu *Knjige umrlih* niške župe, više nije bilo onih iz transporta koji su iz *dežele* stigli u Srbiji.

Zapravo, preostaje da bude utvrđeno šta se dogodilo s osobom koja je u *Spisku izbeglica-Slovenaca duševno obolelih* navedena kao „Drugi gluvonemi čovek“, za koga – prema prijemu u Prilički Kiseljak – „nema podataka“. Da li je stigao do Toponice ostaće tajna vredna da bude otkrivena, makar i kao tzv. mala tema među proučavaocima istorije. Sve je moguće i tako navesti da u *Protokolu umrlih* toponičke bolnice nema

77 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 14/1943. IAN, *Spisak...*, red. br. 2.

78 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 17/1943. IAN, *Spisak...*, red. br. 8

zabeleška: „9. VIII 1945“, i to kod precrtanog „XI 1941“! No, *Knjiga umrlih* niške župe to ne potvrđuje.

Umesto zaključka ili o „Srbima barbarima“

Sve spomenute *slovenačke duše* su stigle u Srbiju samo nekoliko sedmica od kada je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac, danas kandidat za kanonizaciju, u svome *Dnevniku* – pod 28. martom 1941, tj. dan po Vojnom puču u Beogradu – zapisao: „Šizma [pravoslavlje] je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam“, u kome „nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja“. ⁷⁹ Da takve impresije o srpskom narodu nisu bile neubičajene među zaljubljenicima u NDH, potvrdio je i tadašnji *Hrvatski radio*, koji je septembra iste godine – što znači dok se još nisu osušili potpisi na tek usvojenim rasnim zakonima u NDH, kao početku sveopšteg pogroma pripadnika srpskog, jevrejskog i romskog naroda – obznanio kako su Srbi „primitivan narod bogat mnogim divljačkim i barbarskim osebinama“ i da „srbstvo po tim osebinama u Europi i kulturnom svijetu izkaže kao podpuno negativan elemenat, koji ne pripada europskom svijetu kulture i uljudbe“. ⁸⁰

No, istinoljupci bi verovatno rekli kako su posle dugog niza decenija ispunjeni uslovi da u okviru tumačenja istorije slovenačkog naroda bude barem notirano šta je Srbija pokušala da učini za *slovenačke duše* u Toponici, sa zaključkom da to nije presedan. Jer „šizmatici“, sa svim pratećim epitetima, dokazali su svoje „barbarstvo“ i u Bačkoj, kada je zahvaljujući Srpskoj

79 *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca: 1934.–1945.: iz arhiva UDBA-e*, prir. Ž. Karaula (Zagreb: Despot Infinitus, 2020), 393.

80 »Četničko komunistička razbojstva u Hrvatskoj,« *Hrvatski radio*, 07. 09. 1941.

pravoslavnoj crkvi i srpskim porodicama spaseno preko dve stotine Slovenčadi iz koncentracionog logora Šarvar [Sárvár], na zapadu Mađarske. Kada se tome dodaju i druge veze slovenačkog i srpskog naroda ostvarene u Drugom svetskom ratu, ovoga puta na ideološkom planu, još je jasnije zbog čega je ta bliskost do danas kod pobornika priželjkivane prošlosti ostala omražena tema, zbog čega je zanemarivana. Ili su kao protivteža plasirane – dokazivo je – perfidno skrojene neistine.

Kako god da jeste, na slovenačkim institucijama je da presude da li je vredno samo u administrativne baze podataka upisati Slovence i Slovenke, navedene u našem tekstu, koji su svoje poslednje sedmice i mesece *zemaljskog života*, poneki i godine, proveli u Toponici, u Srbiji, gde su – kada ih je „Bog pozvao k sebi“ – sahranjeni, uz prisustvo sveštenika sunarodnika.

*Viri in literatura**Arhivska građa*

Arhiv Jugoslavije (SRB_AJ)

Arhiv župe Uzvišenja Sv. Križa, Niš (SRB_ANŽ)
Kronika katoličke župe u Nišu, od januara 1941. godine.
Knjiga umrlih niške župe.

Istorijski arhiv Niš (SRB_IAN)
Fond „Bolnica u Gornjoj Toponici“.

Časopisni viri

Hrvatski radio (Zagreb), 1941.

*Literatura*⁸¹

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 1 (*Kvislinška uprava 1941–1944*). Beograd: Sloboda, 1979.

Цветковић, Мирјана, Неуропсихијатријска болница Горња Топоница (1925–1960), *Пешчаник. Специјално издање поводом шест деценија Историјског архива Ниш*, бр. 6 (2008): 192–198.

Дворниковић, Владимир. *Карактерологија Југословена*. Београд: Космос, 1939.

81 Navedeni su i posebno važni tekstovi objavljeni u periodici.

Ferenc, Tone. »Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* XV–XVI, št. 1–2 (1975–1976): 97–119.

Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.

Ferenc, Tone. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*. Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga, 1979.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 1. *Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Grafenauer, Božo. *Zgodbe iz izgnanstva v Srbijo in boj na sremski fronti*. Maribor: Etno servis, Zavod za raziskovalne, izobraževalne in promocijske dejavnosti, 2018.

Gruden, Ivana. *Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugog svetskog rata (1941–1945) = Trpljenje Slovencev v Nišu med Drugo svetovno vojno (1941–1944)*. Niš: SKS „France Prešern“; Medivest; Narodni muzej, 2014.

Груден Милентијевић, Ивана, Озимић, Небојша. *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата*. Ниш: Народни музеј, 2017.

Himmelreich, Bojan. „Seznam leta 1941 usmrčenih bolnikov umobolnice Novo Celje“. *Celjski zbornik* 27, št. 1 (1991): 255–264.

Јеротић, Владета. *Вера и нација*. Београд: Ars Libri; Земун: Невен, 2005.

Јовановић, Бојан. *Пркос и инат. Етнопсихолошке студије*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Јовановић, Бојан, прир. *Карактерологија Срба*. Београд: Научна књига, 1992.

Jovanović, Zoran M. *Istorija Beogradske nadbiskupije na ušću Istoka i Zapada*. Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2013.

Jovanović, Zoran M. *Niška župa Uzvišenja Sv. Križa od začetaka do danas*. Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2013.

Jovanović, Zoran M. *O župi Krista Kralja – jednom od vernih odraza istorije Beograda*. Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2022.

Карапанцић, Бора. *Грађански рат у Србији 1941–1945*. Ваљево: Друштво Хиландар, 2010.

Karaula, Željko, prir. *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca: 1934.–1945.: iz arhiva UDBA-e*. Zagreb: Despot Infinitus, 2020.

Kecmanović, Dušan. »(Ne)mogućnost prevencije stigme duševnog poremećaja i destigmatizacije osoba s duševnim poremećajem.« *Psihološka istraživanja* 13, br. 2 (2010): 185–217.

Kessler, Karl. »Physicians and the Nazi Euthanasia Program.« *International Journal of Mental Health* 36, br. 1 (2007): 4–16.

Kostić, Boško N. *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*. Lille: Jean Lausier, 1949.

Kregar, Tone. »Okupacijsko nasilje na Celjskem.« U: *Iz zgodovine Celja*, ur. M. Počivavšek, 137–163. Celje: Muzej novejše zgodovine, 2004.

Марић, Јован. *Какви смо ми Срби? Прилози за карактерологију Срба*. Београд: Ј. Марић, 1998.

Милићевић, Наташа. »'Јавност' и болест у окупираној Србији 1941–1944.« *Токови историје*, 2 (2022): 11–37.

Milosavljević, Olivera. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*. Beograd: Narodna knjiga; Insitut za savremenu istoriju, 1981.

Penava, Ivana, Katarina Barać, Anita Begić i Dragan Babić. »Stigmatizacija psihički oboljelih osoba.« *Zdravstveni glasnik* 8, br. 2 (2022): 46–58.

Petrović, Jasmina. *Životi u senci: sociološka studija o osoba-ma sa invaliditetom u Srbiji*. Niš: Univerzitet u Nišu, 2016.

Reljić, Mirko Z. »Izbegličko pitanje u 'Novom Vremenu' 1941. godine.« Rukopis diplomskog rada, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019.

Skitek, Vinko. »Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945.« Rukopis doktorske disertacije, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2016.

Skitek, Vinko. »Položaj dekanije Dravograd–Mežiška dolina v krški škofji med letoma 1941 in 1945.« U: *Obzorja Koroške 1: Iz preteklosti Koroške: svet samorastnikov*, 177–214. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.

Stanojević, Albina, Irena Popović, Dragan Milošević i Ivana Tešanović. »Istorijat Specijalne bolnice za psihijatrijske bolesti Gornja Toponica.« *Engrami* 37, br. 1 (2015): 89–94.

Steinbücher, Rudi. *Slovenski izgnanci v Kraljevu*. Ljubljana: Založba Borec 1988.

Стојановић, Александар. »Биолошки сектор Српског цивилног/културног плана: визија здравства у перцепцији српских колаборациониста 1941–1944. године.« U: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Књ. 5, *Зборник радова са VI научно-стручног скупа одржаног 2–3. октобра 2014. у Зајечару*, 121–133. Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014.

Stojanović, Aleksandar. »Eugenics and Racial Hygiene in Theory and Political Thought of the Serbian/Yugoslav Extreme Right 1918–1944.« *Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae* 34, br.1 (2015): 18–28.

Svedočanstva: bratstvo i jedinstvo = Pričevanja: bratstvo in enotnost. Čačak: Čačanski glas, 1973.

Vrhovac, Suzana i Katja Ronchi. »Stigmatizacija bolnikov z duševno motnjo = Stigmatisation of patients with mental health disorders.« *Rehabilitacija* 19, št. 2 (2020): 47–51.

Букадиновић, Драган, Букадиновић, Ана. *Анатомија једне душевне болнице: болница у Топоници*. Ниш: Талија издаваштво, 2018.

Зец, Дејан. »Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944).« *Rukopis doktorske disertacije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019.

Ziherl, Slavko, Zdenka Čebašek-Travnik i Zvonka Zupanič-Slavce. »The Extermination of Psychiatric Patients in Occupied Slovenia in 1941.« *International Journal of Mental Health*, 36, br. 1 (2007): 99–104.

*About Serbian-Slovenian Historical
Closeness during World War II
or of Serbs as Barbarians:
The Case of Toponica*

Summary

This article depicts the rather overlooked fate of Slovenian men and women with serious mental conditions who were relocated from Slovenia to Serbia by Nazi authorities in the summer of 1941. The move was incited by the Nazi plan to have the part of Slovenian people who were under Third Reich occupational authorities exiled to Serbia, which was also under Nazi military occupation at the time.

The first person who informed the professional community about this instance of moving such Slovenians was a historian, Tone Ferenc. His article, published in 1975/1976, only covered the topic of illness, focusing on the atrocities of the Nazis performing euthanasia on mentally or physically ill Slovenian men and women. In fact, in the article Ferenc merely indicated that mentally ill Slovenians were transported via railways to Serbia together with thousands of other Slovenians. In his second article Ferenc simply mentioned that 13 “feeble-minded” Slovenians were relocated to a place in western Serbia, after which they were taken to a mental institution near Niš (a city in south-eastern Serbia), concluding that at that moment every trace of the existence of these people had been lost!

By conducting research in the archives of the Gornja Toponica mental institution, today part of the historical archives of

the city of Niš, and looking into death records of the Catholic parish of the city of Niš, we have obtained key details about this case that significantly surpass the Slovenian-Serbian context.

As a result we now know that in the beginning of August 1941, at least thirty Slovenian men and women arrived at the hospital in Gornja Toponica and that all of them died when “God decided”, being treated the same as Serbian patients. All of them were buried at the local cemetery after a funeral ceremony was conducted by one of the two Slovenian priests who ran the Niš parish. This is clear proof that even in wartime the hospital was respectful of the religious differences, allowing the Slovenian priests to visit the members of their religious community in the Toponica hospital. According to the Niš parish death records, the last transported Slovenian died in January 1943!

Everything mentioned above confirms one of the specific characteristics Serbian people demonstrated during war times marked by ruthless occupation and cruel civil war. This is further illustrated by the fact that more than 12,000 Slovenian men and women that were relocated against their own will from their homeland to Serbia in 1941 were welcomed, in their own words, as “brothers and sisters” by Serbian people. These testimonies were found in Slovenian sources and were taken from those who lived in Serbia at the time World War II ended. Nevertheless, these Slovenians knew that they were just a mere minority compared to the number of Serbs who had to escape to Serbia running from the terror of their neighbours. (The largest part of refugee Serbs came from the newly established Independent State of Croatia, which had been founded after the Kingdom of Yugoslavia was destroyed. Those Serbs were forced to leave their estates in the Independent State of Croatia, and the aim was to settle the relocated Slovenians at their estates, thus perfidiously provoking hatred between the Slovenian

and Serbian peoples, which is a method still widely used in the creation of nation- and religion-based politics).

All these Serbs arrived in Serbia only a few weeks after the Archbishop of Zagreb, Alojzije Stepinac, currently a canonization candidate, recorded that the Christian Orthodox Church was “the biggest damnation of Europe”, adding that Orthodox people (referring to Serbs and the Serbian Orthodox Church) had neither morality nor honesty. In September of the same year, when genocidal laws were just introduced and adopted in the newly established Independent State of Croatia and the legalized pogrom of Serbs, Jews and Romani people was initiated, the Croatian state radio broadcast the message that Serbs were “primitive people” with “savage and barbarian characteristics” and as such stood apart from the rest of Europe as a “completely negative element”.

Everything stated testifies how seemingly minor historical topics can often be much more layered than major themes, equally convincingly touching upon various international and interconfessional spheres.

Prejeto: 28. 3. 2024
1.02 pregledni znanstveni članek

Klemen Kocjančič¹

*Lažno upanje:
slovenska partizanska vojska in
prelomno leto 1943*

Izvleček

Leto 1943 je bilo prvo leto med drugo svetovno vojno, ko je slovensko partizansko vodstvo upalo na hiter konec vojne. Tako so že pred italijansko kapitulacijo izvedli določeno (re)organizacijo sil in izvedli prvi večji prodor v Slovensko Benečijo. Italijanska kapitulacija je privedla do okrepitve partizanske vojske z novim kadrom, oborožitvijo in vojaško opremo, a prihod nemškega okupatorja je pokazal, da novoustanovljene partizanske enote večino ma niso bile sposobne delovati proti bolj izkušenemu sovražniku. Tako so po italijanski kapitulaciji izvedli nove (re)organizacije in vzpostavili strukturo, ki se skorajda ni spreminjala do konca druge svetovne vojne. Hkrati se je na slovenskem ozemlju vzpostavilo nekakšno strateško ravnoesje med partizani in okupatorji, kjer nobena stran ni uspela doseči prevlade.

1 Dr. Klemen Kocjančič, univ. dipl. teol., mag. obr., dr. zgod., znanstveni sodelavec; Ministrstvo za obrambo, Vojkova cesta 55, SI – 1000 Ljubljana, klemenkocjancic@gmail.com; ORCID iD: 0000-0001-5206-6405.

KLJUČNE BESEDE: druga svetovna vojna, narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije, nemška okupacija, velika septembrska ofenziva, goriška fronta

Abstract

The year of 1943 was the first year of the Second World War when the Slovenian Partisan leadership hoped for a quick end to the war. Even before the Italian capitulation, it therefore (re)organised its forces to some extent and made its first major incursion into Slavia Friulana. The Italian surrender led to the strengthening of the Partisan army with new personnel, arms and military equipment, but the arrival of German occupying forces showed that the newly established Partisan units were mostly incapable of acting against a more experienced enemy. After the Italian capitulation, new (re)organisations were thus undertaken, establishing a structure that would then remain almost unchanged until the end of the Second World War. At the same time, a strategic balance of sorts was established between the Partisans and occupying forces, with neither side able to achieve dominance.

KEYWORDS: Second World War, National Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia, German occupation, major September offensive, Gorizia front

Uvod

Pričujoči prispevek obravnava prelomno leto 1943 z vidika Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (NOV in POS).

Slovensko vojaško in vojno zgodovinopisje je najbolj bogato prav v obdobju druge svetovne vojne na Slovenskem (1941–1945). Prelomno leto 1943 je bilo z vojaškega vidika predhodno obravnavno primarno preko določenih dogodkov: italijanska kapitulacija in velika septembrska ofenziva,² goriški fronti in kobariški republiki,³ ustanovitve posameznih partizanskih enot,⁴ propada vaških straž in četnikov,⁵ po septembrskih

- 2 Prim. Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor: Založba Obzorja, 1967); Aldo Rupel, ur., *Ljudska vstaja: September 1943: šestdesetletnica* (Gorica: [samozaložba], 2003).
- 3 Prim. Jožko Martelanc, *Goriška fronta 1943* (Nova Gorica: OKS, 2003); Anica Klanjšček, *Kobariška republika: 1943–1945* (Kobarid: Odbor za praznovanje 40-letnice Kobariške republike, 1983); Zdravko Likar, *Kobariška republika* (Kobarid: Fundacija Poti miru v Posočju; Bovec; Kobarid; Tolmin: Združenje borcev za vrednote NOB, 2018).
- 4 Prim. Damijan Guštin, *Ljubljanska brigada: 10. slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada 'Ljubljana': Njena vloga in pomen v narodnoosvobodilnem boju 1943–1945* (Ljubljana: Odbor skupnosti borcev Ljubljanske brigade, 2003); Borivoj Lah-Boris, *Prva slovenska artilerijska brigada* (Ljubljana: Partizanska knjiga in Odbor Prve slovenske artilerijske brigade, 1975), Mile Pavlin, *Petnajsta brigada* (Ljubljana: Odbor 15. brigade in Partizanska knjiga, 1969); Stanko Petelin, *Vojkova brigada* (Nova Gorica: ČZP Soča, 1968) itn.
- 5 Prim. Tone Ferenc, *Dies irae: Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943* (Ljubljana: Modrijan, 2002); Mirko Kovač, ur., *Po sledih vaških straž: Ob 60. obletnici prvega montiranega sodnega procesa na Slovenskem* (Ljubljana: Salve, 2003); Anton Kržišnik in Teodor Tominšek, *Kočevski proces: Sodba v imenu slovenske narodne oblasti* (Ljubljana: Društvo prav-

spopadih na Turjaku in v Grčaricah, do ustanovitve Slovenskega domobranstva⁶ itn.

Po koncu aprilske vojne leta 1941 je bilo ozemlje današnje Slovenije (ki ni bilo del Kraljevine Italije v skladu z Rapalsko pogodbo leta 1920) okupirano s strani štirih držav: nemškega Tretjega rajha, italijanske in madžarske kraljevine ter Neodvisne države Hrvaške. Nemški in italijanski okupator, ki sta zasedla največji del slovenskega ozemlja, sta se kmalu soočila z odporiškim gibanjem, vodenim s strani Komunistične partije Slovenije (KPS) preko Osvobodilne fronte (OF). Medtem ko so se v letu 1941 izoblikovale prve partizanske enote, so bile v naslednjem letu ustanovljene prve večje strateške formacije (brigade).

Pričujoči prispevek z analizo najpomembnejše literature in objavljenih virov zajema kronološki pregled najpomembnejših dogodkov, ki so se zgodili v letu 1943 in so pomembno vplivali na vojaško dogajanja v času druge svetovne vojne, s poudarkom na slovenski partizanski vojski. Predstavljeni so najpomembnejši dogodki, ki so vplivali na transformacijo slovenske partizanske vojske, ki je največje (re)organizacijske spremembe doživela prav v letu 1943.

Slovenski partizani v začetku leta 1943

V leto 1943 so bili slovenski partizani, ki so šteli približno 3.500 pripadnikov, organizirani v štiri (udarne) brigade, osem partizanskih odredov, pri čemer sta obstajali še ena samostojna četa in en samostojni bataljon. Skupaj je tako obstajalo 28 bata-

nikov Slovenije, 1959); Mirko Oražem, *Grčarice, zgodovinski kraj: Ob 60. letnici padca plavogardistične postojanke* (Ribnica: [samozaložba], 2003).

6 Prim. Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003).

ljonov, pri čemer pa je treba poudariti, da so trije partizanskih odredi imeli v svoji sestavi le čete (skupaj osem).⁷ Medtem ko so partizanski odredi primarno delovali na lokalni in regionalni ravni, so bile partizanske brigade bolj mobilne in namenjene za strateške naloge na širšem regionalnem in medregionalnem območju.

Poglavitno operativno področje slovenske partizanske vojske je bilo v Ljubljanski pokrajini, saj so se tu nahajale vse štiri brigade in večina odredov. Italijanski okupator, kljub podpori vaških straž, ni uspel omejiti, kaj šele premagati narodnoosvobodilnega gibanja.⁸

Nasprotno pa je nemški okupator imel večje uspehe pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja. To se je najbolje pokazalo takoj po novem letu 1943, ko so Nemci usmerili pozornost na Pohorski bataljon, edini preostali partizanski bataljon na severu Spodnje Štajerske (Moravski bataljon se je gibal po območju Zasavja in na Kamniškem, medtem ko je bil Kozjanski bataljon operativno nedelujoč). Po katastrofalnem novembru 1942, ko je bil uničen Savinjski bataljon na Dobrovljah, je Pohorski bataljon nadaljeval s svojimi osnovnimi aktivnostmi na širšem območju Pohorja: zasegi hrane in drugih potrebščin pri Nemcih in njihovih podpornikih, napadi na osamljene patrulje in manjše postojanke, širjenje propagandnega materiala itn. V tem času je bataljon imel le 100 pripadnikov, ki so bili slabo oboroženi. Konec decembra 1942 se je bataljon umaknil severno od Osankarice nad

7 Zdravko Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Druga izdaja* (Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1977), 436.

8 Za več o italijanskem vojaškem delovanju na Slovenskem, gl. Amedeo Osti Guerrazzi, *The Italian Army in Slovenia: Strategies of Antipartisan Repression, 1941–1943* (New York: Palgrave Macmillan, 2013).

Oplotnico, kjer je vzpostavil utrjeni zimski tabor. Nemška obveščevalna služba je odkrila približno lokacijo partizanskega tabora, tako da so 7. januarja 1943 sprožili novo hajko; na teren so poslali 13 čet iz sestava policijskih, orožniških, deželnostrelskih in vermanskih formacij. Naslednji dan so nemške sile naletele na partizanski tabor, s čimer se je pričel zadnji boj Pohorskega bataljona, ki je trajal dobri dve uri. V boju je padlo 69 partizanov, eden je bil ujet, medtem ko so Nemci izgubili 19 ljudi, 31 je bilo ranjenih. 17. januarja so nemške sile uničile še patruljo bataljona; pet partizanov je padlo, dva sta storila samomor, eden pa je bil zajet. S tem je bila glavna sila partizanskega gibanja na Spodnjem Štajerskem uničena, kar je vplivalo na začasni upad partizanskega delovanja.⁹ Poraz Pohorskega bataljona na simbolni ravni dokazuje premoč nemškega okupatorskega sistema na zasedenem ozemlju Gorenjske, Koroške in Spodnje Štajerske, ki je skoraj popolnoma zatrl narodnoosvobodilno delovanje.

Nasprotno pa so imele partizanske enote v Ljubljanski pokrajini (predvsem na Dolenjskem) večje uspehe; ne le da so se uspešno izmikale iz operativnih območij med italijanskimi ofenzivami, tudi italijanski vojski so prizadele večje izgube. Kot protiutež porazu Pohorskega bataljona lahko tako izpostavimo partizansko zmago pri Jelenovem žlebu konec marca 1943. Dve partizanski brigadi (Šercerjeva in Cankarjeva) sta se tako v sklopu premika glavnine partizanske vojske (štirih brigad) na Kočevsko namenili napasti italijansko postojanko v Dolenji vasi, kar se je zgodilo v noči na 24. marec. Italijanska vojska je nemudoma poslala pomoč obkoljeni postojanki, s čimer so preprečili njen padec. Hkrati pa so proti partizanom

9 Mirko Fajdiga, *Pohorski partizani 1943: Od padca Pohorskega bataljona do ustanovitve Zidanškove – Pohorske brigade* (Maribor: Založba Obzorja, 1985), 10–37.

poslali pet bataljonov; trije bataljoni naj bi tako potiskali partizane proti Veliki gori, kjer naj bi jih dodatno napadla dva italijanska bataljona. A ker so bile italijanske sile dejansko za polovico šibkejše od partizanov, so partizani odbili napade prvih treh bataljonov. Zaradi prvotnega neuspeha so Italijani v boj poslali še dva dodatna bataljona, podprta s topniško baterijo. Skupaj je tako v tej ofenzivi delovalo sedem bataljonov, dve topniški bateriji, oklepni vlak, vod oklepnih vozil in vod tankov plamenometalcev. Prihod novih sil je povzročil spremembo partizanske taktike: v dveh kolonah so se umaknili iz prvotnih položajev proti grebenu Velike gore. Medtem ko je kolona Tomšičeve in Šercerjeve brigade brez boja dosegla Jelenov žleb, pa sta Cankarjeva in Gubčeva brigada naleteli na bataljon italijanske divizije Macerata. Dva bataljona Cankarjeve brigade in bataljon Gubčeve brigade, skupaj 360 partizanov, so uspeli zasesti ugodne položaje in tako presenetili italijanski bataljon s 460 pripadniki. Italijanski bataljon je padel v zasedo, pri čemer so imeli partizani ugodnejše položaje. V slabih dveh urah boja je bil italijanski bataljon popolnoma razbit; skupaj je imel 106 mrtvih in 102 ranjenih, medtem ko so partizani utrpeli 4 padle in 20 ranjenih. Še posebej pomemben je bil plen na bojišču: partizani so tako zaplenili 7 težkih in 12 lahkih mitraljezov, en težki minomet in 190 pušk. Šele naslednji dan so preostale italijanske sile dosegle mesto spopada, a takrat so se partizanske sile že umaknile. Neuspela italijanska ofenzivna akcija se je zaključila 28. marca.¹⁰

10 Lado Ambrožič-Novljan, *Cankarjeva brigada* (Ljubljana: Partizanska knjiga in Odbor Cankarjeve brigade, 1975), 154–159; Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 410–413.

V Benečijo in na Štajersko

Uspešno delovanje partizanskih sil proti italijanskemu okupatorju je spodbudilo razširitev načrtov partizanskega vodstva, ki se je odločilo razširiti partizansko operativno območje vse do zahodne meje slovenskega etničnega območja – v Beneško Slovenijo. Aprila 1943 so tako preoblikovali Južnoprimorski odred v Gregorčičevo brigado in Severnoprimorski odred v Gradnikovo brigado; slednji sta dobili nalogo, da skupaj prodreta v Benečijo. To se je dejansko zgodilo v prvi polovici maja, a je bil prodor zavrt in obe novoustanovljeni brigadi sta se pomaknili nazaj proti vzhodu.¹¹

V drugi polovici maja 1943 so se vse štiri partizanske brigade zbrale na območju med Čatežem in Gabrovko, kjer so se pripravljale na skupni vdor na spodnještajersko ozemlje. Po neuspelem pohodu 2. grupe odredov na Spodnje Štajersko julija 1942 je bil to prvi načrtovani večji premik partizanskih sil iz italijansko zasedenih na nemško zasedeno ozemlje z namenom razširitve narodnoosvobodilnega gibanja na severu slovenskega ozemlja. V noči na 5. junij sta Cankarjeva in Šercerjeva brigada prečkali nemško-italijansko ozemlje, medtem ko sta Tomšičevi in Gubčevi brigadi napadli nemške obmejne postojanke. Zaradi nemškega pritiska na partizanske sile in narasle Save brigade niso mogle prečkati reke, tako da so se vrnile nazaj na Dolenjsko.¹² S tem se je končal še en večji neuspešni poskus prenosa partizanskih sil na nemško zasedeno ozemlje.

11 Stanko Petelin, *Gradnikova brigada* (Ljubljana: Založba Borec in Naša Obramba, 1983), 27.

12 Lado Ambrožič-Novljan, *Gubčeva brigada* (Ljubljana: Partizanska knjiga in Odbor Gubčeve brigade v Ljubljani, 1972), 228–234.

(Re)organizacija

Že takoj v januarju 1943 so se znotraj slovenske partizanske organizacije začele določene organizacijske spremembe. Po ustanovitvi prvih slovenskih partizanskih brigad¹³ so v septembru 1942 dotedanjo »*Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet*« preimenovali v »*Glavno poveljstvo slovenske narodnoosvobodilne vojske*« (tudi »*Glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske*«), ki pa je bilo januarja 1943 preimenovano v »*Glavno poveljstvo slovenske narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov*« (GP SNOV in PO). V januarju so pri partizanskih enotah uvedli tudi položaj verskih referentov, naslednji mesec pa so pri glavnemu poveljstvu ustanovili še glavni obveščevalni center (GOC). Maja 1943 je bilo glavno poveljstvo ponovno preimenovano, tokrat v »*Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije*« (GŠ NOV in POS). V juniju so pričeli z notranjo reorganizacijo GŠ NOV in POS; ustanovljen je bil ekonomski odsek, sodni odsek, operativni oddelek s kadrovskim odsekom, odsek za propagando in statistiko, odsek za zveze ter odsek za saniteto. Konec junija so GOC preimenovali v Obveščevalni oddelek GŠ NOV in POS. V avgustu pa so pri GŠ NOV in POS ustanovili še Vojaško šolo NOV in POS ter organizacijski oddelek.¹⁴

13 1. slovenska proletarska udarna brigada »*Tone Tomšič*« je bila ustanovljena 20. julija 1942, medtem ko je bil ukaz Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet izdan že 30. junija. Sledila je ustanovitev Gubčeve brigade (4. septembra izdan ukaz, 16. septembra ustanovitev), nato pa je bil 16. septembra izdan ukaz o ustanovitvi Cankarjeve in Šercerjeve brigade.

14 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 449–450.

Mednarodno sodelovanje

Konec novembra 1942 je v Slovenijo prišla skupina srbskih in črnogorskih partizanskih poveljnikov, ki so bili vključeni v poveljstva (kot poveljniki ali načelniki štabov) večjih slovenskih partizanskih enot oz. so delovali kot svetovalci GŠ NOV in POS. Prav v prvi polovici leta 1943 se je pokazala potreba po boljšem poveljniškemu kadru: *»Komandni kader, ki bi imel zadostno strokovno in taktično usposobljenost, je bil naš najtežji problem, ko smo večino odredov združili v brigade in osnovali operativno vojsko.«*¹⁵

Medtem ko so slovenski in hrvaški partizani usklajeno delovali že v letu 1942, pa sta se glavni partizanski vodstvi iz Slovenije in Hrvaške prvič sestali šele konec marca 1943 v hrvaškem naselju Bosiljevo. Na sestanku sta se dogovorili za skupno operativno delovanje na območju Kolpe, vzhodne Dolenjske in Žumberka, hkrati pa je hrvaška stran slovenskim partizanom *»donirala«* večjo količino pehotnega streliva. Operativno sodelovanje sta naslednji mesec nadgradili z ustanovitvijo skupnega operativnega štaba Dolenjske operativne cone in 2. operativne cone NOV in PO Hrvatske.¹⁶

A mednarodno sodelovanje slovenskih partizanov je doživelo novo raven v letu 1943, ko je po hrvaškem ozemlju konec junija h GŠ NOV in POS kot predstavnik britanske vojaške misije prišel kanadski major William Jones. S tem so zahodni

15 Marjeta Adamič et al., ur., *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Knjiga 7* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1989), dokument št. 25, Poročilo Izvršnega odbora OF dne 8. maja 1943 Vrhovnemu plenumu OF v Ljubljani o razvoju narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji.

16 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 451. Prim. Stevo Sunajko, *Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot, 1941–1945* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1971).

zavezniki pridobili večji uvid v vojno dogajanje na slovenskem ozemlju, hkrati pa so se vzpostavili neposredni stiki, ki so bili takoj vidni s prihodom vojaške oborožitve. 3. julija je na slovensko ozemlja prišla prva pošiljka.¹⁷ Kako so izgledale te prve pošiljke, priča naslednje poročilo:

»Po kakih petih ponesrečenih poskusih spuščanja novega materiala je v noči od 20. na 21. [junij] bilo končno vse v redu. Vreme je dopustilo operacijo in naši so bili na mestu ter pravilno obveščeni o signalih. Letalo tipa Liberator je spustilo 11 kontejnerjev, ki so vsebovali: okoli 300kg eksploziva (odlične kvalitete, a neznane vrste), 5 sodčkov minerskih priprav (kapsli, zažigalna vrvica itd.), 18 brzostrelk z municijo, aparat za takoimenovanega 'Simona' in nekaj razne drobnarije. Padalo z aparatom na baterije, ki smo ga najbolj čakali, pa se ni odprlo in se je aparat razbil. Ostali material pa je prišel v brezhibnem stanju v. naše roke.«¹⁸

Prvi diviziji

Uspešna zavezniška invazija na Sicilijo, ki se je pričela 9. julija in končala 17. avgusta 1943 z zasedbo celotnega otoka, je spodbudila GŠ NOV in POS k strateškemu premisleku o prihodnosti in nadaljnjem delovanju slovenske partizanske vojske.

17 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 485–487; Tone Poljšak, *Nebo in zemlja za svobodo: Sodelovanje NOB Slovenije z zavezniki* (Ljubljana: Glavni odbor ZZB NOB Slovenije, 1998), 8–13.

18 Marjeta Adamič et al., ur., *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Knjiga 8* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001), dokument št. 33, Poročilo Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko dne 8. julija 1943 Centralnemu komiteju KPS o vojaškem in političnem položaju na Primorskem.

Prvotne štiri brigade so vse pogosteje začele sodelovati pri izvajanju večjih operacij in akcij in pokazala se je potreba po ustanovitvi stalnih poveljstev in ne samo operativnih štabov.¹⁹

Posledično sta se novoustanovljeni primorski brigadi, ki sta utrpeli številne izgube, umaknili s Primorske v Ljubljansko pokrajino, kjer sta bili združeni v Gradnikovo brigado. Hkrati so načrtovali ustanovitev dveh partizanskih divizij; ena naj bi delovala na območju železniške proge Ljubljana–Postojna in druga na progi Ljubljana–Zidani Most–Zagreb. Konec junija sta bili diviziji tudi ustanovljeni in v začetku julija sta dobili tudi številčni oznaki: 14. divizijo so sestavljale Tomšičeva, Šercerjeva, Gradnikova in Prešernova brigada, 15. pa Gubčeva, Cankarjeva in Šlandrova brigada.²⁰

Kljub temu, da obe diviziji nista bili dokončno oblikovani do začetka avgusta, pa so konec julija izvedli že prvo operativno akcijo obeh divizij, in sicer so napadli Žužemberk. Dve operativni skupini, vsaka z dvema brigadama, sta si razdelili naloge: Gubčeva in Cankarjeva brigada sta dobili nalogo napasti samo postojanko, medtem ko sta Tomšičeva in Šercerjeva brigada dobili nalogo preprečiti prihod sovražnikovih okrepitev iz Trebnjega, Novega mesta in Zagradca. 24. julija so partizanske sile napadle italijanske postojanke, a so Žužemberk (razen Zafare) uspeli zasesti šele naslednji večer. Šele 27. julija je italijanskim silam uspelo prodreti v Žužemberk in doseči zadnjo italijansko postojanko v Zafari. Prav med bojem za Žužemberk

19 Adamič et al., ur., *Dokumenti organov in organizacij. Knjiga 8*, dokument št. 97, Poročilo Izvršnega odbora OF dne 21. julija 1943 Vrhovnemu plenumu OF v Ljubljani o razvoju narodnoosvobodilnega gibanja; Dušan Kveder-Tomaž, »Borbe divizij in korpusov na Slovenskem od junija 1943 do julija 1944,« *Novi svet* 1 (1946): 222.

20 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 483; Kveder-Tomaž, »Borbe divizij in korpusov«, 224–225.

pa je v Rimu padla vlada Benita Mussolinija;²¹ ob tem dogodku je Izvršni odbor OF izdal proglas, v katerem so med drugim zapisali: »*Bliža se popolni zlom krvavega berlinskega in rimskega imperializma, bliža se osvoboditev slovenskega naroda in Jugoslavije, bliža se vstajenje zatiranih narodov Evrope.*«²²

Kapitulacija Italije

Že maja 1943 je nemško-italijanska koalicija doživela poraz v severni Afriki, zaradi česar je nemško vrhovno poveljstvo okrepilo svoje sile na jugu Evrope. Hkrati so pripravili vojaške načrte za zasedbo najpomembnejše ključne infrastrukture, ki se je nahajala v Italiji in v okupiranih državah.²³ Najpomembnejši načrt je bila operacija Alarik (*Unternehmen Alarich*), preko katere bi Tretji rajh zasedel celoten italijanski »škorenj« ter Ljubljansko pokrajino. Nalogo za pripravo te operacije je maja 1943 prejel feldmaršal Erwin Rommel (1891–1944), ki je osnoval novo poveljstvo okoli preživelih pripadnikov poveljstva njegovega Nemškega afriškega korpusa (*Deutsches Afrika Korps*). 9. julija 1943 so se zavezniki izkrcali na Sicilijo, zaradi česar je bilo Rommlovo poveljstvo preimenovano v Armadno skupino B (*Heeresgruppe B*) in poslano v Grčijo, kjer naj bi odbila novo zavezniško invazijo. Toda že omenjeni padec

21 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 487–488.

22 Adamič et al., ur., *Dokumenti organov in organizacij. Knjiga 8*, dokument št. 141, Proglas Izvršnega odbora OF 'slovenskemu narodu' konec julija 1943 ob padcu Mussolinija.

23 Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 20–22. Prim. Elena Agarossi, *A Nation Collapses: The Italian Surrender of September 1943* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

Mussolinijeve vlade 24. julija je spremenil Rommlove načrte; poslan je bil v München, od koder naj bi vodil zasedbo Italije.²⁴

Kaotično politično dogajanje je sledilo v Italiji, hkrati pa so Nemci pošiljali dodatne divizije za okrepitev svojih sil. Medtem ko so bili določeni premiki usklajeni z italijanskimi oboroženimi silami, so nekatere premiki bili opravljeni samovoljno. Pri tem so nemškemu vrhovnemu poveljstvu koristili tudi določeni dogodki v Sloveniji; 23. avgusta je namreč Tomšičeva brigada napadla vlak z nemško 24. tankovsko divizijo, ki je bila na poti v Italijo. Izgube, predvsem pa izpad železniškega prometa za en dan, so bile povod za odločitev, da bodo nemške sile same zavarovale pomembno progo Ljubljana-Postojna-Trst, kar se je zgodilo med 26. in 29. avgustom.²⁵ Partizanski obveščevalci so o teh premikih poročali naslednje:

»Včeraj 26.VIII. popoldne so se začele pomikati prve nemške motorizirane kolone v smeri iz Ljubljane proti Vrhniki, Logatcu in Planini. Šli so motorizirani oddelki, tanki, motoristi, topništvo in pehota. Po izjavi vojakov so namenjeni v Udine. En oddelek je krenil iz Vrhnike proti Podlipi baje pregledati teren. Prenočili so pod šotori v krajih ob tej cesti. Danes zjutraj so pa krenili dalje. Pešadija je bila po celi cesti od Kozarij pa do Vrhnike. Števila zaenkrat še ne vemo.«²⁶

24 Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 26–27; George Forty, *The Armies of Rommel* (London: Arms and Armour, 1997), 182–183; Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945: Vierzehnter Band: Die Landstreitkräfte: Namensverbände / Die Luftstreitkräfte (Fliegende Verbände) / Flak-Einsatz im Reich 1943–1945* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1980), 23. Prim. Philip Morgan, *The Fall of Mussolini: Italy, the Italians, and the Second World War* (Oxford: Oxford University Press, 2007).

25 Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 30–64.

26 Marjeta Adamič et al., ur., *Dokumenti organov in organizacij narodno-osvobodilnega gibanja Sloveniji*. Knjiga 9 (Ljubljana: Arhiv Republike

Italija je 8. septembra razglasila kapitulacijo, zaradi česar so nemške sile na italijanskem (zasedenem) ozemlju pričele razoroževati italijanske sile, hkrati pa so pričeli premikati dodatne sile. Hkrati so tudi slovenski (kot drugi jugoslovanski) partizani začeli z razoroževanjem italijanskih enot ter zasedbo številnih krajev. Na slovenskem ozemlju so se nemške sile sprva omejile na zasedbo najpomembnejših cestnih in železniških povezav, medtem ko so večji del Primorske, Notranjske in Dolenjske prepustile partizanskim enotam.²⁷

Lažno upanje

Takoj ko je GŠ NOV in POS prejel novico o italijanski kapitulaciji, je še isti dan pozval vsa italijanska poveljstva na slovenskih tleh, da naj spoštujejo kapitulacijo in upoštevajo navodila partizanskih enot.²⁸ Slednje so dobile navodila, da naj stopijo v stik z vsemi italijanskimi enotami na območju delovanja; sprva naj jih pozovejo k skupnemu boju proti Nemcem, če pa niso pripravljeni sodelovali, pa naj jih razorožijo in pustijo, da odidejo proti Italiji.²⁹

Slovenije, 2003), dokument št. 121, Pismo Izvršnega odbora OF dne 1. septembra 1943 Glavnemu poveljstvu NOV in PO Slovenije o partizanskih akcijah pri Borovnici ter umiku italijanske in prihodu nemške okupatorske vojske.

27 Stefano Di Giusto, *Operationszone Adriatische Küstenland* (Udine: IFSML, 2005), 44–51; Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 127–169.

28 Marjeta Adamič et al., ur., *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja Sloveniji. Knjiga 10* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005), dokument št. 141, Poziv Glavnega štaba NOV in PO Slovenije dne 8. septembra 1943 poveljstvom in vojakom italijanske vojske v Sloveniji.

29 Tone Ferenc et al., ur., *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI. Knjiga 7* (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1961), dokument št. 1, Pove-

Pogajanja v Novem mestu, kjer je bil sedež poveljstva italijanske divizije Isonzo, so na primer trajala skoraj dva dneva. Med pogajalnji z Italijo so partizani dosegli izpustitev partizanov in aktivistov iz novomeških zaporov, hkrati pa so s pripadniki narodne zaščite in na novo rekrutiranimi pripadniki izoblikovali pet čet. Čeprav je major Jones sodeloval v pogajanjih, se poveljstvo divizije Isonzo ni želelo predati; z orožjem in večjim delom opreme se je začelo odpravljati proti Italiji, kar se je dejansko zgodilo v noči iz 10. na 11. september. Pri tem pa so partizanom prepustili vojaška skladišča v Novem mestu. A 11. septembra so partizani italijansko kolono zaustavili pri Starem Logu, kjer so se italijanski vojaki predali.³⁰

Podobna pogajanja in razoroževanja so potekala po celotnem ozemlju Ljubljanske pokrajine in Slovenskega primorja. Medtem ko so partizanske enote brez večjih težav razorožile manjše italijanske posadke in enote, so se le večje enote in postojanke upirale. Prav tako so se na Primorskem, zaradi bližine italijanskega ozemlja, italijanski vojaki s svojo oborožitvijo hitreje umaknili. Vseeno pa so na primorskih tleh partizani zaplenili okoli tisoč mitraljezov, 30 topov, 500 minometov, 200 avtomobilov, 6 oklepnih vozil, 4 lahke tanke in veliko količino lahkega pehotnega orožja. Izkazalo se je, da so partizani razorožili večje število italijanskih enot kot nemške enote, ki so prodirale v Ljubljansko pokrajino iz Italije in iz zasedenega ozemlja severne Slovenije.³¹ Skupaj so partizani zajeli orožje okoli šestih italijanskih divizij.³²

lje Glavnega štaba NOV in PO Slovenije z dne 8. septembra 1943 štabom divizij in odredov za razoroževanje italijanske vojske in mobilizacijo v narodnoosvobodilno vojsko.

30 Ferenc et al., ur., *Zbornik dokumentov. Knjiga 7*, dokument št. 34, Poročilo Okrožnega komiteja KPS Novo mesto z dne 12. 9. 1943 Centralnemu komiteju KPS o prevzemu oblasti v Novem mestu; Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 507–509.

31 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 514.

32 Kveder-Tomaž, »Borbe divizij in korpusov,« 227.

Prav ta uspeh je doprinesel k odločitvi Izvršnega odbora Osvobodilne fronte k razglasitvi splošne mobilizacije 11. septembra za moško prebivalstvo v starosti od 17. do 45. leta starosti. Sprva so novo mobilizirane vključevali v obstoječe enote NOV in POS ter narodne zaščite, kmalu pa so začeli tudi z ustanavljanjem novih enot. Tako so iz obstoječega Levstikovega bataljona, ki je bil zadolžen za zaščito GŠ NOV in POS, osnovali Levstikovo brigado,³³ iz Zapadnodolenjskega odreda 9. (kočevsko) brigado³⁴ in 10. (ljubljsko) brigado iz Ljubljančanov. Po padcu Italije so italijanske enote zapustile svoje položaje okoli obkoljene Ljubljane; po nekaterih ocenah je v prvih treh dneh Ljubljano zapustilo okoli sedem tisoč ljudi.³⁵ Te tri nove brigade so združili v novo, 18. divizijo. Podobno se je zgodilo na Primorskem. Po popolnitvi obstoječih enot je 14. divizija sama ustanovila šest novih brigad (in sicer Goriško, Gregorčičevo, Kosovelovo, Vojkovo ali Idrijsko, Soško in Tržaško³⁶), medtem ko je 15. divizija ustanovila tri dodatne brigade (Belokranjsko, Železničarsko in »Fontanot«³⁷). Zaradi zaplenjenega topništva sta obe diviziji ustanovili še topniški divizion, hkrati pa so ustanovili še druge specializirane enote: avtomobilski bataljon, oklepno četo, samostojni bataljon varnostno-obveščevalne službe itn. Na podoben način so se ustanovili še dodatni odredi, bataljoni in čete. A že kmalu

33 Janez Perovšek-Pelko, *Naprej. Osmo slovenska narodnoosvobodilna brigada »Fran Levstik«* (Beograd: Narodna armija, 1968), 20–32.

34 Velimir Kraševac-Igor, *Deveta kočevska brigada* (Ljubljana: Revija Obramba, 1991), 20–23.

35 Borvoj Lah-Boris, *Ljubljanska brigada* (Ljubljana: Odbor skupnosti borcev Ljubljanske brigade, 1990), 16–17.

36 Martelanc, *Goriška fronta*, 30.

37 45. obletnica ustanovitve XV. udarne divizije NOVJ: *Spomini, pričevanja in odmevi* (Novo mesto: Skupnost borcev XV. udarne brigade NOVJ ob 45. obletnici ustanovitve, 1988), 31–44.

zatem (v nekaterih primerih v nekaj dneh) so se nekatere novoustanovljene enote izkazale za operativno nesposobne, zaradi česar so jih razpustili, moštvo pa premestili v druge enote. Skupaj je GŠ NOV in POS imel na voljo naslednje večje enote: 14. divizijo (Tomšičeva, Šercerjeva, Kraška brigada), 15. divizijo (Gubčeva, Cankarjeva in 12. brigada), 18. divizijo (Levstikova, Kočevska in Ljubljanska brigada), 3. (primorsko) operativno cono (Gradnikova in Prešernova brigada ter trije odredi), 4. (štajersko) operativno cono (Šlandrova brigada in Štajerski odred) ter še štiri odrede.³⁸

Umik italijanske okupatorske vojske je povzročil tudi nastanek velikega osvobojenega ozemlja, kjer so partizanske enote kmalu vpeljale zaledne vojaške oblasti. Partizanske enote so dobile nalogo, da zavarujejo osvobojeno ozemlje, hkrati pa so morale napadati in uničevati železniške proge, ki so jih zavarovale nemške sile. Nemške sile so se sprva omejile le na varovanje prometnih komunikacij in najpomembnejših naselij, občasno pa so tudi napadale ozemlje pod nadzorom partizanov.³⁹

Grčarice in Turjak

Z zlomom italijanskega okupatorja so pripadniki vaških straž in četniških odredov na Slovenskem izgubili svojega zaščitnika, kar je vplivalo tudi na njihovo ravnanje. Medtem ko so sprva pričakovali skorajšnje izkrcanje zavezniških sil v Istri ali vsaj Dalmaciji, pa se je kmalu izkazalo, da zahodnih zaveznikov ne bo in da partizani napredujejo hitreje, kot so pričakovali. Glav-

38 Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. III. knjiga* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973), 20–21.

39 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 550–552.

nina Dolenjskega četniškega odreda se je umaknila iz okolice Novega mesta do Grčaric, kamor so prišli 3. septembra in kjer so nameravali pričakati prihod Liškega četniškega korpusa. A v noči na 8. september so pred Grčarice prišli partizani 14. divizije, ki so uspeli premagati četniški odred šele 10. septembra. V bitki je padlo 11 četnikov, 17 je bilo ranjenih, 171 pa se je predalo partizanom; slednji so imeli 11 mrtvih in 18 ranjenih.⁴⁰

Podobna zgodba se je ponovila s pripadniki vaških straž; julija 1943 je bilo v vaških stražah več kot šest tisoč pripadnikov. Prvotna navodila so bila, da se morajo v primeru italijanske kapitulacije vaše straže zbrati na Turjaku, nato pa so dobili navodila, da se zberejo na petih različnih lokacijah po Ljubljanski pokrajini, kjer naj bi pričakali zavezniško izkrcanje. Posledično so se po dejanski kapitulaciji različne enote vaških stražarjev odzvale različno: približno tisoč vaških stražarjev se je npr. zbralo v Novem mestu, od koder so se skupaj z divizijo Isonzo umaknili, dokler niso sami nadaljevali poti proti Kostanjevici, kjer so prišli pod nemško zaščito. Nekatere vaše straže so bile razorožene s strani partizanov, medtem ko se je drugim uspelo zateči v turjaški grad, kjer se je zbralo okoli 1.600 pripadnikov vaških straž in četniških odredov. Kmalu je grad zapustila četrtnina vaških stražarjev, nato pa so pred grad 12. septembra prišle partizani 14. divizije. Po neuspeh pogajanjih po predaji so se nato pričeli večdnevni boji, ki so se končali 19. septembra s padcem Turjaka; ujetih je bilo okoli 700 branilcev.⁴¹

40 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 518–520. Podrobneje o tem gl. Ferenc, *Dies irae*.

41 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 521–526.

OZAK

Takoj po začetku nemške zasedbe Ljubljanske pokrajine in severne Italije je Hitler že 10. septembra načrtoval prihodnost na novo zasedenih območjih. Ukazal je ustanovitev dveh novih administrativno-upravnih področij (operacijskih con) na ozemlju zasedene Italije, in sicer Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*; OZAK), ki je zajemala nekdanjo Ljubljansko pokrajino s sedežem v Trstu in Alpsko predgorje (*Operationszone Alpenvorland*; OZAV) s sedežem v Bolzanu. OZAK je obsegal naslednje (nekdanje italijanske) pokrajine: videmsko, goriško, tržaško, puljsko, reško, in ljubljansko.⁴²

S tem je bilo rešeno vprašanje upravno-politične ureditve tega ozemlja, a potrebno je bilo urediti še položaj stalne vojaške organizacije. Konec septembra je bil ustanovljen položaj Vojaškega poveljnika Severne Italije (*Militärbefehlshaber Oberitalien*), ki je bil nadrejen teritorialnemu vojaškemu poveljstvu 1001 (*Militär-Kommandatur 1001*) s sedežem v Trstu, ki je pokrivalo ozemlje pokrajin Trst, Reka, Pulj in Ljubljana ter teritorialnemu vojaškemu poveljstvu 1002 (*Militär-Kommandatur 1002*), ki je pokrivalo pokrajini Gorica in Videm.⁴³

Obe teritorialni vojaški poveljstvi sta primarno izvajali vojaško-birokratske naloge (in zbirali italijansko oborožitev ter vojaško opremo), medtem ko je operativno vodstvo vojaških operacij bila domena Poveljnika v varnostnem območju Jadransko primorje (*Befehlshaber im Sicherungsgebiet 'Adriatisches Küstenland'*), ki ga je do konca vojne zasedal general

42 Ferenc et al., ur., *Zbornik dokumentov. Knjiga 7*, dokument št. 298, Odredba Vrhovnega komisarja v operacijski coni »Jadransko Primorje« z dne 20. septembra 1943 o izvajanju uprave v Ljubljanski pokrajini; Tone Ferenc, »Ustanovitev Operacijske zone »Jadransko primorje« jeseni 1943. leta,« *Zgodovinski časopis* 19/20 (1965): 401–419.

43 Di Giusto, *Operationszone*, 59–61.

gorskih enot Ludwig Kübler (1889–1947). General Kübler je tako postal vrhovni vojaški poveljnik v OZAK, pri čemer je oblikoval tudi Splošno poveljstvo Kübler (*General-Kommando Kübler*), ki je bilo 28. avgusta 1944 preimenovano v 97. armadni korpus (*LXXXXVII. Armeekorps*).⁴⁴

Kübler je prevzel vojaški nadzor nad OZAK-om v obdobju, ko je večina nemških enot, vpletenih v veliko nemško ofenzivo, zapuščala slovensko ozemlje. Tako je imel na v začetku leta 1944 nadzor le nad 162. turkmensko pehotno divizijo (162. (*Turkmenische*) *Infanterie-Division*). Pripadniki te pehotne divizije so bili nekdanji sovjetski vojaki turkmenskega rodu, ki so pristali v nemškem vojnem ujetništvu ter nato prestopili v nemško službo. Pozneje je Kübler dobil dodatne okrepitve, saj je bil odgovoren za izvajanje vojaških operacij v Istri in v 30 km širokem obalnem pasu vzdolž Jadranskega morja. Poleg neneh-nega boja proti lokalnim partizanom je Küblerjevo poveljstvo prevzelo nalogo preprečitve morebitne zavezniške invazije.⁴⁵

44 Di Giusto, *Operationszone*, 61–65; Hans Umbreit, »Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942–1945,« v: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942–1944/45 (Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5.2)*, ur. Bernhard R. Kroener et al. (Stuttgart: Dr. Verl.-Anst., 1999), 3–274.

45 Ronald Kaltenegger, *General der Gebirgstruppe Ludwig Kübler: Der Bauherr der Deutschen Gebirgstruppen und seine Zeit* (Würzburg: Verlagshaus, 2011), 292; Zdravko Klanjšček, *Deveti korpus slovenske narodno-osvobodilne vojske 1943–1945* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999), 68–69. Več o 162. (turkestanski) pehotni diviziji glej Denis Cerkvénik, »Nacistična rekrutacija in urjenje sovjetskih vojnih ujetnikov na primeru 162. turkestanske divizije (1942–43),« *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 3 (2020): 220–238. Več o 188. rezervni gorski diviziji gl. Roland Kaltenegger, *Die Operationszone 'Adriatisches Küstenland': Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944–1945* (Würzburg: Flechsig, 2018).

V boju proti partizanom pa so poleg vojaških enot delovale tudi esesovske in policijske sile, ki so bile pod poveljstvom višjega esesovskega in policijskega vodje (*Höherer SS- und Polizei-Führer*; HSSPF) Odila Globočnika (1904–1945). Globočnik je položaj zasedel sredi septembra, nakar je za boljše izvajanje operativnih nalog vzpostavil še Štab za boj proti partizanom Trst (*Bandenbekämpfungstab Triest*), poznan tudi kot Vodstveni štab za boj proti partizanom Trst (*Führungsstab für Bandenbekämpfung Triest*). Po celotnem območju Tretjega rajha so namreč HSSPF vodili protigverilsko bojevanje, ki je bila domena notranjega ministrstva.⁴⁶

Goriška fronta

Po kapitulaciji Italije so partizanske enote 11. septembra prišle do Gorice, pri čemer je partizanom uspelo zavzeti le šempetrsko železniško postajo in vojaško letališče v Mirnu, medtem ko so bili na južnem obronku mesta zaustavljeni. Že naslednjega dne je v Gorico prišla nemška 71. pehotna divizija, ki je šele po nekaj dneh spopadov uspela izriniti partizane. V neposredni bližini Gorice se je izoblikovala t. i. goriška fronta, ki je primarno varovala dostop do osvobojenega ozemlja v Vipavski dolini in je primarno potekala po ostankih fortifikacijskih linij iz prve svetovne vojne. Nemci so 13. septembra poskušali z manjšimi silami prodreti iz Gorice proti osvobojenemu ozemlju, a so jih sprva partizanske enote uspele zavriniti.⁴⁷

Medtem ko so bile partizanske sile številčno močnejše, pa so bile slabše izurjene in opremljene v primerjavi z maloštevilni-

46 Stefano Di Giusto in Tommaso Chiussi, *Globocnik's Men in Italy, 1943–45. Abteilung R and the SS-Wachmannschaften of the Operationszone Adriatisches Küstenland* (Atglen, PA: Schiffer Publishing, 2017), 9–10.

47 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 554–556.

mi nemškimi enotami, ki so držale najpomembnejše zgradbe v Gorici. Hkrati so začeli organizirati italijanske enote iz vrst fašistov ter čakali okrepitve. 22. septembra so partizanske enote izvedle ofenzivne akcije vzdolž celotne goriške fronte; medtem ko so Nemci zavrnil napad na mirensko letališče, pa so partizani uspeli vdreti v Gorico pri Sv. Marku. Naslednjega dne so prišle okrepitve in Nemci so izvedli protiofenzivo, a so jih partizani zaustavili. Med spopadi so zaledne enote odvažale zaplenjeno orožje in opremo v varno zavetje Trnovskega gozda ter drugih predelov Primorske.⁴⁸

Zatrto upanje – velika septembrska ofenziva

Nepričakovana aktivnost slovenskih partizanov v Ljubljanski pokrajini je prisilila Rommlovo poveljstvo k načrtovanju obsežnejše protipartizanske ofenzive. Vodilno vlogo v ofenzivi je Rommel namenil 2. SS-tankovskemu korpusu. V prvem delu ofenzive, ki je trajala od 24. do 30. septembra, so nemške sile sprva prebile goriško fronto in nato napadle partizanske sile v Vipavski dolini, Krasu, Trnovski in Banjški planoti. Drugi del je bil osredotočen na ozemlju Brkinov in Istre, medtem ko je bil tretji del ofenzive usmerjen proti Dolenjski in Notranjski (t. i. operacija »*Wolkenbruch*«).⁴⁹ 2. SS-tankovskemu korpusu je uspelo potisniti partizanske enote stran od najpomembnejših prometnih povezav, a hkrati ni dosegel strateške zmage, tj. uničenja partizanskih sil. V začetku decembra se je korpus premaknil nazaj na vzhodno fronto.⁵⁰

48 Martelanc, *Goriška fronta*, 22–28.

49 Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 375–566.

50 Klemen Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami: Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021), 121.

Kadrovsko okrepljene partizanske enote so ugotovile, da so novo prispeli rekruti dejansko predstavljali tveganje, saj niso bili pripravljeni na bojevanje ter so bili večinoma tudi neizurjeni in brez potrebne opreme ter oborožitve. Posledično so bile tudi novoustanovljene enote operativno nesposobne zaustaviti ali premagati šibkejše nemške sile, ki pa so bile sestavljene iz veteranov (predvsem) vzhodne fronte. Partizanske enote, ki bi morale delovati v skladu z doktrino gverilskega bojevanja, so se odločile za konvencionalno obrambo osvobojenega ozemlja, kar se je izkazalo za pogubno odločitev. Tako je bila v osmih dneh partizanska vojska v Istri skoraj popolnoma uničena, pri čemer je padlo tudi več kot dva tisoč partizanov.⁵¹

Na področju Dolenjske in Notranjske je geografija območja partizanskih silam omogočala lažje umikanje kot v Istri, zaradi česar nemškim enotam ni uspelo uničiti niti ene partizanske enote. A veliko novoustanovljenih enot je doživelo tako visoke izgube (predvsem zaradi novih rekrutov), da so jih kmalu ukinili, moštvo pa prerazporedili k drugim enotam.⁵²

Medtem ko so bile nemške sile v oktobru 1943 neuspešne pri zavzetju ti. Kobariske republike, večjega osvobojenega ozemlja med Gorico, Čedadom, Tarčentom, Bovcem, Bohinjsko Bistrico, Podbrdom, Tolminom, Kanalom ob Soči in Gorico, so 1. novembra sprožile novo večjo ofenzivo, s katero so uspele vdreti v Kobarid in s tem uničiti to osvobojeno ozemlje, ki je bilo »še zadnje svobodno mesto na Primorskem«.⁵³

51 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, 585.

52 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, 604.

53 Borivoj Lah-Boris, *Od Kobarida do Trsta: Boji 30. divizije v štirinajstih ofenzivah* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1996), 24–29.

Nova reorganizacija

Po koncu nemške septembrske ofenzive je bilo partizansko vodstvo soočeno s potrebo po večji reorganizaciji lastnih sil, še posebej na Primorskem, kjer so ustanovili največje število novih enot, a hkrati doživeli tudi največje izgube med septembrsko ofenzivo.⁵⁴

Tako so v začetku oktobra na Primorskem ukinili Primorsko operativno cono, nato pa so ustanovili tri nove divizije (Triglavsko, Goriško in Tržaško). Ustanovili so še nekatere nove odrede, a že v drugi polovici oktobra so bile določene enote razpuščene. Tržaška divizija (z Gradnikovo, Kosovelova in Tržaško brigado), ki je bila ustanovljena 6. oktobra, je bila na primer ukinjena že 22. oktobra. Istočasno ustanovljena Triglavsko divizija (s Prešernovo, Vojkovo in Tolminsko brigado) je konec oktobra izgubila Tolminsko brigado, a je dobila Gradnikovo brigado.⁵⁵ Tako so od 19 novih brigad, ki so bile ustanovljene po italijanski kapitulaciji, ukinili kar devet, pri čemer je bilo sedem ukinjenih na Primorskem. GŠ NOVS je namreč ugotovil, da morajo partizanske brigade imeti najmanj tisoč pripadnikov, divizije pa 3.000 pripadnikov.⁵⁶

V začetku novembra je bilo zaukazano, da se iz brigad odstranijo vse borke in borce, ki niso zdravstveno sposobni

54 Tone Ferenc et al., ur., *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI, Knjiga 8* (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962), dokument št. 66, Poročilo štaba III. Operativne cone z dne 3. novembra 1943 Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije o reorganizaciji enot v Slovenskem Primorju.

55 Stanko Petelin, *Enaintrideseta divizija* (Ljubljana: Založba Borec in Partizanska knjiga, 1985), 32–35.

56 Robert Frank, »Formacija brigad NOV in PO Slovenije« (diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, 2003), 30; Mikuž, *Pregled zgodovine*, 62–63.

za operativno delovanje in ki so politično nezanesljivi. Prve so morali odpustiti iz partizanskih vrst, medtem ko so politično nezanesljive premestili v delavske bataljone.⁵⁷

Do konca leta 1943 so tako na Primorske nadaljevali s konsolidacijo sil ter urjenjem rekrutov, s čimer so izboljšali operativne zmožnosti. Konec decembra je bilo tako namreč ugotovljeno, da so partizanske sile preveč razpršene, zaradi česar je bil na Primorskem ustanovljen 9. korpus. Naloga korpusa je bilo vodenje večjih operacij (napadov na posamezne večje sovražnikove postojanke ali skupino bližnjih postojank) v velikosti divizije ali celotnega korpusa. Po koncu operacije naj bi se korpusne enote razpršile in premikale po širšem območju ter ponovno zbrale za naslednjo akcijo.⁵⁸ Hkrati pa so dobili odredi nalogo, da nenehno napadajo manjše sovražnikove enote, postojanke ter prometne poti ter hkrati izboljšujejo lokalno obveščevalno mrežo na dodeljenih območjih.⁵⁹

Tako so npr. partizanske sile 12. novembra 1943 napadle Novo mesto, ki je skoraj padlo, če ne bi prišlo do prihoda nemških okrepitev.⁶⁰ Nasprotno pa so partizani v noči na 4. decem-

57 Ferenc et al., ur., *Zbornik dokumentov. Knjiga 8*, dokument št. 68, Odredba štaba III. Operativne cone z dne 4. novembra o ukrepih za utrditev borbene sposobnosti enot.

58 Zdravko Klanjšček, *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943–1945* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999), 62–64.

59 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, 633.

60 Ferenc et al., ur., *Zbornik dokumentov. Knjiga 8*, dokument št. 84, Poročilo štaba VII. korpusa z dne 9. novembra 1943 o pripravi za napad na Novo mesto; dokument št. 89, Poročilo štaba VII. korpusa z dne 11. novembra 1943 Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije o pripravi za napad na Novo mesto; dokument št. 91, Povelje štaba XV. divizije z dne 12. novembra 1943 za napad na Novo mesto; dokument št. 100, Poročilo štaba XV. Divizije z dne 15. novembra 1943 Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije o napadu na Novo mesto.

ber uspeli zavzeti Velike Lašče, ki so predstavljale pomembno nemško garnizijo med Ljubljano in Kočevjem. Prav Kočevje je predstavljalo naslednjo tarčo partizanskih sil; v noči na 9. december je bil sprožen napad, ki je skoraj uspel, a je ponovni prihod sovražnikovih okrepitev iz Primorske in Ljubljane 12. decembra preprečil popoln poraz nemške garnizije.⁶¹

Poleg številnih novih partizanskih enot, ki so bile ustanovljene iz Slovencev, pa leto 1943 predstavlja tudi napredek pri masovni vključitvi tujih državljanov v vrste slovenskih partizanov. Čeprav so bili posamezni tuji državljani pri slovenskih partizanih že v letu 1942, je šele v letu 1943 postalo njihovo število tako veliko, da so bile ustanovljene tuje (mednarodne) enote v sklopu NOV in POS. Tako je npr. prihod 162. (turkmenistanske) pehotne divizije v nemški službi na slovenska tla spodbudil dovolj veliko dezertacijo sovjetskih državljanov, da je bila jeseni 1943 ustanovljena ruska četa v 2. bataljonu 18. (bazoviške) brigade.⁶² Prav tako so se v slovenske partizanske vrste vključili tudi italijanski državljani; septembra 1943 je bil ustanovljen bataljon »*Garibaldi*«, ki je sodeloval z Zapadnodolenjskim odredom in bil nato vključen v istoimensko brigado (poleg bataljonov »*Friuli*« in »*Pisacane*«). Oktobra sta bila nato ustanovljena še bataljona »*Mazzini*« in »*Matteotti*«. Iz slovenskih in italijanskih delavcev je bila ustanovljena Tržaška brigada in bataljon črnogorskih internirancev, ki so pobegnili iz italijanskih koncentracijskih taborišč.⁶³

61 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, 636–641.

62 Klemen Kocjančič, »A Contribution to the Role of (Former) Red Army Prisoners of War and White Emigrés in Slovenia during the German Occupation, 1943–1945,« *Acta Histriae* 30, št. 2 (2022): 501.

63 Franjo Bavec-Branko, *Bazoviška brigada* (Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade v Ljubljani in Partizanska knjiga, 1970), 45; Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, 548–549, 556.

(Še ne) prava vojska?

Leto 1943 je bilo zaznamovano z italijansko kapitulacijo, a kljub pričakovanju partizanskega vodstva, da bo slednje privedlo do hitrega konca druge svetovne vojne, se to ni zgodilo. Italijanski okupator se je umaknil in takoj ga je nadomestil nemški, ki je posledično skoraj na celotnem slovenskem (etničnem) ozemlju vpeljal svoj režim.

Že med partizanskimi pripravami na italijansko kapitulacijo so izvedli prvo (re)organizacijo sil, nato pa so neposredno po kapitulaciji pričeli mrzlično ustanavljati nove partizanske enote. A prihod nemških sil je pokazal pravo vrednost novih enot, primarno ustanovljenih z novo prispelimi rekruti, saj niso bile sposobne zavreti nemških napadov, hkrati pa so doživele visoke izgube, kar je vodilo tudi k razbitju enot in dezertiranju.

Po koncu nemške septembrske ofenzive je neuspeh partizanske vojske povzročil tudi padec discipline. Tako so zabeležili, da je prišlo *»do primerov nedostojnega, nevojaškega in nepartizanskega obnašanja posameznih edinic naše vojske in celo nekaterih njenih odgovornih funkcionarjev do civilnega prebivalstva«*. Zato je GŠ NOV in POS ukazal organizacijo sistematične politične vzgoje *»vsega funkcionarskega kadra in vseh partizanov«* ter uvedbo najstrožjih ukrepov, ki izvajajo kriminalna dejanja proti civilnemu prebivalstvu ter kršijo disciplino.⁶⁴ Pozneje so npr. v štabu III. operativne cone ugotovili tudi probleme pri delovanju poveljniškega kadra (premalo sposobni, paničarji, niso skrbeli za lastne enote itn.), delovanju službe zvez ter obveščevalne službe, oddaljevanju borcev od enot v času sovražnikovih ofenzivnih akcij (t. i. *»razhajkanci«*) itn.⁶⁵

64 Ferenc et al., ur., *Zbornik dokumentov. Knjiga 8*, dokument št. 127, Okrožnica Glavnega štaba NOV in PO Slovenije z dne 23. novembra 1943 o odpravi pomanjkljivosti v enotah.

65 Ferenc et al., ur., *Zbornik dokumentov. Knjiga 8*, dokument št. 138,

Zato so proti koncu leta 1943, ko je bilo v enotah 4. operativne cone (na Spodnjem Štajerskem) okoli 800 borcev, v vsakem (7. in 9.) korpusu pa okoli 7000, skupaj torej približno 15.000 partizanov,⁶⁶ izvedli novo reorganizacijo v slovenski partizanski vojski. Nova struktura je ostala nespremenjena skoraj do konca vojne.

Strateško gledano je bila slovenska partizanska vojska konec leta 1943 v boljšem položaju kot na začetku leta. Uspela se je okrepiti tako z novim kadrom, oborožitvijo ter opremo, hkrati pa so bile ustanovljene nove vojaške enote (velikosti od bataljona do korpusa). Pokazala je tudi, da se lahko v omejenem obsegu zoperstavi okupatorjevim enotam in tudi izvede ofenzivne akcije proti večjim sovražnikovim postojankam. A veliko akcij se je končalo z neuspehom zaradi taktično nestrokovnih partizanskih poveljnikov, ki niso bili sposobni primerno odreagirati na situacije na bojišču. To je prišlo še posebej do izraza, ko so partizanske enote izvajale konvencionalno bojevanje. Drugje pa se je izkazalo (npr. med poskusom prodora v Benečijo), da partizanske enote niso sposobne delovati globoko v sovražnikovem zaledju brez ustrezne podpore civilnega prebivalstva in terenske organizacije.

Tako vidimo, da je slovenska partizanska vojska v letu 1943 opravila veliko transformacijo, pri čemer so enote ustanavljali v treh različnih obdobjih: 1) v prvi polovici leta, ko so potekale priprave na italijansko kapitulacijo; 2) neposredno po italijanski kapitulaciji; in 3) v zadnjih mesecih vojne. Preveč optimistična ekspanzija neposredno po italijanski kapitulaciji se je pokazala za strateško in taktično problematično med veliko septembrsko ofenzivo, zaradi česar je sledilo združevanje oz. ukinjanje šib-

Odredba štaba III. operativne cone z dne 28. novembra 193 štabom podrejenih enot o odpravi pomanjkljivosti.

66 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, 654.

kejših partizanskih enot. Pri tem je tudi očitno, da je do največ sprememb prišlo na področju nekdanje Ljubljanske pokrajine, predvsem na Primorskem, kjer je NOV in POS po italijanski kapitulaciji poskušala prevzeti pobudo, a je to preprečil prihod nemškega okupatorja.

Posledično se je med nemškim okupatorjem in slovenskimi partizani ustvarilo nekakšno ravnovesje oz. sosledje napadov in protinapadov, kjer nobena stran ni dosegla taktične ali strateške prevlade na slovenskem ozemlju. To je trajalo skoraj do konca druge svetovne vojne, ko je (skorajšnji) prihod večjih zavezniških sil (tako z zahoda, juga in vzhoda) spremenil strateški položaj nemških sil na našem ozemlju; nemški okupator se je tako bil prisiljen umakniti iz slovenskega ozemlja.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Adamič, Marjeta et al., ur. *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Knjiga 7*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1989.

Adamič, Marjeta et al., ur. *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Knjiga 8*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001.

Adamič, Marjeta et al., ur. *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja Sloveniji. Knjiga 9*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.

Adamič, Marjeta et al., ur. *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja Sloveniji. Knjiga 10*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.

Ferenc, Tone et al., ur. *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI*.

Knjiga 7. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1961.

Ferenc, Tone et al., ur. *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI, Knjiga 8.* Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962.

Literatura

45. obletnica ustanovitve XV. udarne divizije NOVJ: *Spomini, pričevanja in odmevi.* Novo mesto: Skupnost borcev XV. udarne brigade NOVJ ob 45. obletnici ustanovitve, 1988.

Agarossi, Elena. *A Nation Collapses: The Italian Surrender of September 1943.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Ambrožič-Novljan, Lado. *Cankarjeva brigada.* Ljubljana: Partizanska knjiga in Odbor Cankarjeve brigade, 1975.

Ambrožič-Novljan, Lado. *Gubčeva brigada.* Ljubljana: Partizanska knjiga in Odbor Gubčeve brigade v Ljubljani, 1972.

Bavec-Branko, Franjo. *Bazoviška brigada.* Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade v Ljubljani in Partizanska knjiga, 1970.

Cerkvenik, Denis. »Nacistična rekrutacija in urjenje sovjetskih vojnih ujetnikov na primeru 162. turkestanske divizije (1942–43).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 3 (2020): 220–238.

Di Giusto, Stefano in Tommaso Chiussi. *Globocnik's Men in Italy, 1943–45. Abteilung R and the SS-Wachmannschaften of the Operationszone Adriatisches Küstenland.* Atglen, PA: Schiffer Publishing, 2017.

Di Giusto, Stefano. *Operationszone Adriatische Küstenland.* Udine: IFSML, 2005.

Fajdiga, Mirko. *Pohorski partizani 1943: Od padca Pohorskega bataljona do ustanovitve Zidanškove – Pohorske brigade.* Maribor: Založba Obzorja, 1985.

Ferenc, Tone. *Dies irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Ljubljana: Modrijan, 2002.

Ferenc, Tone. *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor: Založba Obzorja, 1967.

Ferenc, Tone. »Ustanovitev Operacijske zone »Jadransko primorje« jeseni 1943. leta.« *Zgodovinski časopis* 19/20 (1965): 401–419.

Forty, George. *The Armies of Rommel*. London: Arms and Armour, 1997.

Frank, Robert. »Formacija brigad NOV in PO Slovenije.« Diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, 2003.

Guštin, Damijan. *Ljubljanska brigada: 10. slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada 'Ljubljana': Njena vloga in pomen v narodnoosvobodilnem boju 1943–1945*. Ljubljana: Odbor skupnosti borcev Ljubljanske brigade, 2003.

Kaltenegger, Roland. *Die Operationszone 'Adriatisches Küstenland': Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944–1945*. Würzburg: Flechsig, 2018.

Kaltenegger, Ronald. *General der Gebirgstruppe Ludwig Kübler: Der Bauherr der Deutschen Gebirgstruppen und seine Zeit*. Würzburg: Verlagshaus, 2011.

Klanjšček, Zdravko et al. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Druga izdaja*. Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1977.

Klanjšček, Zdravko. *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943–1945*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999.

Klanjšček, Anica. *Kobariška republika: 1943–1945*. Kobarid: Odbor za praznovanje 40- obletnice Kobariške republike, 1983.

Kocjančič, Klemen. »A Contribution to the Role of (Former) Red Army Prisoners of War and White Emigrés in Slovenia during the German Occupation, 1943–1945.« *Acta Histriae* 30, št. 2 (2022): 487–512.

Kocjančič, Klemen. *Red mrtvaške glave pod Alpami: Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Kovač, Mirko, ur. *Po sledeh vaških straž: Ob 60. obletnici prvega montiranega sodnega procesa na Slovenskem*. Ljubljana: Salve, 2003.

Kraševac-Igor, Velimir. *Deveta kočevska brigada*. Ljubljana: Revija Obramba, 1991.

Kržišnik, Anton in Teodor Tominšek. *Kočevski proces: Sodba v imenu slovenske narodne oblasti*. Ljubljana: Društvo pravnikov Slovenije, 1959.

Kveder-Tomaž, Dušan. »Borbe divizij in korpusov na Slovenskem od junija 1943 do julija 1944.« *Novi svet*, 1 (1946): 222–296.

Lah-Boris, Borvoj. *Ljubljanska brigada*. Ljubljana: Odbor skupnosti borcev Ljubljanske brigade, 1990.

Lah-Boris, Borivoj. *Od Kobarida do Trsta: Boji 30. divizije v štirinajstih ofenzivah*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1996.

Lah-Boris, Borivoj. *Prva slovenska artilerijska brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga in Odbor Prve slovenske artilerijske brigade, 1975.

Likar, Zdravko. *Kobariška republika*. Kobarid: Fundacija Poti miru v Posočju; Bovec; Kobarid; Tolmin: Združenje borcev za vrednote NOB, 2018.

Martelanc, Jožko. *Goriška fronta 1943*. Nova Gorica: OKS, 2003.

Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. III. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.

Mrak, Boris. *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: Ustanovitve, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Morgan, Philip. *The Fall of Mussolini: Italy, the Italians, and the Second World War*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Oražem, Mirko. *Grčarice, zgodovinski kraj: Ob 60. letnici padca plavogardistične postojanke*. Ribnica: [samozaložba], 2003.

Osti Guerrazzi, Amedeo. *The Italian Army in Slovenia: Strategies of Antipartisan Repression, 1941–1943*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Pavlin, Mile. *Petnajsta brigada*. Ljubljana: Odbor 15. brigade in Partizanska knjiga, 1969.

Perovšek-Pelko, Janez. *Naprej. Osmo slovenska narodnoosvobodilna brigada »Fran Levstik«*. Beograd: Narodna armija, 1968.

Petelin, Stanko. *Enaintrideseta divizija*. Ljubljana: Založba Borec in Partizanska knjiga.

Petelin, Stanko. *Gradnikova brigada*. Ljubljana: Založba Borec in Naša Obramba, 1983.

Petelin, Stanko. *Vojkova brigada*. Nova Gorica: ČZP Soča, 1968.

Poljšak, Tone. *Nebo in zemlja za svobodo: Sodelovanje NOB Slovenije z zavezniki*. Ljubljana: Glavni odbor ZZB NOB Slovenije, 1998.

Rupel, Aldo, ur. *Ljudska vstaja: September 1943: šestdesetletnica*. Gorica: [samozaložba], 2003.

Sunajko, Stevo. *Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot, 1941–1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1971.

Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945: Vierzehnter Band: Die Landstreitkräfte: Namensverbände / Die Luftstreitkräfte (Fliegende Verbände) / Flak-Einsatz im Reich 1943–1945*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1980.

Umbreit, Hans. »Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942–1945.« V: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942–1944/45 (Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5.2)*, ur. Bernhard R. Kroener et al., 3–274. Stuttgart: Dr. Verl.-Anst., 1999.

*False Hope:
The Slovenian Partisan Army and
the Watershed Year of 1943*

Summary

The Slovenian Partisan army entered 1943 with a structure that enabled both tactical (through battalions and detachments) and strategic (through brigades) operation. Owing to the successes of Western Allies, first in northern Africa and then in the Italian peninsula, the Partisan leadership launched preparations for the Italian surrender, at the same time hoping for a quick end to the war. Even before the Italian surrender, it thus increased the number of operational units, especially in Primorska and Dolenjska, and made the first major but ultimately unsuccessful incursion into Slavia Friulana to encourage resistance among the Slovenian minority in Italy. The Italian surrender led to the strengthening of the Partisan army with new personnel, arms and military equipment, but the arrival of German occupying forces showed that the newly established Partisan units were mostly incapable of acting against a more experienced enemy. New units brought to Slovenia by the Germans were able to secure the most important transport corridors, towns and villages. Due to poor tactics, the Partisan army suffered heavy losses, so it underwent a reorganisation, establishing a structure that would then remain almost unchanged until the end of the Second World War. Still, the Slovenian Partisan army showed it was able to successfully resist the enemy's attempts to destroy it while simultaneously conducting major operations

against enemy forces or outposts. Thus, a strategic balance of sorts was established between the Partisans and occupying forces, with neither side able to achieve dominance.

Prejeto: 15. 2. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Matic Batič¹

Prisvajanje javnega prostora na Primorskem med 1943 in 1945

Izvleček

Razprava obravnava procese idejno zaznamovanih posegov v javni prostor na Primorskem v času od kapitulacije Kraljevine Italije septembra 1943 do konca druge svetovne vojne v Evropi. V kaotičnih razmerah po razpadu italijanskega upravnega in vojaškega aparata v regiji so na tem območju skušale svojo oblast vzpostaviti različne države in politično-vojaške skupine. Ne glede na siceršnje razlike je vsem bilo skupno, da so svojo oblast skušale uveljavljati ne le v upravnem in vojaškem smislu, temveč tudi preko simbolne legitimacije lastnih oblastnih zahtev. Tovrstna prizadevanja so vključevala tudi procese ideološko obarvanega preoblikovanja javnega prostora, ki so se odražali v rušenju spomenikov, preimenovanju ulic in trgov, pisanju propagandnih javnih napisov ipd. Kulturna krajina je tako postala prostor za

¹ Matic Batič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, matic.batic@scnr.si; ORCID iD: 0000-0002-4681-6334.

izražanje konkurenčnih ideologij in oblastnih zahtev. Razprava analizira osnovne značilnosti prostorskih politik različnih strani, pa tudi ozadja najpomembnejših konkretnih posegov v prostor.

KLJUČNE BESEDE: *druga svetovna vojna, Primorska, prostorske politike, kulturna krajina, propaganda.*

Abstract

The article examines the processes of ideologically marked interventions in the public space of the Primorska region during the period from the capitulation of the Kingdom of Italy in September 1943 to the end of the Second World War in Europe. In the chaotic situation following the dissolution of the Italian administrative and military apparatus in the region, various states and politico-military groups attempted to establish their authority in the area. Whatever their differences, they all had in common that they sought to assert their authority not only administratively and militarily, but also through the symbolic legitimation of their own claims to power. Such efforts inter alia involved processes of ideologically tinged transformation of public space, manifested in the demolition of monuments, the renaming of streets and squares, the writing of propagandistic public signs, etc. The cultural landscape thus became a space for the expression of competing ideologies and power claims. The article analyses the basic features of the spatial policies of the different parties, as well as the background to the most important concrete spatial interventions.

KEYWORDS: *Second World War, Primorska region, spatial politics, cultural landscape, propaganda*

*Uvod*²

Leto 1943 predstavlja zgodovinsko prelomnico za nadaljnjo usodo severnojadranskega obmejnega prostora.³ S propadom fašističnega režima in nato kaotično kapitulacijo italijanskih oboroženih sil se je na Primorskem pojavil vakuum oblasti, ki so ga v naslednjih mesecih in letih skušale zapolniti različne skupine. Po eni strani je zlom italijanske oblasti na široko odprl pot za vzpon slovenskega partizanskega gibanja pod vodstvom Komunistične partije Slovenije (KPS). V večinsko italijanskih predelih pokrajine se je začelo oblikovati tudi italijansko odporniško gibanje različnih idejnopolitičnih usmeritev. Istočasno je svoje zahteve začela uveljavljati tudi nacistična Nemčija – po italijanski kapitulaciji so nemške vojaške enote začele zasedati to ozemlje, že 10. septembra 1943 pa je Adolf Hitler ustanovil Operacijsko cono Jadransko Primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland* – OZAK). OZAK je sicer formalno predstavljal okupacijsko upravo, a so številni visoki nacistični politiki gojili tudi jasne težnje po priključitvi ozemlja, čeprav je nacistična Nemčija formalno priznavala suverenost svoje zaveznice, marionetne Mussolinije Salojske republike.⁴ Hkrati

- 2 Razprava je nastala v okviru podoktorskega raziskovalnega projekta *Fluidna krajina: arhitektura, identiteta in obmejni prostor v severnem Jadranu od 1943 do 1954* (Z6-3222 (B)), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.
- 3 Severnojadranski prostor upravno gledano sestavljajo dežele nekdanje habsburške monarhije, Avstrijsko primorje, katerih ozemlje je v času italijanske oblasti bilo razdeljeno med videmsko, goriško, tržaško, puljsko in reško pokrajino. V razpravi se omejujem na slovensko-italijanski del tega ozemlja, ne obravnavam pa razmer južno od današnje slovensko-hrvaške meje.
- 4 Podrobneje o tem gl. Denis Cerkenik, *Med rasizmom in nujno: 1943–1945* (Ljubljana: Založba Univerze, 2023).

so nemške oblasti, skladno z načeli politike *divide et impera*, tudi tu živečemu slovenskemu prebivalstvu dale nekatere koncesije ter skušale na Primorskem organizirati enote slovenskih domobrancev. Na vojaški ravni so te sodelovale z nemškim okupatorjem v bojih proti partizanskemu gibanju, politično gledano pa so vodilni politični predstavniki protirevolucionarnega tabora razvijali lastne načrte o prihodnji usodi tega ozemlja, pri čemer so se po eni strani zavzemali za revizijo mejne črte, po drugi pa za preprečitev komunistične oblasti.⁵

Skladno s pojavom različnih konkurenčnih političnih in vojaških akterjev, ki so želeli prevzeti nadzor nad tem prostorom, je čas od septembra 1943 do konca vojne zaznamoval tudi izjemen porast različnih oblik fizičnega nasilja. Porast partizanskega upora je sprožil številne nemške vojaške operacije, pri čemer so nemške enote proti civilnemu prebivalstvu uporabljale tudi najostrejše represivne ukrepe. Hkrati je vzpon partizanskega gibanja in širjenje vpliva komunistične partije pripeljal tudi do začetka revolucionarnega nasilja v večjem obsegu, ki je bilo usmerjeno proti vsem dejanskim in namišljenim nasprotnikom komunizma.⁶ V tem oziru je treba izpostaviti tudi pojav t. i. fojbe, tj. primerov obračunavanja z (delom) italijanskega

5 Splošno o delovanju domobranstva na Primorskem gl. Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem* (Ljubljana: Borec, 1982); o pomenu in vlogi Primorske v političnih načrtih protirevolucionarnega tabora: Boris Mlakar, »Vloga in pomen Primorske v delovanju protirevolucionarnega tabora v Sloveniji,« v: *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*, ur. Jože Pirjevec, Gorazd Bajc in Borut Klabjan (Koper: Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005), 101–111.

6 Renato Podbersič, *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012); Renato Podbersič, »Seznam žrtev revolucionarnega nasilja na severu Primorske,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1/2 (2017): 63–88, <https://doi.org/10.55692/d.18564.173>.

prebivalstva, predvsem nekdanjimi predstavniki fašističnega režima in režimskega upravnega ter policijskega aparata.⁷

Pravkar izpostavljeni zgodovinski vidiki so že bili deležni obsežne zgodovinopisne obravnave, a so se dosedanje raziskave v veliki meri omejevale na politični in vojaški vidik dogajanj.⁸ Problem vzpostavljanja politične suverenosti in legitimnosti konkurenčnih političnih akterjev je bil doslej obravnavan le v manjši meri, omejen je bil predvsem na raziskave represije⁹ ter na analizo časopisne propagande.¹⁰ Pri tem je ostal skorajda po-

- 7 Problematiko fojb obravnava obsežna literatura v slovenskem in predvsem italijanskem jeziku. Izbor najpomembnejših študij: Jože Pirjevec et al., *Fojbe* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012); Raoul Pupo in Roberto Spazzali, *Foibe* (Milano: B. Mondadori, 2003); Elio Apih, *Le foibe giuliane: note e documenti* (Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2010); Raoul Pupo, *Il lungo esodo: Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio* (Milano: Rizzoli, 2005); Claudia Cernigoi, *Operazione 'foibe': tra storia e mito* (Udine: Kappa Vu, 2012).
- 8 Politična in vojaška zgodovina regije v tem času je zato že dobro raziskana. Med najpomembnejše študije sodijo: Karl Stuhlpfarrer, *Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945* (Wien: Brüder Hollinek, 1969); Michael Wedekind, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945: die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland«* (München: Oldenbourg, 2003); Stefano di Giusto, *Operationszone Adriatische Küstenland : Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945* (Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005); Dennison I. Rusinow, *Italien und sein österreichisches Erbe 1919–1946* (Bozen: Athesia, 2016), 378–499; v slovenščini gl. Cerkvnik, *Med rasizmom in nujno*.
- 9 O tem gl. predvsem Giorgio Liuzzi, *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico: 1943–1945* (Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014).
- 10 Gianmarco Bresadola, »The Legitimising Strategies of the Nazi Administration in Northern Italy: Propaganda in the Adriatisches Küstenland,« *Contemporary European History* 13, št. 4 (2004): 425–451; Tanja Jakomin Kocjančič, *Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021).

polnoma zanemarjen problem ideološko nabitih posegov v javni prostor, čeprav vzpostavljanje suverenosti nad tem ozemljem, neločljivo povezano z zagotavljanjem legitimnosti oblasti, ni potekalo zgolj politično in vojaško, temveč tudi kulturno. Kot ugotavljajo številne študije, javni prostor ni zgolj golo fizično okolje, temveč je (za posamezne človeške družbe) pomensko nabit. Kot tak vpliva na samoidentifikacijo posameznih družb, pa tudi na razumevanje nekega ozemlja s strani drugih. Prav zato kulturna krajina predstavlja rezultat idejno zaznamovanih posegov in (simbolnih) spopadov, s katerimi posamezne politične skupine ali državni aparati skušajo utrjevati pripadnost določeni ideji, pa tudi legitimirati svoje politične zahteve in hkrati diskreditirati nasprotnike. Nestabilnost po zlomu italijanskega upravnega aparata na severnojadranskem območju, ko je politična prihodnost tega ozemlja »visela v zraku«, je torej logično vodila k porastu idejno zaznamovanih posegov v javni prostor, ki so ga izvajale vse prej navedene skupine.

Razprava metodološko temelji na prepoznavanju kulturnega značaja različnih prostorskih okolij, njen osnovni namen pa je predstaviti značilnosti različnih oblik boja za (simbolno) prevlado v javnem prostoru na Primorskem od septembra 1943 do pomladi 1945. Ker to raziskovalno področje doslej skorajda še ni bilo predmet znanstvene obravnave, se razprava osredotoča na splošne značilnosti tovrstnih procesov, pri čemer obravnava delovanje najpomembnejših vpletenih strani (slovenskega partizanskega gibanja, nemških oblasti, slovenskih domobrancev, italijanskih kolaboracionistov), izpostavlja pa tudi kompleksno ozadje številnih posegov, ki pogosto niso bili rezultat ukazov »od zgoraj«. Analizo prostorskih politik uvaja kratka teoretska obravnava problematike idejno zaznamovane preobrazbe javnega prostora. Razprava predstavlja prvo znanstveno obravnavo te tematike, posledično pa tudi izhodišče za nadaljnje raziskovalno delo.

Javni prostor kot nosilec pomena

V različnih humanističnih disciplinah je problematika prostora deležna veliko pozornosti vse od t. i. »prostorskega obrata« v zadnjih desetletjih 20. stoletja, ko se je uveljavilo spoznanje, da prostor ni zgolj goli fizični okvir dogajanja, temveč ima tudi kulturno dimenzijo, ki je rezultat socialnih hierarhij in kulturnih praks.¹¹ V tem smislu predstavljajo raziskave kulturne dimenzije prostorskih fenomenov stalnico v različnih humanističnih in družboslovnih vedah, pri čemer se strokovnjaki poslužujejo različnih metodoloških pristopov. Tovrstno raziskovanje prostora se je začelo predvsem v okviru kulturne geografije in antropologije,¹² kot uporabna pa se je izkazala tudi povezava s študijami spomina, pri čemer so posamezni prostorski fenomeni koncipirani v smislu *lieux de mémoire*.¹³

Pojmovno ogrodje te razprave predstavlja semiotični pristop, predvsem ugotovitve rusko-estonskega semiotika Jurija Mihajloviča Lotmana, ki poudarja komunikacijske vidike kulture, pri čemer je tudi fizični svet podvržen procesu »opomenjanja«, s čimer postane predmet komunikativnih procesov. V skladu s tem je svet razdeljen na predmete, ki nekaj označujejo, in na predmete, ki predstavljajo zgolj sami sebe. Z drugimi besedami: posamezni prostorski elementi lahko postanejo znaki oziroma nosilci pomena in s tem objekti v procesu komunika-

11 Doris Bachmann-Medick, »Spatial turn«, v: *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, ur. Ansgar Nünning (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2013), 697–698.

12 Eric Hirsch in Michael O'Hanlon, ur., *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space* (Oxford 1994); A. Gupta and J. Fergusson, ur., *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology* (Durham-London 1997).

13 Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: C. H. Beck, 2018).

cije.¹⁴ Ker komunikacija poteka znotraj posameznih skupnosti, je simbolni pomen prostorskih pojavov »berljiv« za posamezne družbene (pod)skupine, za katere ima prostor svoj »jezik«. Za posamezne kulture tako postane prostor, prežet s pomenom, eden od oblikovnih elementov njihove lastne kolektivne identitete.¹⁵ Pomenska zaznamovanost prostora je pri tem odvisna od zgodovinskega konteksta. Če upoštevamo zgolj obdobje od sredine 19. stoletja naprej, je bil vzpon nacionalizma kot osrednje politične ideologije bistvenega pomena, saj je pojav in nato prevlada nacionalizma povzročila novo, nacionalno zaznamovano razumevanje prostora. Skladno s tem za pripadnike določene narodne skupnosti njihov življenjski prostor ni le kraj bivanja, temveč nekaj čustveno nabitega – ni le življenjski prostor, temveč domovina.¹⁶ Z vzponom totalitarnih ideologij v 20. stoletju so se kasneje pojavili novi pomenski odtenki javnega prostora, v katerega so različni ideološki sistemi intenzivno »vpisovali« svoje sporočilnosti z namenom utrjevanja politične prevlade in ustvarjanja »novega človeka«.¹⁷

Na jezikovno in narodno razdeljenem severnojadranskem prostoru so se ti procesi kazali še posebej izrazito. Do konca prve svetovne vojne je pokrajina stoletja sodila v okvir habsburške monarhije, s pojavom in vzponom nacionalizma od sredine 19. stoletja naprej pa so se politične razmere zaostrole, kar se je odrazilo tudi na področju prostorskih politik. S pojavom

14 Jurij Mihajlovič Lotman, *Znotraj mislečih svetov* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2006).

15 Vanesa Matajc, »'The rhetorics of space:' Introduction,« *Neohelicon: acta Comparationis litterarum universarum*, 41 (2014): 3–4.

16 Anthony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1999), 149–150.

17 Literatura na to temo je obsežna; kot primerjalni uvod gl. Håkan Hökerberg, ur., *Architecture as Propaganda in Twentieth-Century Totalitarian regimes* (Firenze: Polistampa, 2018).

konkurenčnih nacionalno-političnih zahtev je namreč tudi javni prostor postal prizorišče političnega in kulturnega boja, pri čemer so si tu živeče narodne skupnosti lastile nadzor nad javnim prostorom in s tem simbolno izražale svoje zahteve. Kot rezultat tega procesa so nastale različne ideološko zaznamovane (urbane) krajine.¹⁸ Proces ideološko nabitih posegov v prostor je svoj prvi vrh dosegel po koncu prve svetovne vojne, ko so italijanske oblasti in italijanske nacionalistične skupine sprožile obsežen in dolgotrajen proces italijanizacije kulturne krajine. Ideološko nabite spremembe so zajele širok spekter prostorskih elementov: pokrajina je bila »napolnjena« z množico italijanskih spomenikov, fašističnih propagandnih napisov, lokalni toponimi so bili poitaljančeni, ulice, trgi in javne zgradbe so bile poimenovane po vodilnih predstavnikih italijanske države in članih nacionalističnega kanona.¹⁹ A ideološko pogojene spremembe so se odražale tudi na manj očitnih področjih, npr. v videzu obnovljenih cerkva vzdolž krajev nekdanjih vojaških spopadov ali hiš, zgrajenih v okviru povojne obnove.²⁰

18 Idejno zaznamovane politike posegov v prostor na območju Avstrijskega primorja v obdobju pred prvo svetovno vojno še niso bile celovito predstavljene, obstaja pa več študij primerov: Borut Klabjan, »Nacionalizacija kulturne krajine severnega Jadrana na začetku 20. stoletja: primer Verdievega spomenika v Trstu,« *Acta Histriae* 23, št. 1 (2015): 113–130; Marta Verginella, »Slovene Mapping of Urban Centres in the Austrian Littoral in the Nineteenth and Twentieth Century,« v: *Borderlands of Memory: Adriatic and Central European perspectives*, ur. Borut Klabjan (Oxford et al.: Peter Lang, 2019), 33–57.

19 Ta tematika je sistematično obravnavana v: Matic Batič, »Italijanizacija kulturne krajine na Goriškem od konca prve svetovne vojne do kapitulacije Italije« (doktorska disertacija, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, 2020).

20 Matic Batič, »Italijanizacija sakralne arhitekture na Goriškem v času med svetovnima vojnama,« *Res novae: revija za celovito znanost* 6, št. 2 (2021): 35–76.

Vseprisotnost italijanskih prostorskih markacij je bistvena za razumevanje dogajanj po letu 1943. Kot izraz italijanskih oblastnih ambicij, tesno prepletenih s fašistično ideologijo, so italijanski spomeniki in druge prostorske markacije predstavljale izraz oblasti nad tem ozemljem. Skladno s tem so predstavljali (simboli) izziv konkurenčnim političnim silam, obenem pa tudi nekakšen strelovod, preko katerega je lahko (slovensko) prebivalstvo po 8. septembru 1943 izrazilo svoj odpor in zavračanje približno dvajsetletne italijanizacijske politike. Tega spontanega odziva lokalnega prebivalstva ne smemo enačiti z organiziranimi posegi v podobo javnega prostora, ki so se prav tako začeli po razpadu italijanske oblasti. S prepletanjem obeh procesov se je začela vzpostavljati drugačna podoba javnega prostora, deloma kot rezultat jasnega programa »od zgoraj«, deloma kot posledica številnih nekoordiniranih akcij posameznikov in skupin.

Posledice italijanske kapitulacije

Spontane »prostorske politike« slovenskega prebivalstva, značilne predvsem za čas neposredno po 8. septembru 1943, so bile rezultat razmer na tem ozemlju od začetka italijanske oblasti, predvsem rezultat italijanizacijskih procesov, ki so stremeli k izbrisu Slovencev kot etnične skupnosti. Ta politika je od vsega začetka zbudila odpor, ki se je izražal tako na nasilne (delovanje organizacije TIGR), kot tudi na nenasilne načine, predvsem preko notranjega zavračanja režimskega programa in gojenja prepovedanega slovenskega jezika, pri čemer so odločilno vlogo imeli slovenski katoliški duhovniki.²¹ Vsekakor so po izbruhu druge svetovne vojne na s Slovenci poseljenem delu Primor-

21 Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom* (Ljubljana: Nova revija, 2001).

ske nastale napete razmere, zrele za začetek protiitalijanskega odpora, ki se je v okviru organizacije Osvobodilne fronte, ki se je razširjala iz osrednje Slovenije, v večji meri razplamtel že v drugi polovici leta 1942. Italijanskim oblastem je z angažmajem večjega števila vojaških in policijskih enot upor v prvi polovici leta 1943 sicer uspelo delno omejiti,²² a nezadovoljstvo velike večine prebivalstva se je do jeseni le stopnjevalo, tako da so bile razmere zrele za vstajo.

Prvo iskro požara, ki je nato kmalu zajel vso Primorsko, je predstavljal padec Benita Mussolinija in fašističnega režima konec julija 1943. Ob padcu režima je prišlo do izraza nakopičeno nasprotovanje in sovraštvo ne le s strani slovenskega, temveč tudi s strani dela italijanskega in furlanskega prebivalstva. To se je odrazilo preko napadov na režimske simbole v javnem prostoru, kot so bili npr. liktorski fašiji, ki so bili od 30. let tudi uradni državni simboli in so krasili številna pročelja javnih in tudi zasebnih stavb. Družbo so jim delali tudi številni fašistični propagandni napisi, izpostaviti pa je treba tudi ideološko nabito podobo javnih uradov in drugih javnih stavb, kjer so visele Mussolinijeve slike in drugi režimski simboli. Ob propadu fašizma je po vsej deželi prišlo do množičnih primerov uničevanja tovrstnih znakov, ki ni bilo omejeno le na večinsko slovenske kraje. V italijanskem in furlanskem delu Julijske krajine so pri tem prednjačili predvsem industrijski delavci, kot nakazujejo dnevniški zapisi slovenskega pisatelja Danila Lokarja, ki je bil takrat interniran v Medeji v Furlaniji: *»Par dni za tem pridejo kolesarji s Tržiča. Po vsej Furlaniji krožijo in razbijajo liktorske znake in fašistične embleme, dvignejo druge zastave.«*²³ Obenem pa so

22 Podrobno o tem gl. Tone Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada* (Ljubljana: Borec, 1983).

23 Danilo Lokar, *Dnevnik 1943–1945*, ur. Ivana Slamič (Ajdovščina: Lavričeva knjižnica, 2023), 14.

pomembno vlogo pri tem imeli tudi dotedanji režimski predstavniki na lokalni ravni, ki so v številnih primerih verjetno prav na ta način želeli prikriti svojo donedavno pripadnost. O tem pričajo npr. zanimivi dnevniški zapisi dekana Alojzija Novaka iz vasi Črniče v Vipavski dolini: *»Zanimivo je, kako se naši dosedanji mogotci v vasi držijo. Pokropljeni so, glave povešajo, uniforme so odložili, znake skrili – v Gorici so jih kar trgali s prs in jih metali na tla, sliko ducejevo so pobrali raz sten kar vojaki po gostilnah in jih potem sežgali.«*²⁴

Padec fašizma pa na Primorskem še ni pomenil odprave italijanske oblasti, italijanska uprava je namreč še naprej delovala in nadaljevala svojo jezikovno politiko oz. omejevanje prisotnosti slovenščine v javnem prostoru. Do izrazitega preloma, tudi na področju simbolnih hierarhij v prostoru, je tako prišlo šele 8. septembra, po kapitulaciji Italije. Italijanska kapitulacija je na Primorskem po eni strani pomenila takojšen zlom upravnega aparata in razpad italijanskih oboroženih sil, po drugi pa izbruhe vsesplošnega navdušenja s strani slovenskega prebivalstva. Slednje se je izrazilo tudi z napadi na italijansko simbolno hierarhijo v prostoru. Po vsej deželi so se začele množično pojavljati prej strogo prepovedane slovenske zastave, ljudje so začeli graditi slavoloke s slovenskimi simboli, pa tudi odstranjevati italijansko prostorsko markacijo. Pri tem je šlo za primere spontanega delovanja, o katerem nam ponovno najbolj zgovorno pričajo spominski zapisi. Izbruhe navdušenja v že omenjeni vasi Črniče je natančno popisal dekan Novak: *»Mlado in staro je na cesti, slovenske zastavice vihtijo – tudi v zvonik so vkljub moji prepovedi eno obesili (kakor nisem nikdar italijanske razobesiti, ker je cerkev za vse*

24 Alojzij Novak, *Črniška kronika*, ur. Boris Mlakar (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1992), 102.

narode, sem rekel, naj tudi naše ne obešajo) /.../.«²⁵ Naslednji dan, tj. 10. septembra 1943, so v Črničah prebivalci začeli graditi slavolok za slovesen sprejem deklet, ki so se vračale iz italijanskih zaporov. Sprejem je deloval kot nacionalna manifestacija: »Vse mlado in staro nosi trobojnice na prsih, dekleta so se opasala s pasom spletenim v narodnih barvah.«²⁶

Obenem je s ponovnim uvajanjem slovenskih simbolov v javnem prostoru prihajalo tudi do spontanega uničevanja italijanskih simbolov, saj so domačini začeli odstranjevati predvsem propagandne napise, ki so prej stali na številnih javnih stavbah in zasebnih hišah. O tem sicer obstajajo le redka zapisana pričevanja, a ta ne dopuščajo dvoma, da je do tega prihajalo. V že omenjeni vasi Črniče se je eden od prebivalcev spominjal, da so takoj po kapitulaciji Italije prebelili fašistični napis »*Il regime fascista quando impegna una battaglia, la conduce a fondo! Mussolini*«,²⁷ ki je bil napisan na steni njihove hiše.²⁸ Zanimivo pa je, da je uničevanje italijanskih in fašističnih simbolov očitno le v manjši meri prizadelo številne spomenike, ki so bili v času italijanske oblasti postavljeni v Julijski krajini. Izjemo predstavlja spomenik generalu Franciscu Scodniku (1804–1877) v Kanalu v Soški dolini. Scodnik, po rodu iz Kanala, je kot častnik habsburške armade leta 1848 dezertiral in se priključil italijanskim upornikom v Lombardiji, kasneje pa je služil v piemontski vojski. Sredi 30. let so v Kanalu odkrili njegov spomenik. Glede na pričevanje očitidke odločitev o odstranitvi spomenika ni bila rezultat organiziranega delovanja, ampak je bila sprejeta spontano, na predlog enega od prebivalcev. Skupina domačinov je predlog navdušeno

²⁵ Ibid., 110.

²⁶ Ibid., 111.

²⁷ Prevod: »Ko fašistični režim začne bitko, jo vodi do konca! Mussolini«.

²⁸ Andrej Ferletic, »Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem od 1918 do 1943,« *Zgodovinski časopis* 61, št. 1–2 (2007): 118.

sprejela, kamniti spomenik pa so nato sneli s podstavka in ga vrgli v reko Sočo.²⁹

Ustvarjanje partizanske krajine

Če je odstranjevanje italijanskih in fašističnih simbolov v začetku potekalo spontano, pa je kmalu zatem v slovenskem delu pokrajine dobilo tudi organiziran značaj v okviru delovanja slovenskega partizanskega gibanja, za katerega je kapitulacija Italije pomenila pomemben preboj. Osvobodilna fronta, v kateri je od vsega začetka imela KPS vodilno vlogo, je na Primorskem prve odporiške enote organizirala že od konca leta 1941 dalje, pri čemer se je partizansko gibanje predvsem od druge polovice leta 1942 naprej močno okrepilo. Ne glede na to pa je prelomnico v razvoju predstavljala kapitulacija Italije in razpad italijanskih oboroženih sil septembra 1943, ko je izbruhnil vsesplošni upor.³⁰ Ljudje so se začeli množično vključevati v partizansko gibanje, 11. septembra 1943 je bil ustanovljen Narodnoosvobodilni svet za Primorsko, ki se je takoj razglasil za suvereno politično oblast v regiji. Pod vtisom upora je vrhovni plenum Osvobodilne fronte 16. septembra 1943 razglasil priključitev Slovenskega primorja k novi jugoslovanski državi. Ta sklep je bil nato potrjen tudi na t. i. Zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, 3. oktobra 1943, in

29 Pričevanje B. G. (1924–), 28. 5. 2022.

30 Za podroben pregled (postopnega) vzpona slovenskega partizanskega gibanja zahodno od rapalske meje in njegovih spopadov z italijanskimi oboroženimi silami gl. Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo*; o razmerah po kapitulaciji Italije gl. Tone Ferenc, »Vseljudska vstaja v Slovenskem primorju po kapitulaciji Italije,« v: *Izbrana dela 4: Odpornišvo*, ur. Mitja Ferenc (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011), 313–328.

nato na drugem zasedanju Antifašističnega sveta za narodno osvoboditev Jugoslavije (AVNOJ) v Jajcu.³¹

Vzpostavljajoča se partizanska oblast na Primorskem je začela z izgradnjo podobe javnega prostora po svoji meri, ki naj bi po eni strani izražal slovenske narodne zahteve po tem ozemlju, po drugi pa tudi politično vizijo partizanskega gibanja. Skladno s tem je prvi del gradnje nove podobne javnega prostora predstavljalo odstranjevanje italijanskih prostorskih »markacij«. Kmalu po kapitulaciji Italije je lokalno partizansko vodstvo izdalo poseben ukaz o odstranjevanju italijanskih javnih napisov, ki je bil objavljen v glasilu *Primorski poročevalec*. Zdi se, da se je odredba izvajala le v omejenem obsegu. Julij Beltram, okrožni sekretar KPS v goriškem okrožju, je zato v okrožnici v začetku novembra 1943 opozoril podrejene odbore, da ta ukaz še ni bil v celoti izvršen in zahteval: »[V]si italijanski napisi bi morali že davno izginiti, vse table v italijanščini isto.«³² Doseg tovrstnih pozivov je težko celovito oceniti. Glede na široko razvejano mrežo organizacij Osvobodilne fronte in KPS lahko sklepamo, da so imeli precejšen doseg in tudi konkreten učinek. Vendar pa je treba pri tem upoštevati tudi dejstvo, da se partizanska oblast vse do konca vojne ni uveljavila po vsem teritoriju, zlasti ne v večjih urbanih središčih. Poleg tega v okviru pogosto kaotičnih vojnih razmer sistematično odstranjevanje italijanskih napisov po vsej verjetnosti ni predstavljalo prioritete. Vsekakor je ob koncu vojne v pokrajini ostala še množica napisov, kar dokazujejo različne okrožnice o njihovem odstranjevanju na državni in lokalni ravni. Sredi avgusta 1945 je notranji minister Zoran Polič vsem krajevnim ljudskim

31 Jože Pirjevec, »Trst je naš!«: boj Slovencev za morje (1848–1954) (Ljubljana: Nova revija, 2008), 243–245.

32 Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1701, t. e. 1, mapa 2, Okrožnica okrožnega komiteja KPS za Goriško vsem rajonskim komitejem, 4. 11. 1943.

odborom naročil, naj v zvezi s tem sistematično ukrepajo: *»Ravno tako je iz vseh zidov in raznih objektov odstraniti vse okupatorjeve napise. Ni dovolj, da se ti samo prepleskajo, potrebno je tudi take napise dobro izpraskati, da izgine vsaka sled, šele nato jih je dobro prepleskati. /.../ Enkrat za vselej morajo izginiti vsi napisi v tujem jeziku /.../.«³³*

Partizanska prostorska politika v tem času ni temeljila le na odstranjevanju starejše italijanske propagande, temveč je želela na Primorskem ustvariti »partizansko« podobo prostora, torej krajino, ki bi izražala vrednote in vizijo OF in KPS. Po eni strani je ta vizija bila narodno zaznamovana, saj je stremela k priključitvi Primorske k Jugoslaviji, po drugi pa je v ospredju bila tudi komunistična vizija izgradnje t. i. ljudske oblasti ter obračun s protirevolucionarnimi skupinami. Ta program se je od vsega začetka »vpišoval« tudi v kulturno krajino – najprej v obliki posameznih odporniških simbolov in napisov, ki so jih pisali posamezni aktivisti. Skladno z razvojem partizanskega gibanja so tovrstne propagandne akcije postajale čedalje bolj organizirane, partijski organi so začeli natančno določati tudi vsebino napisov. To dokazuje okrožnica, ki jo je Okrožni komite KPS za Goriško poslal vsem aktivistom 16. januarja 1944. V okrožnici je komite opozoril, da se v zadnjem času namenja premalo pozornosti napisnim akcijam in ukazal:

»Popišite vse zidove, zlasti one, ki leže ob glavnih cestah s sledečimi napisi ŽIVEL TOVARIŠ TITO, PRVI MARŠAL JUGOSLAVIJE! / ŽIVEL AVNOJ! / ŽIVELA NOVA VLADA JUGOSLAVIJE! / BOJKOT OKUPATORJU! / NITI ZRNA LETOŠNJEGA PRIDELKA OKUPATORJU! / SMRT BELI GARDI! / SMRT

33 ARS, AS 1931, t. e. 1478, a. e. 29: Register prebivalstva 1945–1962, f. 3, 15. 8. 1945.

NEMŠKIM HLAPCEM! / SMRT IZDAJALCEM! / VSI V NAROD-
NO-OSVOBODILNO VOJSKO!«³⁴

Akcije pisanja takih in podobnih napisov ter simbolov rdeče zvezde, srpa in kladiva so se pogosto povezovale z drugimi podobnimi akcijami, npr. izobešanjem rdečih in slovenskih zastav, prižiganjem kresov ipd. Okrajni odbor KPS v Ajdovščinu je tako npr. konec leta 1943 poročal: »*Praznik 7 novembra*³⁵ se je proslavil v našem okrožju z kresovi ki so goreli po vseh vrhovih, s trošenjem letakov, rdečih in slovenskih zastavic, z razobešanjem velikih zastav, z velikimi napisi po cestnem tlaku in zidovih.«³⁶ Podobno sliko dogajanja podaja tudi že citirana *Črniška kronika*, v kateri je dekan Novak zabeležil tudi podatke o aktivistih, ki so vršili ta dejanja:

To je ena plat delovanja naših terencev: pripravljati slavlja, slavnostna zborovanja, pisati po cestah razne vzklike »živijo« vsem mogočim veličinam, izobešati na obcestna drevesa rdeče zastave s srpom in kladivom – dela, katera se vrše vsa ponoči in največ od strani deklet. So partizani namreč prebrisani, ker so le dekleta od 18 – 26 let toliko neumne gosi in koze, da se jim zdi silno »narodno delo« pisati in izobešati po cestah, so si te koze zbrali, ki nič ne razumejo, a slepo ubogajo – seveda partizane, ne pa staršev ali župnika. In to je po vseh vaseh enako, po celi deželi: dekleta so najbolj nora, kakor da bi bila obsedena.³⁷

34 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 2, Okrožnica okrožnega komiteja KPS za Goriško vsem aktivistom, 16. 1. 1944.

35 Gre za dan spomina na začetek oktobrske revolucije v Rusiji.

36 ARS, AS 1701, t. e. 3, mapa 1 (OKKPS za Ajdovščino), Poročilo pokrajinskemu odboru KPS za Goriško, 12. 11. 1943.

37 Novak, *Črniška kronika*, 181–182.

Poudarjanje vodilne vloge terenskih aktivistov OF (zlasti deklet) pri izvajanju propagandnih akcij se sklada z drugimi viri. O tem, da so prav dekleta pri tem imela vodilno vlogo, navsezadnje priča tudi to, da sta vsaj dve izmed njih pri tem tudi izgubili življenje.³⁸ Novak opozarja tudi na nevarnost takšnega početja, pa tudi na brezobzirno zagnanost aktivistov in partijskih struktur, ki so ta proces usmerjale. To potrjujejo tudi drugi viri, ki obenem izpostavljajo hudo stisko prebivalstva, ujetega med partizanske propagandne akcije na eni strani in grozeče nemške represalije na drugi strani. Nemške oblasti so v številnih primerih namreč zahtevale izbris partizanskih napisov, v nasprotnem primeru pa grozile s požigom hiš in usmrčitvami talcev. V vasi Renče so tako Nemci 1. maja 1944 zagrozili z obešanjem 10 talcev, če vaščani ne prebelijo ponoči napisanih propagandnih napisov. Nekateri vaščani so se teh groženj ustrašili, kar v dokumentaciji okrožne propagandne komisije ni naletelo na razumevanje: *»Kakor po navadi tako so tudi ob tej priliki omahljivci in strahopetci, jamrali, da kaj bo.«*³⁹ Do podobne situacije je približno ob istem času prišlo tudi v sosednji vasi Miren, kjer so Nemci zagrozili, da bodo požgali vas in streljali talce, če iz vasi ne izginejo vsi partizanski napisi in letaki. Ravnanje domačinov, ki so napise nato odstranili, ni našlo razumevanja v očeh partijske propagandne komisije: *»Seveda, takrat pa omahljivci in strahopetci takoj na delo ter so vse napise odstranili. Toda naša zavedna mladina je takoj zatem spet napisala ter nalepila lepake po zidovih. Kakor je opaziti, ima ljudstvo precejšen strah pred okupatorjem – posebno stare žene.«*⁴⁰

38 Ferletic, »Propagandni in politično-propagandni napisi,« 127–128.

39 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 3. 5. 1944

40 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 26. 4. 1944.

Vloga nemškega okupatorja

Pravkar opisani dogodki v zvezi s partizanskimi propagandnimi napisi že razkrivajo tudi vlogo nemških oblasti, ki so prav tako aktivno posegale v prostorsko simbolno hierarhijo. Nemško delovanje na tem področju je bilo večplastno. Poleg lastnega delovanja je namreč specifična nemška okupacijska politika na območju Operacijske cone Jadransko primorje odločilno vplivala tudi na tozadevno delovanje pri tistih delih italijanske in slovenske skupnosti, ki se niso pridružili partizanskemu odporniškemu gibanju. Za razumevanje teh prepletajočih se vidikov zato v nadaljevanju najprej predstavljam značilnosti nemške okupacije tega ozemlja ter prostorsko politiko nemškega okupatorja v ožjem pomenu besede. V zadnjem delu razprave so nato prikazane značilnosti tovrstnih posegov v slovenskem in italijanskem kolaboracionističnem taboru.

Nemško politiko na področju OZAK je zaznamovala precejšnja dvoličnost, ki je tudi sicer bila značilna za nemški odnos do Mussolinijeve Italije v tem času. Po eni strani je namreč nacistična Nemčija uradno bila zaveznica t. i. Italijanske socialne republike (Repubblica Sociale Italiana – RSI) z neuradnim sedežem v mestecu Salò ob Gardskem jezeru, po drugi pa je bilo njeno delovanje povsem pod nemškim vplivom.⁴¹ Do nekaterih delov Italije so številni nacisti gojili tudi aneksionistične težnje, predvsem do južnega dela Tirolske in severnega Jadrana. Ti dve

41 O t. i. Salojski republiki obstaja količinsko že skoraj nepregledna literatura. Izbor sintetičnih študij: Frederick William Deakin, *Mussolinijevih šeststo dni* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978); Luigi Ganapini, *La repubblica delle camicie nere. I combattenti, i politici, gli amministratori, i socializzatori* (Milano: Garzanti, 1999); Monica Fioravanzo, *Mussolini e Hitler: la Repubblica sociale sotto il Terzo Reich* (Roma: Donzelli, 2009); Mario Avagliano in Marco Palmieri, *L'Italia di Salò. 1943–1945* (Bologna: Il Mulino, 2017).

območji je nacistična Nemčija, sklicujoč se na njun strateški pomen za varnost »rajha«, upravljala v okviru operacijskih *con Alpenvorland* (OZAV) in *Adriatisches Küstenland* (OZAK). Vendar pa se nacistična politika ni omejila zgolj na upravo teh ozemelj, temveč je skušala tudi na različne načine spodkopavati italijansko suverenost, pri čemer so odločilno vlogo igrali predvsem nacisti avstrijskega rodu. Vodstvo civilne uprave v OZAK je Hitler poveril koroškemu gauleiterju Friedrichu Rainerju, ki je bil podrejen neposredno njemu, ne pa upravi RSI. Spodkopavanje suverenosti RSI na območju OZAK je Rainer izvajal na različne načine, od ukrepov na ekonomskem področju (zamenjava denarne enote, nadzor prehoda blaga na meji z RSI) in preprečitve nabora rekrutov v oborožene sile RSI, do sprememb na področju sodstva ter spodbujanja nemške propagande (film, radio, časopisje).⁴²

Poleg tega so nemške zasedbene oblasti zaradi nestabilnih razmer v pokrajini oz. prisotnosti močnega osvobodilnega gibanja ter pomanjkanja lastnih sil skušale na svojo stran pridobiti različne skupine prebivalstva, od italijanske buržoazije v Trstu do Slovencev in Hrvatov. Skladno s tem so skušale izvajati politiko *divide et impera* ter različnim skupinam podeljevati določene koncesije. Pri tem je nemška oblast pogosto uporabljala sklicevanje na čas habsburške monarhije, ko je regija, predvsem Trst kot njeno središče, doživljala ekonomski vzpon.⁴³ Obenem pa so te nemške politike različnim skupinam, ki so sicer bile legalizirane znotraj istega sistema (upravno-policijsko-vojaškega aparata OZAK), omogočile določen manevrski prostor za lastno delovanje, pri čemer so jasno prišle do

42 Tovrstne poskuse je nedavno v slovenskem prostoru sintetično predstavil Denis Cerkenik; gl. *Med rasizmom in nujo*, 38–75.

43 Več o nemških propagandnih strategijah gl. v Bresadola, »The Legitimizing Strategies of the Nazi Administration in Northern Italy«; gl. tudi Rusinow, *Italien und sein österreichisches Erbe*, 378–393.

izraza njihove (konkurenčne) politične zahteve. Prav področje simbolno zaznamovanih prostorskih politik predstavlja očiten odraz teh napetosti. Vpliv nemškega okupatorja na prostorske politike v OZAK je zato segal onkraj strogo nemškega delovanja v smislu dejavnosti nemškega upravnega aparata ter policijskih in vojaških enot.

Kar se tiče nemške prostorske politike v ožjem pomenu besede, je ta na prvem mestu stremela k boju proti partizanskim propagandnim napisom. V zvezi s tem so že bili predstavljeni nekateri nemški poskusi odstranjevanja partizanskih napisov preko groženj domačinom. Ohranjeni viri nam sicer ponujajo samo posamezne drobce, a tudi iz teh je razvidno, da so nemške enote tudi same uničevale partizanske napise. Med že omenjeno akcijo v Renčah 1. maja 1944 naj bi nemški vojaki tudi sami odstranjevali partizansko propagando: *»Debelo so gledali napise na stenah in pri tem umazali obris tov. Stalina in Tita z blatom. Ko pa so se pomikali proti Gradišču, so mimogrede pobrali vse zastavice.«*⁴⁴ S precejšnjo verjetnostjo smemo sklepati, da je bila takih in podobnih akcij še veliko; do določene mere so sicer uspele zamejiti doseg partizanske propagande in (simbolni) nadzor nad javnim prostorom, a je njihovo efektivnost omejevalo dejstvo, da je bilo nemških okupacijskih enot veliko premalo, da bi lahko vzpostavile (trajen) nadzor nad celotnim ozemljem.

Vendar nemški posegi na tem področju niso bili omejeni zgolj na boj proti partizanskim napisom, deloma so tudi prizadeli prostorsko hierarhijo svojih italijanskih zaveznikov, in sicer predvsem preko uničevanja (nekaterih) spomenikov. Čeprav ne moremo reči, da je nemška uprava na tem področju vodila sistematično politiko odstranjevanja italijanskih spome-

44 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 3. 5. 1944.

nikov in drugih prostorskih markacij, lahko najdemo kar nekaj primerov, ki so imeli tak značaj. Vzroke za ta dejanja lahko po eni strani iščemo v že izpostavljenih poskusih spodkopavanja italijanske suverenosti v regiji oz. njenih simbolnih povezav z Italijo, po drugi pa verjetno tudi v prisotnih zamerah nemških častnikov. Nekateri od njih so se namreč le nekaj desetletij pred tem bojevali na nasprotni strani kot del nemške ali avstro-ogrske armade. Glede na to, da se je nemška propaganda sklicevala na čas habsburške monarhije, so bili italijanski spomeniki še posebej sporni, saj so večinoma slavili prav italijansko zmago nad Avstro-Ogrsko. Kljub temu pa je treba upoštevati, da bi, z ozirom na zavezništvo med nacistično Nemčijo in fašistično Italijo, sistematična odstranitev italijanskih spomenikov bila po vsej verjetnosti vendarle preveč provokativna. Nemško uničevanje italijanskih spomenikov je zato ostalo omejeno na posamezne primere, kot je bilo npr. uničenje spomenika brigade *Lupi di Toscana* blizu ustja reke Timave ter manjši spomenik Enrica Totija na koti 85 nad Tržičem (*it. Monfalcone*).⁴⁵ V obeh primerih je šlo za manjša spomenika, katerih uničenje ni vzbudilo večje pozornosti, kar pa ne velja za spomenik Nazaria Saura⁴⁶ v Kopru, ki je predstavljal eno od osrednjih simbolnih točk italijanske nacionalistične ideologije na tem območju.

O simbolnem pomenu Saurovega spomenika, ki je bil postavljen leta 1935, priča že dejstvo, da je na slovesnem odkritju spomenika prisostvoval italijanski kralj Viktor Emanuel III.

45 Antonio Sema, *La Grande Guerra sul fronte dell'Isonzo* (Gorizia: LEG, 2009), 577.

46 Nazario Sauro (1880–1916) je bil italijanski iredentist in pomorščak iz Kopra. Po izbruhu prve svetovne vojne se je pridružil italijanski vojski; ko so ga habsburške oblasti po brodolomu njegove podmornice ujele, so ga zaradi tega obtožile veleizdaje in obsodile na smrt z obešanjem. Sauro je tako poleg Cesareja Battistija postal eden od osrednjih mučencev/junakov italijanskega nacionalizma v poveljnih letih.

in več drugih visokih političnih predstavnikov, zbrala pa se je tudi množica približno 50.000 obiskovalcev. Pomen spomenika navsezadnje dokazujeta tudi njegova monumentalnost (v celoti se je dvigal kar 17 m v višino) ter prestižna avtorja, kipar Attilio Selva in arhitekt Enrico Del Debbio.⁴⁷ Kateri razlogi so vodili nemške oblasti, ki so maja 1944 dale razstaviti in odstraniti spomenik, nam poznani viri ne razkrivajo v celoti. Glede na poročila, ki jih je puljski prefekt Ludovico Artussi takoj po odstranitvi spomenika poslal notranjemu ministrstvu RSI ter Benitu Mussoliniju osebno, naj bi nemške oblasti pri tem zasledovale vojaške cilje, o odstranitvi spomenika pa so predhodno tudi obvestile Nazariovega sina Libera, ki je tedaj vodil 2. polk milice za teritorialno obrambo (*Milizia per la Difesa Territoriale*).⁴⁸ Ta pojasnila italijanskih oblasti niso pomirila. Zdi se, da se je posebno koprška občinska uprava zelo zavzela za ohranitev Saurovega spomenika ter v ta namen tudi poslala delegacijo k Benitu Mussoliniju.⁴⁹ Mussolini je nato koprskemu prefektornemu komisarju naročil, naj se na vrhovnega komisarja OZAK obrne s prošnjo, naj spomenik provizorično postavijo na kakšnem drugem mestnem trgu v Kopru.⁵⁰ O tem so očitno potekali tudi pogovori med puljskim prefektom Artusijem in Rainerjevim pooblaščencom baronom

47 O ozadju postavitve spomenika in njegovih značilnostih gl. Leon Vrtovec, »The Historical Background to the Erection of the Monument to Nazario Sauro in Koper as an Example of a Fascist Cult of Personality,« *Studia universitatis hereditati* 11, št. 2 (2023): 133–148.

48 Državni arhiv u Pazinu (DAPA), DAPA 55, t. e. 473, mapa XIX/6, dok. 2214.

49 Konec maja 1944 je k Mussoliniju odpotovala koprška delegacija, ki so jo poleg prefekturnega komisarja koprške občine sestavljali še Saurov sin Italo Sauro ter vojni veteran in invalid Giorgio Cobolli (Pokrajinski arhiv Koper (PAK), PAK 6, t. e. 593, mapa Monumenti, dok. 3311).

50 DAPA, DAPA 55, t. e. 473, mapa XIX/6, pismo koprškega komisarja Friedrichu Rainerju, 2. 8. 1944.

Ferdinandom Wolseggerjem, ki naj bi načeloma dovolil ponovno postavitev spomenika,⁵¹ a zgodilo se ni nič. O tem priča dejstvo, da je koprski komisar še marca 1945 ponovno pisal Rainerju s prošnjo, naj jim nemške vojaške oblasti uradno prepustijo dele razstavljenega spomenika, ki bi ga občina nato postavila na koprskem trgu Brolo.⁵² Zdi se, da je tudi to pismo ostalo brez odgovora, kar predstavlja dodaten indic, da za odstranitvijo spomenika niso stali zgolj vojaški razlogi, temveč tudi dejstvo, da je Saurov spomenik predstavljal osrednjo simbolno točko italijanskega iredentizma v regiji, izražal pa je tudi jasno nasprotovanje habsburški preteklosti, zaradi česar je bil v nasprotju z nacistično propagando v OZAK. Tudi posegi vseh najvišjih predstavnikov italijanske uprave v puljski pokrajini ter Mussolinija samega niso zalegle, da bi se Saurov spomenik vrnil na javno mesto v Kopru.

Poleg boja proti konkurenčnim prostorskim markacijam je nemška oblast v OZAK vršila tudi aktivno propagando, pri čemer je vodilno vlogo imelo Poveljstvo Adria SS polka Kurt Eggers (*SS-Standarte Kurt Eggers, Kommando Adria*) s sedežem v Trstu. Člani enote so bili zadolženi za propagandno delo pri vojaških enotah ter civilnem prebivalstvu. Pri tem so uporabljali tudi tehnike, ki bi jih lahko (pogojno) označili kot del prostorskih politik, predvsem raztresanje propagandnih letakov,⁵³ brošur in lepljenje lepakov. Za odmet letakov na ozemlje pod nadzorom partizanov so imeli na voljo tudi več letal.⁵⁴ Doseg te propagande je bil omejen, saj so aktivisti OF

51 DAPA, DAPA 55, t. e. 473, mapa XIX/6, dok. 3301.

52 DAPA, DAPA 55, t. e. 473, mapa XIX/6, dok. 299/45.

53 Številni primeri nemških propagandnih letakov, namenjenih predvsem slovenskemu prebivalstvu, so ohranjeni v ARS, AS 1760, t. e. 5.

54 Klemen Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami. Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021), 148–149.

in KPS nemške letake in lepake odstranjevali, predvsem pa je večina prebivalstva nemško oblast zavračala: »*Po tej cesti⁵⁵ trosijo večkrat letake, kar pa ljudje takoj zažgejo /.../ Tudi v Renčah in Biljah so z avjoni trosili letake, pionirji so šli takoj na delo in vse te letake zažgali.*«⁵⁶ Da akcije odmetavanja letakov niso imele večjega uspeha, nakazujejo tudi partizanska poročila, da so Nemci začeli to taktiko spreminjati: »*Iz Oseljanskega okraja nam poročajo, da so Nemci uvideli neuspešnost trosenja letakov po cestah, ter so jih zato začeli oddajati po hišah.*«⁵⁷

*Delovanje slovenskih domobrancev
in italijanskih kolaboracionistov*

Nemška politika je bila poleg tega odločilna tudi za razvoj prostorskih politik, ki so nastajale znotraj mnogobarvnega tabora kolaboracionistov v OZAK. Pri tem je treba poudariti, da je omenjena oznaka do določene mere problematična; različne narodne in politične skupine, ki jih vanjo običajno umeščamo, lahko sicer označujemo kot kolaboracionistične s stališča njihovega legaliziranega delovanja s strani nemškega okupatorja ter različnih oblik sodelovanja z nemško upravo, policijo in oboroženimi silami, po drugi strani pa je lahko oznaka tudi zavajajoča, če pod njo razumemo politično ali idejno enotnost teh skupin ter njihovo pristajanje na nacistični projekt. Problematika kolaboracije med drugo svetovno vojno presega okvir te razprave, na tem mestu je dovolj, da poudarimo, da novejša raziskave te tematike večinoma jasno ločujejo med različnimi

55 Mišljena je cesta med Ajševico in Šempasom.

56 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 14. 4. 1944.

57 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 3. 5. 1944.

ravnmi ter predvsem vzroki za kolaboracijo, ki so segali od ideoloških do zgolj gospodarskih ter taktičnih.⁵⁸ Tudi kolaboracionizem na ozemlju OZAK je predstavljal kompleksen pojav, s številnimi medsebojno zelo različnimi skupinami, ki so jih vodili medsebojno nasprotujoči si cilji. To se je jasno pokazalo tudi na področju politik preoblikovanja javnega prostora, ki so jih te skupine izvajale.

Do simbolnih spopadov za prevlado v prostoru je tako najprej prihajalo med italijanskimi kolaboracionisti ter pripadniki t. i. Slovenskega narodnega varnostnega zbora (slovenskimi domobranci na Primorskem). Spore med domobranci in Italijani je že sorazmerno natančno predstavil Boris Mlakar, ki se pri tem sicer ni podrobneje ustavil pri vprašanju prostorsko-simbolne dimenzije tega procesa, a je kljub temu izpostavil pisanje (nasprotujočih si) propagandnih napisov v Gorici ter razstrelitev spomenika padlim goriškim iredentistom avgusta 1944.⁵⁹ Prav razstrelitev omenjenega spomenika v goriškem Parku spomina (*Parco della Rimembranza*) predstavlja enega najbolj izstopajočih primerov političnega ikonoklazma na Primorskem. Razstrelitev spomenika se po svojem simbolnem pomenu lahko primerja ali celo presega odstranitev Saurovega spomenika v Kopru. Spomenik je namreč predstavljal simbolno utelešenje prevladujoče povojne zgodovinske naracije o Gorici

58 Ta problematika je v slovenskem in mednarodnem prostoru doslej sprožila že brezštevne razprave in nepregledne količine literature; kot temeljno študijo gl. Werner Rings, *Leben mit dem Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939–1945* (München: Kindler, 1979); za Slovenijo oz. Jugoslavijo gl. Boris Mlakar, »Oblike kolaboracije med drugo svetovno vojno s posebnim pogledom na dogajanje v večnacionalni Jugoslaviji,« *Prispevki za novejšo zgodovino* XLV, št. 2 (2005): 59–74.

59 Boris Mlakar, »Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem,« v: *Trst 1941–1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe* (Koper: Lipa, 1988), 70–72.

kot starodavnem italijanskem mestu, ki naj bi bilo po stoletjih »sužnosti« končno osvobojeno med prvo svetovno vojno. Padli Goričani, ki so se pridružili italijanski vojski, so predstavljali osrednji »dokaz« tega koncepta mestne zgodovine, spomenik, delo Enrica Del Debbia, enega vodilnih italijanskih arhitektov v času med obema svetovnima vojnama, pa je bil posledično njena osrednja simbolna točka. Simbolni pomen spomenika je dokazovala tudi prisotnost visokega gosta ob slovesnem odkritju spomenika junija 1929, italijanskega prestolonaslednika Umberta.⁶⁰

Glede na svojo sporočilnost je spomenik v Parku spomina predstavljal logično tarčo za nasprotnike italijanske oblasti, vendar je ostal nedotaknjen vse do poletja 1944, ko je bil ponoči 12. avgusta nenadoma razstreljen. O odgovornih za razstrelitev spomenika so se pojavljale različne teorije, vendar glede na količino zbranih indicev ni večjega dvoma, da so spomenik uničili slovenski domobranc v mestu, pri čemer moramo to dejanje povezati s čedalje bolj zaostrenimi razmerami v Gorici vse od konca leta 1943. V Gorici je prisotnost posameznih domobrancev od samega začetka vzbujala ogorčeno nasprotovanje radikalnih italijanskih nacionalistov oz. fašistov, napetosti pa so se še povečale od maja 1944, ko je v mesto vkorakala prva domobranska četa, izhajati pa je začelo tudi domobransko glasilo *Goriški list*.⁶¹ Napetosti so dosegle vrh avgusta 1944, ko naj bi v mestnem gledališču Giuseppe Verdi potekala slovenska akademija. V gledališču je dan pred tem odjeknila eksplozija, ki je zahtevala 4 smrtne žrtve in več ranjenih. Slovenske akademije ta napad ni preprečil, saj je nato

60 O nastanku spomenika in njegovih značilnostih gl. Erika Jazbar, »Slovenski atentat v avgustovski noči leta 1944 v Gorici,« *Mladika*, št. 1 (2023): 53–58.

61 Mlakar, »Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti,« 70.

potekala na alternativnem prizorišču,⁶² teden dni pozneje pa je prišlo do razstrelitve spomenika v Parku spomina.

O razstrelitvi spomenika je v obsežnem poročilu notranjemu ministrstvu RSI poročal goriški kvestor Vito Genchi. Kvestor ni dvomil, da so napad izvedli domobranci. Partizani bi namreč lahko zlahka uničili katerega od drugih italijanskih spomenikov izven mesta, a tega niso storili. Še več, 13. avgusta naj bi celo demonstrativno položili venec k italijanski kostnici na Oslavju. Kvestor je zato odgovornost pripisal slovenskim domobrancem, ki naj bi s tem želeli »*cancellare una testimonianza della italianità di Sacra Gorizia*«. ⁶³ Da so napad izvedli domobranci, potrjujejo tudi drugi spominski viri slovenskega in italijanskega izvora,⁶⁴ postavlja pa se vprašanje, kje ležijo razlogi za takšno dejanje. Po mnenju Erike Jazbar je razstrelitev spomenika predstavljala povračilni ukrep za atentat v gledališču Giuseppe Verdi. Ta razlaga se zdi verjetna, čeprav ni popolnoma jasno, kdo je napad na gledališče sploh izvedel.⁶⁵ Ne glede na možnost, da tega atentata morda niso izvedli radikalni fašisti, da bi preprečili izvedbo slovenske akademije, pa je zelo verjetno, da so domobranci krivdo pripisali njim ter kot povračilo ponoči uničili omenjeni spomenik, saj možnosti za odkrit napad na italijansko nacionalistično simboliko niso

62 »Veličastno uspela Slovenska akademija v Gorici,« *Goriški list*, 9. 8. 1944.

63 ARS, AS 1829, t. e. 84, mapa 1284, poročilo kvestorja Vita Genchija, 26–27 (22. 8. 1944).

64 Slovenska pričevanja navaja Erika Jazbar, »Slovenski atentat,« 57–58; kot primer italijanskega pogleda na ta dogodek gl. Luciano Spangher, *Gorizia 1943–1944–1945. Seicento giorni di occupazione Germanica e quarantatré jugoslava* (Gorizia: Edizione Friul C. 1995), 67.

65 Kvestor Genchi je v svojem poročilu odgovornost za to pripisal partizanom, kar naj bi potrjeval tudi angleški izvor eksplozivne naprave; gl. ARS, AS 1829, t. e. 84, mapa 1284, poročilo kvestorja Vita Genchija, 22–23 (22. 8. 1944).

imeli.⁶⁶ Tudi če sprejmemo tezo, da uničenje spomenika ni bilo neposredno povezano z atentatom v gledališču Verdi, se uničenje italijanskega spomenika povsem sklada z zaostrenimi razmerami v mestu ter domobranskimi težnjami po odpravi italijanske prevlade in ponovni afirmaciji slovenstva v javnem prostoru na Primorskem.⁶⁷ Pri tem je bila akcija po vsej verjetnosti izvedena s strani manjše skupine pod vodstvom Janka Debeljaka, poveljnika goriških domobrancev.⁶⁸

Končno je treba predstaviti še delovanje italijanskih kolaboracionistov na Primorskem na področju idejno zaznamovanih posegov v prostor. Kot je že bilo nakazano, je ta skupina primarno stremela k ohranitvi že obstoječe prostorske hierarhije na Primorskem, kot se je ta oblikovala v času italijanske vlade. Poleg tega so različne skupine znotraj tega tabora izvajale tudi aktivno politiko posegov v prostor, pri čemer so se jasno pokazale razlike in nasprotja med obema glavnima strujama, tj. med pripadniki obnovljenega fašističnega gibanja (*Partita Fascista Repubblicano*) ter predstavniki velikega meščanstva. Obe skupini sta sicer sodelovali z nemško upravo in represivnim

66 Drugače je bilo v sosednji Ljubljanski pokrajini, kjer je nova (slovenska) pokrajinska uprava po zlomu italijanske oblasti izvedla preimenovanje številnih ulic. Dotedanja Cesta Viktorja Emanuela III. je spet postala Bleiweisova cesta, Cesta soške divizije je postala Cesta 800 let Ljubljane. Obenem je konec leta 1943 uprava naročila mestnemu županstvu, naj se italijanska imena na uličnih tablah prepleskajo (Vlado Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989)).

67 V zvezi s poskusi ponovne uveljavitve Slovencev v javnem prostoru je smiselno opozoriti tudi na zahteve po vrnitvi Narodnega doma v Trstu, ki jih je polkovnik Anton Kokalj, inšpektor organizacijskega štaba SNVZ, predal tržaškemu prefektu Brunu Coceaniju aprila 1944; gl. Archivio di Stato di Trieste (AST), Archivio Bruno Coceani, R 15, Zapisnik sestanka med Coceanijem in Kokaljem, 21. 4. 1944.

68 Jazbar, »Slovenski atentat«, 57.

aparatom, a sta se obenem tudi razlikovali po svojih ideoloških opredelitvah ter političnih načrtih.⁶⁹ Te razlike so jasno prišle na dan ob nekaterih simbolnih vprašanjih, povezanih z javnim prostorom, predvsem v Trstu.

Jabolko spora so predstavljala predvsem imena tržaških mestnih ulic. V zvezi s tem so organi Mussolinijeve Saloske republike že konec decembra 1943 pozivali k preimenovanju ulic, poimenovanih po članih kraljeve družine, ki je odigrala odločilno vlogo pri koncu Mussolinijevega režima in prehodu Italije v nasprotni tabor.⁷⁰ V Trstu so italijanske oblasti, ki sta jih predstavljala podestat Cesare Pagnini in prefekt Bruno Coceani, očitno s preimenovanjem odlašale. Šele junija 1944 je bil sprejet sklep, po katerem so bili preimenovani naslednji trgi in ulice: Piazza Constanzo Ciano je postal Piazza della Borsa, Piazza Umberto I je bil preimenovan v Piazza San Antonio Nuovo, ulici Viale Regina Elena in Viale Regina Margherita sta postali Via Miramare in Via Giustiniano, promenada Lungomare Regina Elena je postala Riviera di Barcola. Preimenovanje je doletelo tudi ime trga na bližnjih Opčinah, kjer je Piazza Principe Umberto postal Piazza Monte Re.⁷¹ Največ nasprotovanja pa je vzbudilo preimenovanje korza, osrednje mestne ulice, iz Corso Vittorio Emmanule III v Contrada del Corso.

Preimenovanje korza je sprožilo ostro nasprotovanje tržaških fašistov, ki so na Pagninija in Coceanija naslovili več protestnih pisem. Težava ni bila v samem preimenovanju,

69 O značilnostih italijanskega kolaboracionizma na Primorskem gl. Anna Maria Vinci, »Il collaborazionismo nel Litorale Adriatico,« *Qualestoria* VII, št. 2 (1979): 23–41; gl. tudi Rusinow, *Italien und sein österreichisches Erbe*, 419–431.

70 PAK, PAK 6, t. e. 593, Cat. VI, Classe 5, Fasc. 1, Intitolazione vie e piazze, 28. 12. 1943.

71 »Cronaca della città,« *Il Piccolo*, 19. 8. 1944, 2.

temveč predvsem v izboru novega imena, saj so se fašisti zavzemali za poimenovanje korza po Ettoreju Mutiju, nekdanjem sekretarju fašistične stranke, ki je bil konec avgusta 1943 aretiran s strani Badoglievih oblasti in ubit v nepojasnjenih okoliščinah. V okviru obnovljene fašistične republikanske stranke je Muti postal eden njenih glavnih junakov; tudi v Trstu so fašisti po 8. septembru 1943 korzo provizorično poimenovali po njem in novo ime označili s prilepljenimi lepaki. V ostrem protestnem pismu, naslovljenem na podestata in poslanemu v vednost najvišjim predstavnikom Saloske republike, je skupina tržaških fašistov Mutija označila za »*Eroe più puro dell'Italia Nuova*«, novo ime pa naj bi bila nasprotno »*ridicola dicitura*«. ⁷² Fašistični poseg sicer ni uspel, kar je simptomatično za njihov položaj v času, ko so nemške oblasti vse pomembnejše funkcije v upravi zaupale predstavnikom tržaškega meščanstva. Ne glede na to pa je primer zelo zgovoren, saj sta skupini na ta način predstavili dve konkurenčni viziji mestne prihodnosti; če je tržaški fašizem skušal v ospredje postaviti Mutija kot simbolnega predstavnika novega radikaliziranega fašističnega gibanja, so meščanski krogi okrog Pagninija in Coceanija v novih razmerah skušali ohraniti svoj vodilni položaj s sklicevanjem na tržaško preteklost oz. tradicijo lokalnih partikularnosti. ⁷³ Spor ob preimenovanju tržaških ulic torej predstavlja jasno simbolno utelešenje siceršnjih razlik med obema skupinama.

72 AST, Archivio Bruno Coceani, B 35, Protestno pismo podestatu Pagniniju, 21. 8. 1944.

73 Več o tem gl. Anna Maria Vinci, »Il collaborazionismo,« 26–28.

Sklep

Spopad za oblast na Primorskem med jesenjo 1943 in pomladjo 1945 se ni odvijal zgolj politično in vojaško, temveč tudi preko simbolnega prisvajanja javnega prostora. Z namenom propagande, legitimiranja in izražanja svojih oblastnih teženj, pa tudi zaradi zavračanja nasprotnikovih, so se tovrstnih prostorskih politik v večji ali manjši meri posluževale vse nasprotujoče si strani v regiji, pri čemer so na dan prišle njihove različne idejne podstati, načrti glede prihodnosti regije ter medsebojna nasprotja. Na ta način predstavljajo izraz kompleksnih razmer na Primorskem v tem času, kjer so se po zlomu italijanske oblasti za oblast v regije bolj ali manj odkrito spopadale različne države in politično-ideološki sistemi. Kot je pokazala (tudi) analiza prostorskih politik, lahko govorimo o nekakšnem »spopadu vseh proti vsem«, ne glede na formalna zaveznitva.

Obenem ta proces še zdaleč ni bil enodimenzijsen ali voden zgolj »od zgoraj«. Vanj so se namreč aktivno vključevali tudi posamezniki ali manjše skupine, ki so pogosto delovali neodvisno od vodstvenih struktur. To je še posebej veljalo v prvih dneh po koncu italijanske oblasti v večjem delu Primorske, a je tudi po koncu najbolj anarhičnih razmer iniciativa posameznikov ali manjših skupin še naprej pogosto odločilno oblikovala posege v prostor, kot kaže npr. primer razstrelitve italijanskega spomenika v goriškem Parku spomina ali (neuspešni) poskusi tržaških fašistov, da bi dosegli drugačno poimenovanje korza v Trstu. Vseprisotnost idejno nabitih prostorskih politik in njihova kompleksna ozadja zato kličejo po nadaljnjih raziskavah te problematike.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Archivio di Stato di Trieste (IT_AST)

Archivio Bruno Coceani

Arhiv Republike Slovenije (SI_ARS)

AS 1701, Okrožje Gorica

AS 1760, Višji vodja SS in policije v Operacijski coni Jadransko
Primorje

AS 1829, Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS

Državni arhiv u Pazinu (HR_DAPA)

DAPA 55, Prefektura Istre u Puli

Pokrajinski arhiv Koper (SI_PAK)

PAK 6, Občina Koper

Časopisni viri

Goriški list, 1944.

Il Piccolo, 1944.

Ustni viri

Pričevanje B. G., Ajba, 28. 5. 2022.

Literatura

Apih, Elio. *Le foibe giuliane: note e documenti*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2010.

Assmann, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck, 2018.

Avagliano, Mario in Marco Palmieri. *L'Italia di Salò. 1943–1945*. Bologna: Il Mulino, 2017.

Bachmann-Medick, Doris. »Spatial turn.« V: *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, ur. Ansgar Nünning, 697–698. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2013.

Batič, Matic. »Italijanizacija kulturne krajine v Goriški pokrajini od konca prve svetovne vojne do kapitulacije Italije.« Doktorska disertacija, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, 2020.

Bresadola, Gianmarco. »The Legitimising Strategies of the Nazi Administration in Northern Italy: Propaganda in the Adriatisches Küstenland.« *Contemporary European History* 13, št. 4 (2004): 425–451.

Cerkvenik, Denis. *Med rasizmom in nujo: 1943–1945*. Ljubljana: Založba Univerze, 2023.

Cernigoi, Claudia. *Operazione 'foibe': tra storia e mito*. Udine: Kappa Vu, 2012.

Deakin, Frederick William. *Mussolinijevih šeststo dni*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.

di Giusto, Stefano. *Operationszone Adriatische Küstenland: Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945*. Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005.

Ferenc, Tone. *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Južnoprimerjski odred in Gregorčičeva brigada*. Ljubljana: Borec, 1983.

Ferenc, Tone. »Vseljudska vstaja v Slovenskem primorju po kapitulaciji Italije.« V: *Izbrana dela 4: Odpornišтво*, ur. Mitja Ferenc, 313–328. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.

Ferletic, Andrej. »Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem od 1918 do 1943.« *Zgodovinski časopis* 61, št. 1–2 (2007): 113–140.

Fioravanzo, Monica. *Mussolini e Hitler: la Repubblica sociale sotto il Terzo Reich*. Roma: Donzelli, 2009.

Ganapini, Luigi. *La repubblica delle camicie nere. I combattenti, i politici, gli amministratori, i socializzatori*. Milano: Garzanti, 1999.

Gupta, Akhil in James Fergusson, ur. *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durhah: Duke University Press, 1997.

Hirsch, Eric in Michael O'Hanlon, ur. *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Höckerberg, Håkan, ur. *Architecture as Propaganda in Twentieth-Century Totalitarian regimes* (Firenze 2018).

Klabjan, Borut. »Nacionalizacija kulturne krajine severnega Jadrana na začetku 20. stoletja: primer Verdijevega spomenika v Trstu.« *Acta Histriae* 23, št. 1 (2015): 113–130.

Klabjan, Borut. »Erecting fascism: nation, identity, and space in Trieste in the first half of the twentieth century.« *Nationalities papers: the journal of nationalism and ethnicity* 46, št. 6 (2018): 958–975.

Kocjančič, Klemen. *Red mrtvaške glave pod Alpami. Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Liuzzi, Giorgio. *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico: 1943–1945*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014.

Lokar, Danilo. *Dnevnik 1943–1945*. Ur. Ivana Slamič. Ajdovščina: Lavričeva knjižnica, 2023.

Lotman, Jurij Mihajlovič. *Znotraj mislečih svetov: človek–tekst–semiosfera–zgodovina*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2006.

Jakomin Kocjančič, Tanja. *Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Jazbar, Erika. »Slovenski atentat v avgustovski noči leta 1944 v Gorici.« *Mladika*, št. 1 (2023): 53–58.

Matajc, Vanesa. »'The rhetorics of space:' Introduction.« *Neohelicon: acta Comparationis litterarum universarum* 41 (2014): 3–12.

Mlakar, Boris. *Domobranstvo na Primorskem*. Ljubljana: Borec, 1982.

Mlakar, Boris. »Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem.« V: *Trst 1941–1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*, 61–74. Koper: Lipa, 1988.

Mlakar, Boris. »Vloga in pomen Primorske v delovanju protirevolucionarnega tabora v Sloveniji.« V: *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*, ur. Jože Pirjevec, Gorazd Bajc in Borut Klabjan, 101–111. Koper: Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005.

Mlakar, Boris. »Oblike kolaboracije med drugo svetovno vojno s posebnim pogledom na dogajanje v večnacionalni Jugoslaviji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* XLV, št. 2 (2005): 59–74.

Novak, Alojzij. *Črniška kronika*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1992.

Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana: Nova revija, 2001.

Pirjevec, Jože. »Trst je naš!«: *boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2008.

Pirjevec, Jože et al., *Fojbe*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.

Podbersič, Renato. *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012.

Podbersič, Renato. »Seznam žrtev revolucionarnega nasilja na severu Primorske.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1/2 (2017): 63–88. <https://doi.org/10.55692/d.18564.17.3>.

Pupo, Raoul in Roberto Spazzali. *Foibe*. Milano: B. Mondadori, 2003.

Pupo, Raoul. *Il lungo esodo: Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Milano: Rizzoli, 2005.

Rings, Werner. *Leben mit dem Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939–1945*. München: Kindler, 1979.

Rusinow, Dennison. *Italien und sein österreichisches Erbe 1919–1946*. Bozen: Athesia, 2016.

Sema, Antonio. *La Grande Guerra sul fronte dell'Isonzo*. Gorizia: LEG, 2009.

Smith, Anthony. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford–New York: Oxford University Press, 1999.

Spangher, Luciano. *Gorizia 1943–1944–1945. Seicento giorni di occupazione Germanica e quarantatrè jugoslava*. Gorizia: Edizione Friul C., 1995.

Stuhlpfarrer, Karl. *Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945*. Wien: Brüder Hollinek, 1969.

Valenčič, Vlado. *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989.

Verginella, Marta. »Slovene Mapping of Urban Centres in the Austrian Littoral in the Nineteenth and Twentieth Century.« V: *Borderlands of Memory: Adriatic and Central European perspectives*, ur. B. Klabjan, 33–57. Oxford et al.: Peter Lang, 2019.

Vinci, Anna Maria. »Il collaborazionismo nel Litorale Adriatico.« *Qualestoria* VII, št. 2 (1979): 23–41.

Vrtovec, Leon. »The Historical Background to the Erection of the Monument to Nazario Sauro in Koper as an Example of a Fascist Cult of Personality.« *Studia universitatis hereditati* 11, št. 2 (2023): 133–148.

Wedekind, Michael. *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945: die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland«*. München: Oldenbourg, 2003.

Claiming Public Space in the Primorska Region Between 1943 and 1945

Summary

The article deals with the processes of ideologically charged interventions in public space in the Slovenian-Italian border area in the period from September 1943 to May 1945. The recognition of the cultural dimension of public space, which is not only a neutral physical framework of events, but also a carrier of meaning, forms the methodological basis of the research. Accordingly, in the period under consideration, when Primorska was a bone of contention between different states and politico-military groups, a struggle for symbolic dominance in the public space took place. The cultural landscape thus became a space for the expression of competing ideologies and political agendas in relation to the future of the area. The article presents the background, meaning and characteristics of ideologically marked interventions in public space as carried out by

the most important political actors in the region: representatives of the Slovenian partisan movement, the Nazi German occupation forces, the Slovenian Home Guard and the Italian collaborationists. A major part of the article is a presentation of the characteristics of the spatial policies as implemented by the above-mentioned groups, presenting selected case studies and their background. Ideologically charged spatial transformations manifested themselves in various ways, ranging from the demolition of monuments and the renaming of streets and squares to the writing of propaganda public signs, etc. In addition to organised attempts to transform public space, the paper also examines the role of unorganised activities of the local population in this area, especially in the immediate aftermath of the fall of the Fascist regime and the capitulation of Italy. Furthermore, in the next month many actions were carried out by small groups of committed activists acting on their own. In this way, the article highlights the (often) complex background of concrete spatial interventions, which were not simply the result of orders “from above”.

Prejeto: 20. 3. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Željko Oset¹

Ruski emigranti v Jugoslaviji med sovjetskimi obveščevalci in jugoslovansko tajno policijo

Izvleček

Prispevek obravnava sodelovanje in tekmovanje med sovjetskim in jugoslovanskim varnostnim aparatom v Jugoslaviji na plečih ruskih emigrantov v Jugoslaviji od prihoda Rdeče armade v Jugoslavijo do sredine petdesetih let 20. stoletja. Ozna se je razvila pod sovjetskim vplivom, ki se je dodatno okrepil med prisotnostjo sovjetskih svetovalcev in Rdeče armade v Jugoslaviji. Pod sovjetskim vplivom je Ozna vzpostavila pogoje za prevzem države za »sovjetizacijo« Jugoslavije, kakršno je SMERŠ dosegel v vzhodnoevropskih državah. Sovjetske oblasti, ki niso imele vpogleda v jugoslovansko družbo izven kroga komunističnih politikov, so primanjkljaj poskušale nadomestiti z oblikovanjem

¹ Dr. Željko Oset, višji znanstveni sodelavec, Inštitut ASEF in HUN-REN (ERC Sovereignty), Cesta Kozjanskega odreda 97A, SI – 3230 Šentjur, zeljko.oset@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-6688-4126.

obveščevalne mreže v Jugoslaviji, v katero so vključile ruske emigrante. Jugoslovanska Udba je razkrila sovjetsko obveščevalno dejavnost. Sovjetski in jugoslovanski obveščevalci so izkoriščali nerešen status ruskih emigrantov v Jugoslaviji za obveščevalno delo. Prispevek temeljni na dostopnih poročilih in analizah Udbe iz poznih štiridesetih in petdesetih let 20. stoletja.

KLJUČNE BESEDE: Ruski emigranti, Jugoslavija, SMERŠ, Ozna, Udba

Abstract

The paper discusses collaboration, competition, and clashes between the Soviet and Yugoslav security apparatus in Yugoslavia on the backs of Russian émigrés in Yugoslavia, between the entry of the Red Army into Yugoslavia and the mid-1950s. The Yugoslav security agency, OZNA, had been developed under Soviet influence, which was further enhanced during the Red Army and SMERSH's presence in Yugoslavia, and yet more when Soviet instructors were present. Under Soviet influence, OZNA established conditions for full-fledged Sovietization such as the one SMERSH achieved in Eastern European countries. Soviet authorities, lacking insight into Yugoslav society outside the new ruling elite, chose Russian émigrés as prime candidates for their informers' network in Yugoslavia. Yugoslav UDBA uncovered Soviet intelligence activity. Soviet and Yugoslav intelligence officers alike exploited the unresolved citizenship status of Russian émigrés in Yugoslavia for counterintelligence gathering. The paper draws extensively from available UDBA's reports and analyses from the late 1940s and 1950s.

KEYWORDS: Russian émigrés, Yugoslavia, SMERSH, OZNA, UDBA

Uvod

Jugoslavija je po prvi svetovni vojni sprejela približno 75.000 rusko govorečih imetnikov Nansenovega potnega lista. Njihov družbeni vpliv je presegal relativni delež v prebivalstvu.² Gre torej za pomembno skupnost, ki v Sloveniji zaradi njene atomizacije po drugi svetovni vojni in politične občutljivosti tematike do nedavnega ni bila predmet poglobljenega proučevanja. Zelo podobno stanje je tudi v drugih državah, recimo na Hrvaškem, v Srbiji, kot tudi v ostalih vzhodnoevropskih državah in v Rusiji. Začetek bolj sistematične in problemske obravnave ruske skupnosti po prvi svetovni vojni v Sloveniji predstavlja v letu 2008 izdana publikacija *Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–1945*,³ v kateri so na enem mestu zbrani podatki o ruskih predavateljih na Univerzi v Ljubljani.⁴

Bolj sistematično in segmentirano raziskovanje je bilo izvedeno v okviru projekta pod vodstvom dr. Igorja Grdine z naslovom *Ruski intelektualci v Sloveniji v času po oktobr-*

2 Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1931, t. e. 1053 (Beloemigracija v Jugoslaviji: 1918–1941: knjiga I. Beograd: januar 1955, 52–55).

3 Alja Brglez in Matej Seljak, *Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–1945* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2008).

4 Vloga in pomen ruskih predavateljev na ljubljanski univerzi je ena od ključnih tematik slovenskih študij o ruskih emigrantih. Ob tem je potrebno izpostaviti, da je na ljubljanski univerzi študiralo večje število Rusinj, v ustanovnem študijskem letu so predstavljale polovico ženske študentske populacije. Ruske študentke so torej pomembno prispevale h krepitvi ženske prisotnosti na Univerzi v Ljubljani; gl. Željko Oset, »Slovenska narodna individualnost in 'tožarjenje' na prosvetnem ministrstvu v Beogradu,« v: *Simonitičev zbornik 2021*, ur. Marko Štepec (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2021), 85–94.

ski revoluciji v letih od 2014 do 2017.⁵ Na ruski strani pa je obravnava ruskih emigrantov v državah južnih in zahodnih

- 5 V okviru projekta so nastale tri tematske številke revije *Monitor ISH*. V letu 2014 je izšla tematska številka Monitorja ISH Slovenci in Rusi. Jurij Perovšek je prispeval članek o predstavah slovenskih politikov o Rusiji v času sarajevskega atentata, Gita Zadnikar o ruskih emigrantih v časopisnih bojih na Slovenskem, Igor Grdina o razlikovanju med inteligenco v Rusiji in intelektualci v Sloveniji, Alen Novalija o Ruski matici, Radovan Pulko o šolskem sistemu ruskih emigrantov v Sloveniji, Tadej Koren in Petra Testen o ruskih sledi na Slovenskem iz časa prve svetovne, Stane Granda o Evgenu Spektorskem in usodi njegovega dela Zgodovine socialne filozofije. O Spektorskem je pisal tudi Sergej Ivanovič Mihalčenko, Neža Zajc pa je napisala prispevek o Franu Grivcu in njegovih ruskih študijah, Mateja Ratej o družinski tragediji Ganusov, Alja Brglez o Aleksandru Vasiljeviču Maklecovu in začetkih kriminologije na Slovenskem, Neven Borak pa o Aleksandru Bilimoviču in Aleksandru Bajt in o oblikovanju srži slovenske ekonomske misli. V letu 2015 je izšla tematska številka Monitorja ISH Rusi v Sloveniji: od vojske do znanosti. Jurij Perovšek obravnaval odpoklic ruskih obmejnih stražarjev (Wranglovcev), Mateja Ratej življenje Aleksandra Lebedjeva, Petra Testen je napisala študijo o Petru Gresserov-Golovinu, Tjaša Ranta o igralki Mariji Nablocki, Gita Zadnikar o ruskih znanstvenikih na ljubljanski univerzi in ruskih umetnikih v ljubljanskem gledališču, Željko Oset o akademski karieri Nikolaja Fjodoroviča Preobraženskega, Alja Brglez o ruskih znanstvenikih v Kraljevini Jugoslaviji, Neven Borak pa je prispeval zapis o svojih spominih na Ruse iz njegovega študijskega obdobja. V tretji tematski številki Monitorja ISH z naslovom Rusi v Sloveniji: surova stvarnost in navdihujoča kultura je Jurij Perovšek objavil razpravo o ruskih beguncih in pogledih slovenske politike na Lenina ob njegovi smrti, Gita Zadnikar o ruski begunski krizi in njenem reševanju, Darja Koter o vplivu ruske emigracije na delovanje ljubljanske opere med obema svetovnima vojnoma, Tjaša Rant o ruskih umetnicah in balerinah v Ljubljani po letu 1920, Željko Oset o ruskih profesorjih na Tehniški fakulteti ljubljanske univerze, Mateja Ratej o kratkem bivanju Mihaela Dimitrijeviča Kuprejanova v Murski Soboti, Ljuba Aleksejevna Kirilina o Ivanu Hribarju in društvu Rusko zrno, Tatjana Ivanovna Čepelevskaja o knjigi Janka Lavrina V deželi večne vojne, Neža Zajc pa o konceptu slovanske ideje v poeziji Fjodorja Ivanoviča Tjutičeva.

Slovanov postala aktualna v zadnjem obdobju, torej pred 100. obletnico »eksodusa«. Fakulteta za zgodovino Moskovske državne univerze (natančneje Institut za nacionalno zgodovino, Katedra za zgodovino južnih in zahodnih Slovanov) je v sodelovanje z makedonskim Nacionalnim inštitutom za zgodovino v Skopju organizirala posvet v letu 2020, leta 2021 pa je izšel zbornik *РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ НА БАЛКАНАХ: Сборник научных трудов: Посвящается 100-летию Русского исхода* z 21 prispevki.⁶

V širokem naboru obravnavanih vprašanj pa doslej ni bila vključena vloga in pomen ruske vojaške obveščevalne službe SMERŠ⁷ v Jugoslaviji, ki je delovala med aprilom 1943 in majem 1946. V Jugoslaviji je SMERŠ zaradi časovno in geografske zamejene prisotnosti Rdeče armade imel manjšo vlogo kot v drugih državah, še posebej na Poljskem.⁸ SMERŠ se tako v zgodovinskih pregledih zgolj omenja, predvsem njegov razvpiti sloves.⁹

Udba je po Stalinovi smrti začela pripravljati strokovne analize o ruski skupnosti v Jugoslaviji. V ta namen je zbrala podatke o delovanju SMERŠ-a v Jugoslaviji in o ruskih emi-

6 Драги Георгиев, В. С. Путятин, А. С. Стикалин, ur., РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ НА БАЛКАНАХ: Сборник научных трудов: Посвящается 100-летию Русского исхода (Скопје: Институт за национална историја, 2021).

7 SMERŠ je protiobveščevalna služba Rdeče armade, v sklopu katere je uradno delovala od aprila 1943 do maja 1946. Zadolžen je za obveščevalno in protiobveščevalno dejavnost ter discipliniranje pripadnikov Rdeče armade. Slovel je po svoji brutalnosti in taktiki onemogočanja umika sovjetskih vojakov pred sovražnikom oziroma kot izvajalec sporne politike z geslom »niti enega koraka nazaj več«. O SMERŠ-u obstaja korpus študij, ki so večinoma nastale v zadnjih petnajstih letih.

8 Vadim Birstein, SMERSH: Stalin's secret weapon: *Soviet military counterintelligence in WWII* (London: Biteback, 2013).

9 Prim. Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011).

grantih v Jugoslaviji. Januarja 1955 je bila natisnjena interna publikacija »*Beloemigracija v Jugoslaviji*« v dveh zvezkih, dodatno pa je bilo zbranih več kot 1000 strani dodatnih operativnih poročil in analiz (sočasno je bila izdelana podobna analiza za Bolgarijo).¹⁰ V pričujoči razpravi je bilo upoštevano navedeno gradivo, drugo gradivo, ki ga je o ruskih emigrantih zbrala Udba, in študije o SMERŠ-u.

*Ruska skupnost v Jugoslaviji
ob koncu druge svetovne vojne*

Ruski emigranti¹¹ so po prihodu Rdeče armade 20. oktobra 1944 v Beograd sprva pričakovali takojšnjo repatriacijo v domovino, zlasti tisti, ki so živeli v Beogradu in Vojvodini in so imeli neposredne izkušnje z Rdečo armado in SMERŠ-em. Sovjeti so se zadovoljili z začetnimi »očiščevalnimi prizadevanji« med svojo relativno kratko in geografsko omejeno vojaško prisotnostjo na ozemlju Jugoslavije.¹²

Sedem let po koncu druge svetovne vojne je Udba izdelala analizo o vplivu druge svetovne vojne in prisotnosti Rdeče armade v Jugoslaviji na rusko emigrantsko skupnost. Ob

10 Prim. Željko Oset, »Todor Pavlov's membership of the Slovenian Academy of Sciences and Arts: membership in a foreign scientific institution at a crossroads of interstate relations,« *Études balkaniques: revue trimestrielle* 51, št. 3 (2015): 222–235.

11 Ruski emigranti so rusko govoreče osebe (in njihovi potomci), ki so pribežale po prvi svetovni v Jugoslavijo in so jih okolica in državni organi obravnavali kot pripadnike ločene (ruske) skupnosti, ki se bo vrnila v Rusijo. Jugoslovanska oblast jim je dodelila finančno podporo. Želela jih je vključiti v družbo, vendar je bila pri tem sorazmerno manj uspešna, še posebej v skupini nekdanjih vojaških časnikov. Veliko bolje so se v družbo vključili pripadniki ruske inteligence.

12 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 782–783.

napadu sil osi je v Jugoslaviji živelo okoli 25.000 ruskih emigrantov, v letu 1949 pa 13.057. Pomemben del emigrantov je glede na njihove profesionalne izkušnje in negotov položaj sprejel povabilo za delovanje v okupatorskih vojaških formacijah, še posebej v Ruskem zaščitnem korpusu (nem. *Russisches Schutzkorps*). Zaradi bojevanja na vzhodni fronti in povojnih likvidacij ali deportacij v Sovjetsko zvezo se je število pripadnikov skupnosti prepolovilo. Na upad številčnosti so vplivale tudi nenasilne smrti in izselitve na Zahod.¹³

V Udbini analizi je zapisano, da je SMERŠ likvidiral neznano število ruskih emigrantov nevojaškega porekla, prav tako pa je bilo pogosto omejeno število civilistov, poslanih v Sovjetsko zvezo, kjer se je za njimi v večini primerov izgubila sled. Večina ruskih emigrantov nevojaškega porekla je bila v Beogradu izpuščena. V drugi analizi pa je zapisano, da je bilo izvedenih 760 smrtnih kazni, 1.230 Rusov je umrlo v protipartizanskih formacijah v Jugoslaviji, 8.150 jih je emigriralo iz Jugoslavije, 27 jih je bilo izgnanih, 86 deportiranih v Sovjetsko zvezo, 73 jih je umrlo naravne smrti, 803 pa so bili uradno pogrešani. Številke so v nekaterih primerih zaokrožene, vendar dajejo občutek opustošenja, ki sta ga vojna in njene posledice povzročila skupnosti ruskih emigrantov.¹⁴

Septembra 1944 sta Stalin in Tito v Moskvi razpravljala o prihodnjih odnosih med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo.¹⁵ Razpoložljivi viri ne obravnavajo usode ruskih emigrantov v Jugoslaviji, kljub temu pa je mogoče trditi, da je bil skupni cilj kaznovanje tistih, ki so sodelovali v vojaških formacijah pod

13 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 232–3; gl. Igor Grdina in Neža Zajc, »Prva generacija ruske emigracije na Slovenskem: Predstavniki ruske inteligence,« Dve domovini 55 (2022): 205.

14 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 232–3.

15 Pirjevec, *Tito in tovariši*, 177–182, 223–224.

nemškim tutorstvom.¹⁶ Jugoslovansko komunistično vodstvo je ruske emigrante ocenjevalo za zakrnele nasprotnike komunizma, zato se je pritoževalo nad počasnim vračanjem v domovino – Sovjetsko zvezo. Ob tem pa niso prepoznali skrite agende sovjetskih svetovalcev in obveščevalcev, ki so načrtovali vzpostavitev obveščevalne mreže v Jugoslaviji.¹⁷ Sovjetska zveza je vzpostavila diplomatske odnose z Jugoslavijo šele leta 1939, zato Sovjeti niso imeli poglobljenega védenja o Jugoslaviji in njeni družbi. Ruski emigranti, integrirani v jugoslovansko družbo, so veljali za glavne in idealne kandidate za sodelavce sovjetskih obveščevalcev.¹⁸

Druga svetovna vojna in osvoboditev Jugoslavije

Ruski emigranti v Jugoslaviji so se ob osvoboditvi bali prisilne repatriacije v Sovjetsko zvezo.¹⁹ Kot se je pozneje izkazalo, Sovjeti niso bili posebej zainteresirani za repatriacijo vseh ruskih emigrantov in njihovih potomcev, saj so želeli ruske emigrante uporabiti kot sodelavce za obveščevalno delo, pa tudi zagovornike »linije«²⁰ Sovjetske zveze v Jugoslaviji. Repatriirani so bili predvsem tisti, ki so se borili na vzhodni fronti ali pa so jih »zgrabili«²⁰ v prvih tednih, da bi izpolnili notranje kvote.²⁰

Večina nevojaško povezanih ruskih emigrantov je ostala v Jugoslaviji, kjer so se znašli na torišču med sovjetskimi obveščevalnimi službami (vojaška protiobveščevalna organizacija

16 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 249–250.

17 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 782–783.

18 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića – politička represija u Srbiji 1944–1953, I.* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 2–22.

19 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 240.

20 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 236–66.

SMERŠ in nato MGB²¹) in jugoslovanskimi obveščevalnimi agencijami (Ozna, od marca 1946 pa Udba in KOS). Zaradi ideološke sorodnosti in naklonjenosti vodilnih jugoslovanskih tovarišev do sovjetskih tovarišev je jugoslovanska oblast med osvoboditvijo in zgodnjo fazo prevzema oblasti skoraj neomejeno podpirala sovjetske predstavnike v Jugoslaviji.²² Kot eno prvih torišč med jugoslovanskimi in sovjetskimi predstavniki se je vzpostavilo področje zbiranja obveščevalnih podatkov.²³

Jugoslovanskim komunistom sta prevzem oblasti in sovjetizacija uspela bolje kot v drugih državah v sovjetskem vplivnem območju, zato je bil proces izgradnje varnostnega aparata in oblastne avtoritete, tj. prevzem oblasti, učinkovitejši. Jugoslovanska zvezna in republiške izpostave Ozne in po letu 1946 UDBA so spremljale delovanje sovjetskih obveščevalcev, vendar je Ozna napačno ocenila njihove namene, obseg, širino in učinkovitost obveščevalnega dela.²⁴

Sovjetski obveščevalci (SMERŠ, NKGB in nato MGB) so želeli prevzeti vlogo nadrejenih strokovnjakov v javnih in zasebnih druženjih, ob tem pa so pokroviteljsko ocenjevali

21 Spomladi 1946 je prišlo do organizacijskih sprememb v sovjetskem obveščevalnem aparatu; vojaška protiobveščevalna služba SMERŠ je bila ukinjena, NKGB (*Народный комиссариат государственной безопасности* – Ljudski komisariat državne varnosti) je bil preoblikovan v MGB (*Министерство государственной безопасности* – Ministrstvo za državno varnost). Neposredno po Stalinovi smrti je MGB pridružen MVD (*Министерство внутренних дел* – Ministrstvo za notranje zadeve). Že leto pozneje je znova ustanovljena samostojna institucija za državno varnost, tokrat s kratico KGB (*Комитет государственной безопасности* – Komisariat za državno varnost); Birstein, *SMERSH*, 28–38.

22 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 270–5.

23 Andrew Cristopher, *Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB* (New York: Basic books, 1999), 356.

24 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 389–416.

svoje jugoslovanske kolege. Sebe so dojemali kot inštruktorje in »osvoboditelje« ter tako niso bili pripravljeni deliti pomembnih informacij z jugoslovanskimi kolegi. Kljub poudarjanju tovarštva in večnega prijateljstva so se med obveščevalci pojavile trenja, čeprav so se odnosi zaostriili šele, ko je Ozna že leta 1946 dobila prve konkretne dokaze o delovanju sovjetskih obveščevalcev v Jugoslaviji, predvsem med ruskimi emigranti.²⁵

Odnosi med sovjetskim in jugoslovanskim varnostnim aparatom so se zaradi državotvornega procesa v Jugoslaviji nepovratno spremenili, zato je sodelovanje postajalo bolj formalizirano. Poleg tega je SMERŠ večinoma zaključil svojo misijo junija 1945, ko so bile kvote ruskih ujetnikov za repatriacijo iz Jugoslavije zapolnjene.²⁶ Odhod SMERŠ-a je bil nekako pospešen zaradi pogostih pritožb nad amoralnim obnašanjem sovjetskih obveščevalcev in vojakov, ki so rušili avtoriteto jugoslovanskih oblasti in povzročali javno zgražanje ter zaradi sovjetskih potreb po njihovi prisotnosti drugod (Avstrija, Poljska).²⁷

SMERŠ v Jugoslaviji

SMERŠ je vstopil v Beograd dva dni za sovjetsko vojsko, 22. oktobra 1944, pod vodstvom generalpodpolkovnika Nikolaja Selivanovskega,²⁸ ki je bil na čelu »Jugozahodne protiobveščevalne skupine – divizije za Jugoslavijo«. Približno trideset

25 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 233–7.

26 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 345–6.

27 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 233–7.

28 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 243–5; gl. Molly Pucci, *Security Empire: The Secret Police in Communist Eastern Europe* (New Haven, CT: Yale University Press, 2020)..

častnikov SMERŠ-a²⁹ in 50 do 60 vojakov je pripadalo 2. in 3. ukrajinski fronti s sedežem v Konstanci (Romunija), kamor je Selivanovski pošiljal svoja poročila. V arhivskih zapisih obstajajo namigi o tem, da so bila poročila poslana tudi neposredno v Moskvo ali pa so jih dostavili osebno častniki SMERŠ-a,³⁰ vendar je bolj verjetno, da so častniki v Moskvi izvedli dodatna zaslišanja aretiranih.³¹

Selivanovski je želel ustanoviti svoj sedež na madžarskem veleposlaništvu, vendar je izbral bolgarsko veleposlaništvo, ker je bilo to večje. Decembra 1944 je Selivanovski svoj štab in rezidenco preselil na Dedinje, bogato predmestje Beograda. Ena skupina je ostala nameščena pri sovjetskem vojaškem poveljstvu v Beogradu, kjer so pripornike zasliševali.³² Selivanovski je sodeloval pri zaslišanjih carskih generalov in o tem pošiljal poročila v Konstanco. Operativno delovanje je zaupal svojemu namestniku Mihailu Nikitinu,³³ vodji jugoslovanske-

29 Udba je v svojem poročilu iz leta 1949 navedla sovjetske častnike SMERŠ-a: Mašatkov, Makarov, Oparin, Leontjev, Orlov, Sidorov, Nikitin, Aleksej Velegocki, Beljajev, Morozov, Sahnno, Abramov, Trubanov, Ivanov, Korkin, Vasiljev, Mankjevič, Nina Helizova.

30 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 106.

31 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 93.

32 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 98, 105–108, 238.

33 Mihail Georgijevič Nikitin (Lugansk, 1900–?), pravnik in častnik NKVD (podpolkovnik), specializiran na šoli NKVD v Moskvi, ki je poučeval na protifašističnih tečajih za vojne ujetnike v Krasnogorsku. Organiziral je 1. jugoslovansko brigado, sestavljeno iz jugoslovanskih ujetnikov, katere glavni namen je bila zaščita delovanja NKVD, nekateri ujetniki pa so bili usposobljeni tudi za obveščevalno delo. Nikitin je vodil skupino 10 oficirjev NKVD, ki so ob osvoboditvi Beograda prispeli v Beograd iz Romunije. Kmalu zatem je bil Nikitin premeščen v štab generala Selivanovskega, v oddelek za protiobveščevalno službo jugozahodne Evrope (iz sovjetske perspektive) kot vodja oddelka za Jugoslavijo. Leta 1949 je Udba sumila, da mu je uspelo privabiti številne oficirje Ozne za zbiranje obveščevalnih podatkov. Nikitin je bil zelo mobilan, potoval je

ga protiobveščevalnega oddelka. Nikitin je med množičnimi aretacijami ob osvoboditvi Beograda vzpostavil dobre odnose z oficirji Ozne.³⁴

Ozna je za SMERŠ izvajala aretacije, sovjetski obveščevalci pa so aretirane (ruske emigrante) praviloma zasliševali samostojno. V nekaterih primerih so častniki SMERŠ-a jugoslovanskim kolegom svetovali zadržanost ali posredovali glede ujetnikov, ki jih je pridržala Ozna. Oznovci so bili zmedeni, ko so Sovjeti izpustili zapornike, ki jih je Ozna označila za »vojne zločince« ali vsaj »sovražnike ljudstva«. Še bolj pa so bili oficirji Ozne zmedeni zaradi zaščitniškega odnosa do ruskih emigrantov, ki so preživeli prvo brutalno fazo represije in ki jim je bil celo dodeljen status »*sovjetskih ljudi*«. ³⁵ V poznejših letih se je Udba pritoževala nad pomanjkanjem dokumentov za to obdobje, zato je bila rekonstrukcija imen, ki jih je leta 1944 zasliševal SMERŠ, nerešljiva naloga.³⁶

V začetku oktobra 1944 so jugoslovanski partizani na poti na Madžarsko aretirali Mihaila Georgijevskega in ga predali SMERŠ-u. Georgijevski je bil glavni ideolog in generalni sekretar emigrantske protisovjetske organizacije Nacionalno zavezništvo nove generacije, ki je bilo ustanovljeno leta 1930, od leta 1936 naprej pa znano kot Nacionalno zavezništvo ruske solidarnosti. Pripeljan je bil v Moskvo, kjer je bil šele jeseni 1950 obsojen na smrt in 12. septembra 1950 usmrčen.³⁷

med Beogradom, Moskvo, Kolomno, Bolgarijo in Konstanco. Po podatkih Udbe je Nikitin skupaj z generalporočnikom Selivanovskim odšel iz Jugoslavije na Poljsko – Nikitin je nato deloval v Podkarpatski Ruteniji; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 91–94.

34 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 93–94.

35 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 238

36 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1.

37 Birstein, *SMERSH*, 276.

SMERŠ pa je bil sposoben samostojno aretirati vidne pripadnike ruske emigrantske skupnosti v Jugoslaviji. 24. decembra 1944 so operativci SMERŠ-a 3. ukrajinske fronte v Novem Sadu aretirali vplivnega emigranta Vasilija Šulgina. Šestinšestdesletni Šulgin je bil ruski monarhistični voditelj, ki je bil znana politična osebnost pred boljševiško revolucijo.³⁸

Oficirji SMERŠ-a so želeli delovati neovirano, zato so uporabljali svoje tolmače iz Prve jugoslovanske brigade, sestavljene iz jugoslovanskih ujetnikov, po potrebi pa so kasneje angažirali še ruske emigrante iz Jugoslavije ali sosednje Bolgarije. Sovjeti niso delili obveščevalnih podatkov in informacij o tujih agentih v Jugoslaviji s svojimi lokalnimi, jugoslovanskimi kolegi.³⁹

Konec marca 1945 je general Selivanovski zapustil Beograd in odšel na Češkoslovaško in nato na Poljsko, s seboj pa je vzel tolmače iz Prve jugoslovanske brigade in častnike 3. ukrajinske fronte. V Beogradu so ostali pripadniki 2. ukrajinske fronte, ki je delovala na Dedinjah in pri sovjetskem vojaškem poveljstvu Beograda, v ulici Majke Jevrosime v bližini jugoslovanske narodne skupščine.⁴⁰

Aprila 1945 je napredujoča sovjetska armada ponovno vstopila v Jugoslavijo (v Prekmurje), zato je SMERŠ vzpostavil svoja mobilna taborišča v Prekmurju, Lenartu v Slovenskih goricah in Mariboru. Skozi Maribor so bili iz britanskega ujetništva na Koroškem repatriirani pripadniki ustaških vojaških formacij, slovenski domobranci in civilisti, ki so bežali pred prodirajočimi partizani. Iz dostopnih jugoslovanskih virov ni mogoče ugotoviti vloge SMERŠ-a, ki se je v Mariboru dokumentirano ukvarjal predvsem z ruskimi emigranti in sovjetskimi prisilnimi delavci.⁴¹

38 Birstein, *SMERSH*, 275–6.

39 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 235, 241–3.

40 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 46–7.

41 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 1–5.

Z odhodom generala Selivanovskega in premestitvijo 3. ukrajinske fronte je bil uveden nov operativni pristop. Medtem ko je Selivanovski dajal navodila svojim polkovnikom, ki so hierarhično porazdelili naloge po verigi poveljevanja, je novo vodstvo delovanje optimiziralo. Pred spremembo je bilo precejšnje prekrivanje operativnih dejavnosti običajno, zato so bili nekateri ruski emigranti zaslišani večkrat, tudi med različnimi ekipami SMERŠ-a. Ta pristop se je zdel ne-profesionalen, vendar je bil lasten SMERŠ-u, zakoreninjen v nezaupanju, brutalnosti in preganjavici. Nova vodja SMERŠ-a v Jugoslaviji Oparin je operativni pristop poenostavil ter okrepil sodelovanje in kohezijo zbiranja obveščevalnih podatkov, s čimer se je SMERŠ preoblikoval v bolj tradicionalno sovjetsko obveščevalno službo.⁴²

Do sprememb vodstva je znova prišlo avgusta 1945, ko je Oparina zamenjal polkovnik Mihajlov iz 2. ukrajinske fronte, nameščene v Konstanci. V kratkem času Mihajlova je bilo protiobveščevalno delo centralizirano za celotno Jugoslavijo v Beogradu, operacije pa so prevzeli »častniki NKVD«⁴³, ki so pred tem delovali na Finskem in v Latviji. Mihajlov se je osredotočil na iskanje »anglo-ameriških« podpornikov v Jugoslaviji in discipliniranje »častnikov NKVD«. Njegovo delo se je nenadoma končalo novembra 1945, ko je bil odpoklican v Moskvo, od koder se v Jugoslavijo ni več vrnil.⁴⁴ Misijo je prevzel njegov namestnik major Leonidov, ki je v večja urbana središča Jugoslavije poslal obveščevalce. Major Aleksejev je bil dodeljen v Zagreb, major Kartošev v Sarajevo, polkovnik

42 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 47–8.

43 V jugoslovanskih virih se za večino sovjetskih obveščevalcev uporablja generična oznaka NKVD, tudi za pripadnike SMERŠ-a. Oznaka ima tudi kvalitativno plat, torej opredeljuje način in vrsto usposabljanja oziroma veščin sovjetskega obveščevalca.

44 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 87–8.

Soršakov v Ljubljano, vendar je bil kmalu premeščen v Skopje,⁴⁵ major Makarov pa je prišel v Ljubljano kot njegova zamenjava. Stotnik Morozov je bil dodeljen v Sarajevo, stotnik Sinčuk v Novi Sad, nekaj častnikov pa je bilo napotenih v Osijek, Slavonski Brod, Trst, Gorico, Istro in Dalmacijo. Njihova glavna naloga je bila vzpostavitev obveščevalne mreže s pripadniki različnih družbenih slojev. Še posebej so bili zaželeni kandidati z zahodnimi pogledi in socialnimi stiki.⁴⁶ Leonidov je svoj položaj utrdil spomladi 1946, ko je postal vodja sovjetskega vojaškega poveljstva Beograda in član novoustanovljenega odbora za repatriacijo ruskih emigrantov.⁴⁷

Ruski emigranti, ki so živeli v Beogradu, so bili zaprti v nekdanjem nemškem koncentracijskem taborišču na Banjici. V taborišču se naredili osnovno selekcijo, saj so bolj zanimive emigrante prepeljali v zapor v sovjetskem vojaškem poveljstvu v Beogradu. Priporniki so v strahu pred repatriacijo v Sovjetsko zvezo izdatno posredovali informacije o ruskih emigrantih in njihovih organizacijah v Jugoslaviji ter o svojih sporih. Tako je SMERŠ dobil dober vpogled v skupnost ruskih emigrantov v Beogradu. V primeru manjše »krivde« so pripornikom obljubljali svobodo in podporo.⁴⁸

Poleg Ozninega taborišča Banjica je SMERŠ ustanovil svoje prehodne centre v Vojvodini (v Beli Crkvi, Zrenjaninu in Novem Sadu). Udba je pozneje odkrila, da je SMERŠ množično »vrboval« ruske emigrante v Subotici, Novem Sadu, Kikindi

45 Premestitev je verjetno povezana z razvratnimi zabavami, ki jih je prirejal v Ljubljani. O dejavnosti SMERŠ-a je ohranjeno Udbino poročilo o zaslišanju ruskih emigrantov v Ljubljani; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1.

46 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 389–416.

47 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 79–80.

48 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 57–9; Birstein, *SMERSH*, 277.

in Kaniži, a so bili novopečeni obveščevalci neuporabni.⁴⁹ Bolje so se odrezali rekrutirani prevajalci v Vojvodini, ki so potovali skupaj s SMERŠ-em 3. ukrajinske fronte preko ozemlja Madžarske (Szeged) in ponovno vstopili v Jugoslavijo v Prekmurju. Med aprilom in junijem 1945 je SMERŠ ustanovil svoj mobilni štab tudi v Lenartu in Mariboru, kjer je bilo veliko število ruskih prisilnih delavcev. Junija 1945 so se častniki SMERŠ-a preselili v Baden blizu Dunaja.⁵⁰

Za zaslisanje se je uporabljal SMERŠ-ev pravilnik, ki je določal mučenje z lakoto ali žejo, pa tudi pretepanje, ki je bilo uradno dovoljeno le s pisnim dovoljenjem načelnika glavne uprave SMERŠ-a 3. ukrajinske fronte v Konstanci. V primeru odobritve so pripornika pretepli po hrbtu ali podplatih, medtem ko je bil privezan na klop. Udba je ocenila, da je bil tepež običajna praksa, večinoma brez uradnega dovoljenja. Za pridobitev priznanj so »vrbovali«⁵¹ zaprte emigrante v zaporih ali taboriščih ali pa so mednje poslali agenta provokatorja.⁵²

Ruske emigrante so sovjetski obveščevalci večinoma pridobili kot obveščevalce na podlagi obremenilnega gradiva z obljubo zaščite pred jugoslovansko oblastjo, le peščico pa iz tako imenovanih patriotskih razlogov. Dve tretjini informatorjev, ki jih je evidentirala Udba, je imela urejeno državljanstvo, zgolj ena tretjina ni imela državljanstva. Sovjetskih častnikov

49 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 56–7.

50 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 1–5.

51 »Vrbovati« v žargonu jugoslovanske (in tudi sovjetske) politične policije pomeni pridobiti sodelavca za sodelovanje v funkciji informatorja. Postopek pridobivanja informatorja je vrbovka. Obstaja dve vrsti vrbovke: patriotska in prisilna (na podlagi groženj z uvedbo civilno-kazenskih postopkov ali drugih negativnih posledic za kandidata); gl. Željko Oset, *Udbovski učbenik: osnovni tečaj: strogo zaupno* (Šentjur: Ž. Oset samozaložba, 2021), 27–36.

52 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 13–22; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 337–50.

ni motilo, če so bili njihovi informatorji pred drugo svetovno vojno naravnani protikomunistično, saj jih je zanimala predvsem njihova dodana vrednost na obveščevalnem področju.⁵³ Na zahtevo sovjetskih oblasti so jugoslovanske oblasti izpustile ruske emigrante, tudi tiste, ki jih je jugoslovanska oblast obtožila vojnih zločinov v Jugoslaviji. Kot so odkrito povedali sovjetski predstavniki, obtoženi ni zagrešil vojnih zločinov v Sovjetski zvezi, kar je odločilen dejavnik pri ocenjevanju posameznikov; sovjetska ocena je pretehtala nad morebitno jugoslovansko obtožbo.⁵⁴

*Udbine analize in rekonstrukcije sovjetske
obveščevalne dejavnosti*

V Udbini rekonstrukciji delovanja SMERŠ-a iz leta 1952 je bilo delovanje sovjetske vojaške obveščevalne službe v Jugoslaviji razdeljeno na pet področij delovanja:

1. rekonstrukcija protirevolucionarnih organizacij ruskih emigrantov v Jugoslaviji, njihovega delovanja med drugo svetovno vojno in odkrivanje obveščevalcev Gestapa, pa tudi nemških, italijanskih, bolgarskih, britanskih, francoskih in ameriških obveščevalnih služb med ruskimi emigranti;
2. protiobveščevalna dejavnost, usmerjena proti zahodnim obveščevalnim službam, zahodnim kulturnim institucijam ter zahodnim idejam v Jugoslaviji;
3. zbiranje podatkov o najvišjih jugoslovanskih državnih in partijskih funkcionarjih;

53 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 395–413.

54 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 371–7, 385.

4. pridobitev zanesljivih informatorjev na ozemlju pod »zahodnim« vplivom (predvsem v Sloveniji in zahodni Hrvaški) ali spornih območjih med Jugoslavijo in sosednjimi državami (Trst, južna Jugoslavija);
5. zbiranje jugoslovanskih vojaških in gospodarskih podatkov.⁵⁵

Na podlagi omenjenih nalog so se sovjetski obveščevalci zanimali predvsem za osebe, ki so sodelovale z britanskimi, ameriškimi in francoskimi diplomatskimi misijami in obveščevalnimi službami v predvojni Jugoslaviji. Po ugotovitvah Udbe so bili vzpostavljeni stiki tudi z argentinskim konzulatom v Zagrebu.⁵⁶

Sovjetska obveščevalna služba je angažirala več obveščevalk (ruske emigrantke, ki so tekoče govorile več jezikov), ki so zbirale podatke na različnih visokofrekvenčnih lokacijah, kjer so se zbirali pripadniki različnih družbenih slojev: npr. v frizerskih salonih, hotelih, kozmetičnih salonih, restavracijah in trgovinah. Poleg tega so ženske sodelovale pri zasledovanjih in družabnih obiskih. V tem smislu je njihovo razdelano in široko sodelovanje v obveščevalnih službah v Jugoslaviji predstavljalo novost. Sovjetski obveščevalci so zbirali ocene o razpoloženju ljudi ter njihovih odzivih na politične in gospodarske ukrepe. Posebna pozornost je bila namenjena skupinam z zamerami do komunistov, npr. pri zatiranih in tistih s simpatijami do četniške ali ustaške ideologije.⁵⁷

Na območjih z nemško manjšino je SMERŠ iskal potencialne člane »*Werwofa*«. ⁵⁸ Udba je v svojih rekonstrukcijah ocenila,

⁵⁵ ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 1–35.

⁵⁶ ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 428–58.

⁵⁷ ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 737–38.

⁵⁸ ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 785. *Werwolf* je nacističen program iz leta 1944, s katerim je nemška vojska umeščala svoje agente v zave-

da SMERŠ-u takih posameznikov ni uspelo odkriti. Do neke mere se je Udba čudila SMERŠ-evemu interesu za odkritje nemških »spečih agentov«, saj je vojna prešla v zadnjo fazo, jugoslovanske oblasti pa so načrtovale izgon nemške manjšine.⁵⁹ Je pa kljub temu tudi Udba ponotranjila strah pred spečimi agenti in saboterji ter ga izkoristila za homogeniziranje podpore partijskemu vodstvu z vzbujanjem strahu med ideološkimi pristaši in intelektualci, z brutalnostjo in samovoljnimi aretacijami pa je prestrašila tako sopotnike kot nasprotnike.⁶⁰

*Izgrajevanje obveščevalnega omrežja
med ruskimi emigranti*

Sovjetski agenti SMERŠ-a in nato MGB-ja so ruskim emigrantom ponudili priložnost, da lahko ne glede na njihovo preteklost postanejo polnopravni člani sovjetske skupnosti, če postanejo informatorji ali zagovarjajo sovjetske interese v Jugoslaviji.⁶¹ Agenti so izkoriščali domotožje emigrantov, ki so se želeli vrnili domov v Rusijo, in strah pred jugoslovansko komunistično oblastjo. Za zaščito svojega statusa so bili pri-

zniško zaledje, še posebej na vzhodni fronti. Po umiku nemške vojske bi morali agenti *Werwolfa* delovati v zaledju Rdeče armade in zahodnih zaveznikov, tako v obliki posredovanja informacij kot tudi subverzivno. Ob koncu vojne je to postal popolnoma fantomski projekt, saj je postalo jasno, da bo nemška vojska poražena, nemška propaganda pa je program uporabljala kot obupan poskus vnašanja nemira v zaledju zavezniških vojska; Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe* (New York: Penguin Press, 2008), 546.

59 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 13–28; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 785.

60 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011), 49–53.

61 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 231–2.

pravljene taktično sprejeti sovjetsko državljanstvo, četudi niso načrtovali vrnitve v Sovjetsko zvezo. SMERŠ in nato sovjetska obveščevalna služba pa sta urejanje statusa prebivanja ruskih emigrantov izkoriščala za novačenje informatorjev.⁶²

Prvo večje novačenje, značilno za vojno obdobje, je opisano zgoraj. Kmalu je »vrbovanje« potekalo v formatu neformalnega pogovora na domu ruskega emigranta, saj so v Beograd prispeli bolj izkušeni in disciplinirani obveščevalci. Tretja faza pa je potekla od poletja 1946 naprej v sklopu tako imenovane »pasportizacije« ruskih emigrantov. Začela se je junija 1946 z objavo oglasa sovjetskega veleposlaništva v časopisih o možnosti pridobitvi sovjetskega državljanstva. Sovjetski diplomatski predstavniki so predstavili prednosti sovjetskega državljanstva, vključno z možnostjo repatriacije v Sovjetsko zvezo.⁶³ Na podlagi ohranjenih virov Udbe je mogoče trditi, da je šlo za zavestno lažno obljubo, torej za zvijačo. Tistim, ki so izrazili živo zanimanje, je sovjetska oblast ponujala številne izgovore, zakaj se še ni mogoče vrniti v Sovjetsko zvezo, na primer pomanjkanje stanovanj, zaposlitev in splošno pomanjkanje, zato jih je prepričevala, da jim gre v Jugoslaviji trenutno bolje.⁶⁴

Po ocenah Udbe je približno tretjina ruskih emigrantov po drugi svetovni vojni sprejela sovjetsko državljanstvo (okoli 4000 ljudi).⁶⁵ Kandidati so morali napisati življenjepis in predložiti potrdila. Praviloma so bili povabljeni na osebni pogovor na veleposlaništvo v Beogradu ali konzulat v Zagrebu ali Splitu, kjer so »diplomatski« predstavniki vestno preverjali podrobnosti v njihovih življenjepisih, zato so emigranti neradi obiskovali sovjetske diplomatske prostore.⁶⁶

62 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 46–52.

63 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 251–8.

64 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 260–2, 389–94.

65 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 258–60.

66 ARS, AS 1931, t. e. 1053, nr. 16/6–59.

Med zasliševalci je bil posebej uspešen »častnik NKVD«⁶⁷ Pavel Nikolajevič Elisejev, ki je v Beograd prispel spomladi 1946. Elisejev je kot drugi sekretar, zadolžen za trgovinske zadeve, kandidatom povedal, da si morajo prislužiti sovjetsko državljanstvo in nato še repatriacijo v Sovjetsko zvezo.⁶⁸ Elisejev je iz taktičnih razlogov širil obtožbe o protisovjetski in protiruski nastrojenosti jugoslovanskih oblasti, s čimer je želel povečati strah med ruskimi emigranti. Informatorjem je obljubljal zaščito in podporo v primeru aretacije.⁶⁹ Uspelo mu je oblikovati mrežo, v katero so bili vključeni tudi predstavniki ruske pravoslavne cerkve v Sarajevu in Beogradu. V Bosni (Banjaluka) pa je sovjetski obveščevalni aparat posvečal posebno pozornost ukrajinski manjšini.⁷⁰

Udba in ruski emigranti

Od oktobra 1944 do junija 1948 so jugoslovanske oblasti po sovjetskih podatkih obsodile 15 emigrantov s sovjetskim državljanstvom, 84 ruskih emigrantov z jugoslovanskim državljanstvom in 88 oseb brez državljanstva ruskega porekla.⁷¹ Neznano število emigrantov je bilo izvensodno pobitih. Z razglasitvijo resolucije Informbiroja se je število obsodb zmanjšalo, predvsem ker emigranti niso bili sodno procesirani, ampak zasledovani, zaprti brez obtožnice ali pa so čakali

67 V Udbinih rekonstrukcijah so vsi civilni sovjetski obveščevalci (občasno pa tudi pripadniki SMERŠ-a) označeni kot pripadniki NKVD, torej z generično oznako za sovjetske obveščevalce. Elisejev je bil najverjetneje pripadnik MGB, Ministrstva za državno varnost Sovjetske zveze.

68 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315-5, 395-413.

69 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315-5, 327-30, 345-6.

70 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315-5, 302-11, 345-6.

71 Birstein, *SMERSH*, 275-6.

na sodni postopek.⁷² Iz arhivskih virov ni mogoče ugotoviti števila priprtih ruskih emigrantov. Vsi, za katere so sovjetski predstavniki posredovali, so postali sumljivi kot potencialni sodelavci sovjetskih obveščevalnih služb oz. kot potencialni saboterji, torej morebitni protidržavni elementi. V to skupino so bili vključeni tudi prevajalci sovjetskih delegacij, drugo pomožno osebje in jugoslovanski strokovnjaki, ki so se družili s sovjetskimi strokovnjaki.⁷³ Takšen vtis si lahko ustvarimo ob pregledu rekonstrukcij zaslišanih ruskih emigrantov iz prve polovice leta 1949; na seznamu je 44 oseb.⁷⁴ Manjši del je Ozna aretirala in zasliševala neposredno po drugi svetovni vojni zaradi domnevnega sodelovanja s tujimi obveščevalnimi službami (nemškimi, italijanskimi, bolgarskimi, britanskimi, francoskimi in ameriškimi, ne pa sovjetskimi) in drobnih tatvin.⁷⁵ Nekateri ruski emigranti so bili aretirani leta 1947 zaradi suma sabotaže, slabe delovne discipline ali amoralnega vedenja, vendar je bilo število teh relativno omejeno. Tako je trditev o zakoreninjenem protiruskem ali protisovjetskem delovanju jugoslovanskih oblasti očitno pretiravanje, je pa bil to uspešen taktičen pristop za strašenje ruskih emigrantov.⁷⁶ Enaka strogost in nadzor – če ne še strožji – je obstajal nad jugoslovanskimi državljani, zlasti nad tehnično inteligenco, ki je bila zaradi domnevnih sabotaž strogo kaznovana v okviru tako imenovanih dachauskih procesov.⁷⁷

V Udbinah rekonstrukcijah lahko naletimo na paradoksalne primere, ko so se izrazito protikomunistično in protisovjetsko

72 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 485.

73 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 460–77.

74 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 276–417.

75 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 417.

76 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 340–3.

77 Marko Dolinar, »Boris Krajnc in drugi kemiki na dachauskih procesih,« *Acta Chimica Slovenica* 68, št. 2 (2021): 45–65.

usmerjene osebe, kot je bil Gljeb Skuratovi, ki je upal na obnovo carske Rusije, javno izrekle za resolucijo Informbiroja in za morebitno vojaško posredovanje Rdeče armade v Jugoslaviji.⁷⁸ Bili pa so tudi primeri, ko so osebe, ki so bile osumljene sodelovanja s sovjetskimi obveščevalci, pred pričakovanim napadom sovjetske vojske na Jugoslavijo zbežale na Zahod.⁷⁹

Ruski emigranti, zlasti tisti s sovjetskim državljanstvom, so zaradi svoje narodnosti in stikov s sovjetskimi predstavniki veljali za sumljive po prvem pismu Informbiroja. Udba je namenoma izvedla prve aretacije domnevnih informatorjev MGB ruskega porekla marca 1948. Med zasliševanjem je bilo ugotovljeno, da so aretirani ruski emigranti delili letake z vsebino proti jugoslovanskemu političnemu vodstvu, časopis *Pravda* ter po navodilih svojih inštruktorjev širili novice *Radia Moskva*. Še več aretacij je sledilo poleti 1948, z vrhuncem v začetku leta 1949.⁸⁰ Tako je Udba v Sarajevu odkrila celico, ki je bila osredotočena okoli Alekseja Kriška, duhovnika Ruske pravoslavne cerkve.⁸¹ Prevladovala pa so celice mladih ljudi, ki so razdeljevali sovjetsko literaturo in letake ali pa so jih njihovi usmerjevalci spodbujali, da obnovijo svoje stike znotraj jugoslovanske vojske. Številni sovjetski informatorji, ki so se zavedali tveganj tovrstnih očitno protidržavnih dejanj, so svoj status namenoma razkrili prijateljem in sorodnikom v upanju, da bodo ostali neuporabi za obveščevalno delo.⁸²

Udba je namenoma slabšala socialni in ekonomski položaj domnevnih sovjetskih informatorjev, dosegla je na primer odpoved zaposlitev ter preprečila nove zaposlitve in povzročala druge vsakodnevne nevšečnosti. Udba je uspela pri-

78 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315-5, 354-55.

79 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315-5, 736.

80 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315-5, 276-427.

81 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315-5, 302-55.

82 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315-5, 270-5.

dobiti informatorje med ruskimi emigranti, zbrati dodatno obremenilno gradivo, nato pa – če je bilo potrebno – ji je uspelo razbiti do jugoslovanskega političnega vodstva kritično skupino bodisi s preveč provokativnimi in demonstrativnimi akcijami Udbinega provokatorja bodisi z aretacijo vodilnih članov.⁸³ Medtem ko so bili sovjetski informatorji večinoma mladi in neizkušeni ljudje, so bili agenti Udba provokatorji in nekdanji partizani ruskega porekla. Posebno pozornost je Udba namenila odkrivanju informatork, čeprav so večino še zmeraj predstavljali informatorji. Udba je uvedla dodaten sistematičen nadzor nad sovjetskimi diplomatskimi predstavništvi in iskanje morebitnih spečih agentov v lastnih vrstah. Medtem ko so bili doseženi pomembni uspehi pri odkrivanju terenskih informatorjev, je bilo manj uspeha v vrstah jugoslovanske komunistične partije pred izbruhom informbirovske krize.⁸⁴

Jugoslovanske oblasti so za sistematičen pretres ruske skupnosti uporabile pristop, ki ga je od poletja 1946 dalje, z vrhom v letu 1947, uporabljala Sovjetska zveza – tj. urejanje državljanškega statusa. V začetku leta 1949 so ruske emigrante brez državljanstva in tiste s sovjetskim državljanstvom povabili na policijske postaje in z njimi izvedli pogovor o njihovem statusu v Jugoslaviji. Vsak ruski emigrant je moral napisati svoj življenjepis, čemur je sledil razgovor, na katerem je moral podrobno predstaviti svoj življenjepis in socialno mrežo. Emigranti so bili večkrat vabljeni na policijske postaje s pozivom za dodatne informacije ali dodatna pojasnila na podlagi informacij drugih kandidatov za jugoslovansko državljanstvo. Pogosti pozivi za dodatne informacije so sprožile tesnobo in strah pri ruskih emigrantih, kar je vodilo v nezaupanje in preganjavico, zato se

83 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 13–22; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 337–50.

84 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 5; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 333–6.

je ruska emigrantska skupnost atomizirala. Znova se je okrepil strah pred morebitnim izgonom iz Jugoslavije v Sovjetsko zvezo.⁸⁵

Za ljubljanskega univerzitetnega profesorja Nikolaja Preobraženskega, ki je bil redni poslušalec *Radia Moskva*, je bil sprejem jugoslovanskega državljanstva kljub hrepenenju po obisku Sovjetske zveze težka odločitev. Skrbela ga je naraščajoča protizahodna in protijugoslovanska kritika na *Radiu Moskva*. Preobraženski je upal, da se bo Jugoslavija zoperstavila Stalinu, po drugi strani pa je upal, da se bo trend sovjetizacije v Jugoslaviji obrnil. Želel je tudi odpotovati na obisk svoje domovine. Naposled je oddal vlogo za sprejem v jugoslovansko državljanstvo, ki je bila uspešno rešena.⁸⁶

Udba je domnevala, da bodo informatorji osebno obvestili nadrejene agente sovjetske obveščevalne službe, zato je bil uveden okrepljen nadzor sovjetskega veleposlaništva v Beogradu ter konzulatov v Zagrebu in Splitu. Poleg tega je Udba povzročila nemir med Rusi s tehniko naključnih aretacij sovjetskih državljanov, da bi izsilila intervencijo sovjetskih oblasti za svoje informatorje. Za domnevne sovjetske informatorje je Udba uvedla operativne ukrepe, kar je pomenilo nadzor socialnih stikov in pošte, »nesankcionirane hišne preiskave« in po potrebi »preventivne« aretacije.⁸⁷ Skratka, jugoslovanski tajni policisti so uporabili lekcije inštruktorjev NKVD in SMERŠ-a iz obdobja pred, med in po drugi svetovni vojni.⁸⁸

Ruski emigranti so se znašli v negotovem položaju. Sovjetski informatorji so bili prisiljeni posredovati sovjetsko propagando

85 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 535–536; prim. Željko Oset, »Akadem-ska kariera Nikolaja Preobraženskega (1893–1970)«, *Monitor ISH* 17, št. 1 (2015): 140–1.

86 Oset, »Akadem-ska kariera,« 140–1; ARS, AS 1931, II/28, 50209–11.

87 ARS, AS 1931, t. e. 1053, nr. 16/6–59; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 734.

88 Oset, *Udbovski učbenik*.

in skrb vzbujajoče novice, tudi o morebitnem posegu sovjetske vojske v Jugoslavijo. Mlajši se niso popolnoma zavedali tveganj, dokler ni bilo prepozno, saj niso bili ustrezno usposobljeni za obveščevalno delo. Udba je aretirala več sovjetskih informatorjev, kar je odmevalo v ruski emigrantski skupnosti, vendar so sovjetski agenti svoje informatorje še zmeraj spodbujali, da naj širijo sovjetsko propagando. Udba je odgovorila z aretacijami. Do marca 1949 so z aretacijami uspeli popolnoma omlrtvičiti rusko emigrantsko skupnost.⁸⁹

V opozorilo pred vnovičnim sodelovanjem v obveščevalnem delu je Jugoslavija v naslednjih letih izgnala nekaj ruskih emigrantov s sovjetskim ali jugoslovanskim državljanstvom ali brez državljanstva. Sovjetsko veleposlaništvo je zavrnilo izdajo vizumov za vstop v Sovjetsko zvezo, zato so jih jugoslovanske oblasti izgnale na Madžarsko, v Romunijo in v nekaterih primerih tudi v Italijo. Na ta način je Udba uspešno nevtralizirala ostanke nekoč žive in samozavestne ruske emigrantske skupnosti v Jugoslaviji.⁹⁰ Pritisk na ruske emigrante je s popuščanjem napetosti med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo pojenjal, kljub temu pa je Udba še zmeraj spremljala njihovo morebitno protidržavno delovanje. Vendar so bile aretacije ruskih emigrantov zaradi diplomatske preračunljivosti redke – kršitelji so bili kaznovano administrativno.⁹¹ Kljub vsem pritiskom, torej kljub vpetosti med Scilo in Karibdo, so nekateri ruski emigranti ostali brez državljanstva, drugi pa so imeli hkrati sovjetsko in jugoslovansko državljanstvo.⁹² Ruski emigranti, ki so ostali v Jugoslaviji, pa so zmanjšali ali prenehali stike z rojaki in se popolnoma vključili v jugoslovansko družbo. Kljub temu in izboljšanju meddržavnih odnosov po letu 1955 je

89 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 460–1.

90 ARS, AS 1931, t. e. 1053, no. 445/1–52, 16/2–52, 14/3–52.

91 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–4, 39–41.

92 ARS, AS 1931, t. e. 1053, no. 4820/55.

Udba spremljala stike sovjetskih diplomatskih predstavnikov z ruskimi emigranti, predvsem tistimi Rusi, ki so bili kaznovani zaradi podpore resoluciji Informbiroja.⁹³

Zaključek

Dejavnosti SMERŠ-a v državah, ki jih je sovjetska vojska osvobodila in okupirala, so postavile temelje za sovjetizacijo, medtem ko so v Jugoslaviji večino dejavnosti za popolno sovjetizacijo opravili domači akterji z učinkovitostjo, ki je bila primerljiva SMERŠ-evi. Oficirji Ozne, ki so se šolali v Moskvi in imeli izkušnje iz španske državljanske vojne, so svoje znanje prenašali na kolege operativce. Za dodatno usposabljanje so poskrbeli sovjetski inštruktorji.

Izvirni aksiom SMERŠ-a je zvestoba Josipu Visarionoviču Stalinu, aksiom Ozne pa jugoslovanskemu komunističnemu vodstvu na čelu z Josipom Brozom Titom. Ozna je bila ključen vzvod prevzema oblasti in s tem državotvornega procesa, ki je presegel sovjetska pričakovanja. Tako je bilo jugoslovansko vodstvo, ponosno na svoj uspeh, manj »hvaležno«⁹⁴ Sovjetski zvezi in je zmeraj znova ponavljalo svojo odločilno vlogo pri osvoboditvi Jugoslavije.

V letu 1946 se je jugoslovansko vodstvo ob spoznanju o naraščajoči sovjetski obveščevalni dejavnosti v Jugoslaviji v gospodarstvu, Ozni, vojski, med ruskimi emigranti in zatiranimi skupinami odzvalo z bolj sistematičnim spremljanjem sovjetske obveščevalne dejavnosti. Udba je posebno pozornost namenila skupinam, povezanim s Sovjetsko zvezo; tj. ujetnikom, ki so se vrnili iz Sovjetske zveze, ljudem, ki so spremljali ali imeli stike

93 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–4, 33–59.

s Sovjeti v Jugoslaviji, in seveda ruskim emigrantom, do katerih je imela odklonilen odnos.

Ruski emigranti nevojaškega porekla, ki so preživeli povojno opustošenje, so bili na torišču, saj so bili na radarju tako Sovjetov kot Jugoslovanov. Jugoslovansko vodstvo je bilo sprva naklonjeno repatriaciji, medtem ko so Sovjeti zavlačevali z njihovim vračanjem v Sovjetsko zvezo. Jugoslovani so bili zmedeni, ko so Sovjeti izpustili zapornike, ki jih je Ozna označila za »vojne zločince« ali vsaj za »sovražnike delovnega ljudstva«. Sovjetska prostodušna razlaga, da obtoženi niso zagrešili vojnih zločinov v Sovjetski zvezi, je spodbudila jezo, razočaranje in zamero. Še bolj pa so bili zaradi pretirano zaščitniškega odnosa do ruskih emigrantov, domnevnih »sovražnikov ljudstva« in komunizma zmedeni mladi in skromno izobraženi oficirji Ozne.

Tako SMERŠ kot Ozna sta poskušala odkriti privržence in agente sil osi, informatorje in agente zahodnih obveščevalnih agencij. Ob tem so Sovjeti poskušali prevzeti zahodne informatorje in ustvariti svojo obveščevalno mrežo med ruskimi emigranti (in zatiranimi skupinami), predvsem tistimi, ki so iskali zaščito sovjetskih oblasti. Sovjetski obveščevalci so novopečene sovjetske državljane in Ruse brez državljanstva »vrbovali« kot informatorje za obveščevalno delo in kot zagovornike »linije« Sovjetske zveze v Jugoslaviji. Oficirji Ozne/Udbe – ponosni na svoje dosežke – so postali nezaupljivi po intervencijah sovjetskih oblasti za »vojne zločince«, vendar se je jugoslovanska tajna policija iz politične pragmatike omejila na zbiranje obveščevalnih podatkov. Ko pa je prejela političen mandat za razbitje sovjetske obveščevalne mreže, je to storila učinkovito, saj so oficirji Ozne ostali (popolnoma) zvesti jugoslovanskemu političnemu vodstvu. To se je zgodilo ob informbirojevski krizi, ko so sovjetski obveščevalci spodbujali informatorje k javni podpori »sovjetske linije« v delovnih kolektivih in družbi. Udba se je odzvala z aretacijami in brutalnimi zaslišanji, aretirani pa

so bili obsojeni na dolge zaporne kazni kot informbirojevci. Ob tem pa je bil izveden sistematičen pregled ruske emigrantske skupnosti v sklopu preverjanja njihovega statusa bivanja. Udba je uporabila enak pristop kot sovjetski obveščevalci od poletja 1946 dalje, ko so začeli postopek podeljevanja sovjetskega državljanstva ruskim emigrantom v Jugoslaviji. Kandidate so opozarjali, da je posedovanje sovjetskega državljanstva velika čast, ki si jo je treba zaslužiti.

Nekdaj živahno in samozavestno rusko emigrantsko skupnost v Jugoslaviji sta po izbruhu informbirojevske krize znova preplavila strah in preganjavica, torej ponovitev stanja iz zadnjih mesecev druge svetovne vojne. Zaradi strahu in preganjavice, ki jo je Udba spodbujala s pogostimi preverjanji navedb v vlogah za jugoslovansko državljanstvo, so ruski emigranti bili otopeli (pasivizirani) in atomizirani. Tudi po otoplitvi diplomatskih odnosov so bili nadzorovani in občasno administrativno kaznovani; v nekaj primerih so jugoslovanske oblasti ruske emigrante (s sovjetskim, jugoslovanskim ali celo brez urejenega državljanstva) iz Jugoslavije izgnale.

NKVD, SMERŠ in MGB so pomagali ustvariti hrbtenico jugoslovanskega varnostnega aparata, ki je prevzel sovjetske pristope in tehnike. Sovjetska prizadevanja za vzpostavitev obveščevalne mreže v Jugoslaviji so sprožil zakulisen boj in »hladno vojno«, dokler jugoslovansko vodstvo ni dalo političnega mandata za zatrtje sovjetske obveščevalne mreže v Jugoslaviji. Odločilni dejavnik v spopadu je bila zvestoba jugoslovanskih obveščevalcev jugoslovanskemu političnemu vodstvu. Na mestu je ocena, da so učenci prelisičili svoje inštruktorje, in da so bili ruski emigranti, ki so bili figure v tej strateški bitki, kot socialno posebna skupina v Jugoslaviji atomizirani, njihova kulturna identiteta pa je bila potisnjena v zavetje doma.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (SI_ARS)
AS1931: Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije, 1945–1949.

Literatura

Birstein, Vadim. *SMERSH: Stalin's secret weapon: Soviet military counterintelligence in WWII*. London: Biteback, 2013.

Brglez, Alja in Matej Seljak. *Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–1945*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2008.

Cristopher, Andrew. *Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. New York: Basic books, 1999.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića – politička represija u Srbiji 1944–1953, I*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.

Dolinar, Marko. »Boris Krajnc in drugi kemiki na dachauskih procesih.« *Acta Chimica Slovenica* 68, št. 2 (2021): 45–65.

Grdina, Igor in Neža Zajc. »Prva generacija ruske emigracije na Slovenskem: Predstavniki ruske inteligence.« *Dve domovini* 55 (2022): 193–209.

Драги Георгиев, В. С. Путјатин, А. С. Стикалин, ur. *РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ НА БАЛКАНАХ: Сборник научных трудов: Посвящается 100-летию Русского исхода*. Скопје: Институт за национална историја, 2021.

Mazower, Mark. *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. New York: Penguin Press, 2008.

Oset, Željko. »Akademska kariera Nikolaja Fjodoroviča Preobraženskega (1893–1970).« *Monitor ISH* 17, št. 1 (2015): 121–150.

Oset, Željko. »Todor Pavlov's membership of the Slovenian Academy of Sciences and Arts: membership in a foreign scientific institution at a crossroads of interstate relations.« *Études balkaniques: revue trimestrielle* 51, št. 3 (2015): 222–235.

Oset, Željko. *Udbovski tečaj: začetni tečaj: strogo zaupno*. Šentjur: Ž. Oset samozaložba, 2021.

Oset, Željko. »Slovenska narodna individualnost in 'tožarjenje' na prosvetnem ministrstvu v Beogradu.« V: *Simonitijev zbornik 2021*, ur. Marko Štepec, 85–94. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2021.

Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.

Pucci, Molly. *Security Empire: The Secret Police in Communist Eastern Europe*. New Haven, CT: Yale University Press, 2020.

*Russian Émigrés in Yugoslavia
between Soviet Intelligence Officers
and the Yugoslav Secret Police*

Summary

At the time of its establishment in the spring of 1943, SMERSH, the military intelligence service of the Red Army, was tasked primarily with the disciplining of Soviet soldiers; with the expansion to the west, it was concerned particularly with the spreading of Soviet influence, helping local communists in takeovers and Sovietization, as well as constructing pillars of Soviet influence by forming intelligence networks. In Yugoslavia, the Soviet leadership aimed to have its own intelligence network and a group of people dependent on and loyal to the Soviet Union. Entering Yugoslavia, SMERSH met its administratively determined quotas for the arrest of Russian émigrés who had fought under German patronage at the Eastern Front; in addition, it began to form its own network of informers among Russian émigrés as well as other groups. While OZNA detected the Soviet activities, the Yugoslav security apparatus reacted only after receiving the political mandate to neutralize Soviet activity in Yugoslavia. Soviet efforts to form an informers network intensified in the summer of 1946, when the Soviet authorities offered Soviet citizenship and related patronage to Russian émigrés in Yugoslavia. It was demanded that the émigrés “earn” their Soviet citizenship. With the breakout of the Cominform crisis, young informers in particular had to spread Soviet propaganda. UDBA, which had kept a record of poten-

tial Soviet informers, arrested them; they were then convicted as Cominform proponents. In 1949, the Yugoslav authorities followed the approach of their Soviet counterparts, inviting Russian émigrés to administrative units for the purpose of conferring Yugoslav citizenship. For the third time (directly after the liberation, in the procedure of obtaining Soviet citizenship and finally in the procedure for Yugoslav citizenship), Russian émigrés had to write their biographies and present their social networks. This was followed by additional interrogations, which frightened these people, who were familiar with the severe punishment of Cominform proponents. Paranoia set in among the Russian community, leading to the souring of interpersonal contacts and consequently to the breakup of the once vibrant and close-knit Russian community in Yugoslavia.

P o r o č i l a
s k o n f e r e n c

*Ob 100. obletnici Gentilejeve šolske
reformе: posledice za primorski
prostor, Trst, 22. september 2023*

Po koncu prve svetovne vojne, natančneje s podpisom Rapalske pogodbe 12. novembra 1920 med Kraljevino Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), je več kot četrtina zahodnega slovenskega etničnega ozemlja pripadla Kraljevini Italiji (območje Goriške, dela Notranjske, Istre in Trsta). Kraljevina Italija je v naslednjih letih z uvajanjem raznarodovalnih ukrepov poskušala poitalijančiti zasedeno ozemlje. Mednje sodi zakon o šolski reformi oz. Gentilejeva šolska reforma, ki jo je italijanska vlada sprejela 1. oktobra 1923. Pomenila je popolno prenovo šolskega sistema, ki jo je podpisal takratni prosvetni minister v Mussolinijevi vladi, znani filozof in pedagog prof. Giovanni Gentile (1875–1944), po katerem reformo običajno tudi imenujemo. Reforma je med drugim določala, da se je pouk izvajal samo v italijanskem jeziku, kar je zaznamovalo vse narodne manjšine, ki so po koncu prve svetovne vojne živele v okviru Kraljevine Italije (poleg Slovencev tudi Hrvati in Nemci na južnem Tirolskem). S šolskim letom 1923/1924 je bila slovenščina kot manjšinski jezik v prvih razredih osnovnih šol odpravljena. S tem ukrepom so v naslednjih petih letih na Primorskem uspeli odpraviti slovenščino kot učni predmet. Skupno je bilo ukinjenih okrog 400 osnovnih šol, kjer so poučevali slovenski in hrvaški jezik. Enaki raznarodovalni ukrepi so prizadeli tudi srednje šolstvo.

Prihajalo je do množičnega premeščanja učiteljev v notranjost Kraljevine Italije in do množičnega izseljevanja učiteljev v Kraljevino SHS. Učenje slovenščine so prevzeli slovenski duhovniki in narodno zavedni starši, ki so se še odločali za učenje materinščine. Do ponovnega obnavljanja slovenskega kulturnega življenja in vzpostavljanja slovenskega šolstva je delno prišlo že med drugo svetovno vojno, in sicer na s strani partizanskega gibanja osvobojenih območjih, po kapitulaciji Italije pa tudi na območju Operacijske cone Jadransko Primorje. Po koncu vojne se je proces obnove slovenskega kulturnega življenja še pospešil.

Študijski center za narodno spravo (SCNR) in Društvo slovenskih izobražencev (DSI) sta 22. septembra 2023 organizirala znanstveni posvet z naslovom *Ob 100. obletnici Gentilejeve šolske reforme: posledice za primorski prostor*. V Peterlinovi dvorani DSI v Trstu sta v uvodu navzoče pozdravila predsednik DSI Martin Breclj in direktor SCNR Tomaž Ivešič. Sledila sta nagovora novogoriškega podžupana Antona Hareja in generalnega konzula Republike Slovenije v Trstu Gregorja Šuca.

Prvi panel je otvoril Renato Podbersič, ki je v svojem referatu orisal razmere, ki so nastale na italijanskih zasedenih ozemljih v obdobju prve svetovne vojne, predvsem v Brdih in Posočju. Kraljevina Italija je na svojem pridobljenem ozemlju takoj začela izvajati podobne ukrepe na upravnem, sodnem in tudi na izobraževalnem področju. V prispevku, ki se osredotoča na področje šolstva, je avtor predstavil prve poskuse postopnega poitalijančenja šolstva med letoma 1915 in 1917, obenem pa je predstavil ključne osebe t. i. prve italijanizacije, ki so bile dejavne tudi po koncu vojne in v obdobju med obema vojnama. Sledila je predstavitev Igorja Grdine, ki je v svojem referatu orisal delo in nazorske usmeritve enega izmed vodilnih italijanskih filozofov in avtorja šolske reforme Giovannija Gentileja ter pojasnil, zakaj je Gentilejeva šolska reforma tako filozof-

ska, kot je tudi italijanska in fašistična. Milena Černe se je v svoji predstavitvi referata osredotočila na učinke Gentilejeve šolske reforme in na slovensko šolstvo na Primorskem (poučevanje šol, pritisk na učitelje in duhovnike, policijsko nadzorovanje, odpor prebivalstva proti procesu italijanizacije) s poudarkom na predstavitvi arhivskega gradiva, ki ga hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

Drugi panel je s predstavitvijo referata otvoril Salvator Žitko, ki je spregovoril o odmevu in posledicah Gentilejeve šolske reforme v Istri. Ta je po eni strani naletela na odpor, po drugi strani pa tudi na soglasje in podporo, kar je bil izraz etične in družbene bipolarnosti ter razdvojenosti preučevanega prostora. V naslednjem referatu se je Matic Batič osredotočil na predstavitev ideološke sporočilnosti italijanskih šolskih stavb na Primorskem. Poudaril je pomen arhitekturnih značilnosti, imen in političnih simbolov italijanskih šol za rapalsko mejo. Milan Pahor je sklenil drugi tematski sklop s predstavitvijo razvoja partizanskega šolstva na Primorskem in Tržaškem v obdobju med letoma 1943 in 1945. Spregovoril je o razkroju Gentilejevega sistema in ukinitvi šolske reforme, ki je pomenila ponovno vzpostavitev slovenskih šol po modelu šolstva Kraljevine Jugoslavije.

Tretji in zadnji tematski sklop je prav tako obsegal tri referate. Prva referentka, Erika Jazbar, je spregovorila o delovanju slovenske gimnazije pod Kapelo v Gorici v letih 1944 in 1945. Po kapitulaciji Kraljevine Italije je z dovoljenjem nemških okupacijskih oblasti pod vodstvom profesorja Jože Lovrenčiča delovala vse do konca druge svetovne vojne. Mira Cenčič je predstavila slovensko šolstvo na Primorskem v času Zavezniške vojaške uprave v povojnem obdobju, natančneje med letoma 1945 in 1947. Orisala je trenja med zavezniško in partizansko upravo s poudarkom na razvoju šolstva ter aktivizem jugoslovanske uprave na omenjenem območju. Znanstveni posvet je

s predstavitvijo referata sklenil Ivo Jevnikar, ki je spregovoril o zavezniških protagonistih obnavljanja slovenskih šol zahodno od Morganove linije, pri tem pa poudaril, da je bila vzpostavitvitev šolstva tesno povezana z vzpostavitvijo novih meja.

Špela Chomicki in Petra Grabrovec

I n m e m o r i a m

In memoriam
doc. dr. Ilaria Montanar

Med božičnimi voščili ob koncu leta 2023 sem se posebej razveselil tistega svoje dobre znanke, skoraj bi rekel prijateljice Ilarie Montanar. Nikoli v zadnjih letih mi ni pozabila voščiti za božič in veliko noč, včasih me je celo razveselila s kakšno pozornostjo, kot takrat, ko mi je podarila krasen liturgični koledarček. A tokrat me je presenetil otožen ton njenih prazničnih besed. Priznam, povezoval sem jih z nezavidljivim položajem njene redovne skupnosti. Vendar sem se motil. Zjutraj po prazniku svetega Jožefa me je šokiralo sodelavčevo elektronsko sporočilo, da je Ilaria na praznik Jezusovega rednika umrla za posledicami hude bolezni. Nekaj dni pozneje so jo, tudi ob lepi udeležbi iz Slovenije, v Italiji položili k večnemu počitku.

Naj bodo pričujoče vrstice skromna zahvala tej topli gospe in odlični zgodovinarki. Ker se zadnje leto njenega življenja, odkar je pričela delati v Trstu, nisva več srečevala na hodnikih naše fakultete, so ostali najini pogovori namreč na svoj način nedokončani. Ampak to verjetno velja za večino naših zemeljskih srečevanj. Res je tudi, da pokojna Ilaria skoraj nikoli ni govorila o sebi ali svojih tegobah.

Rodila se je leta 1968 v Gorici. Od otroštva je živela v Ločniku (Lucinico, Lucinis), ki sodi v sklop goriške mestne občine. Leta 1991 je vstopila v Skupnost Loyola, s čimer se je odprla njena povezava s Slovenijo, trajajoča do njene smrti. Obsežno

znanje si je nabrala med študijem na Filozofski fakulteti v Trstu. Zaključila ga je z delom o svetem Frančišku Asiškem, h kateremu se je vračala še v poznejših znanstvenih objavah. Leta 2006 je doktorirala na papeški univerzi Gregoriana v Rimu z disertacijo o življenju in delu lavantinskega škofa Ivana Jožefa Tomažiča. Nekoliko pozneje je delo izšlo v knjižni obliki. Izbira Tomažiča kot teme za doktorat ni bila naključna. Delovanje Ilarie Montanar v Sloveniji je bilo pač dolga leta povezano z Mariborom. V prvi etapi je obdravsko mesto in njegovo škofijo obogatila z delovanjem v sedanjem nadškofijskem arhivu. V tistih letih je bilo težko spregledati njen rokopis pri pripravi mnogih odmevnih razstav, pa najsi je šlo za obeleževanje življenja že omenjenega škofa Tomažiča ali za pregledni prikaz preteklosti lavantinske škofije. Slednjo je Montanarjeva v enem od svojih prispevkov primerjala s tisto svojo domače goriške.

Naslednja postaja na njeni življenjski poti je bil Jeruzalem. Kar nekaj let je bila tajnica tamkajšnjega latinskega patriarha. A materina bolezen jo je prisilila k vrnitvi v severnoitalijansko domovino. Po materini smrti je večino časa do preselitve v Trst preživela v Ljubljani. Vendar s tem zveze z Mariborom ni bilo konec.

Prej nasprotno. Kot docentka je v zadnjem desetletju svojega življenja Ilaria Montanar uspešno posredovala zgodovinsko znanje študentkam in študentom zgodovine na Filozofski fakulteti mariborske univerze. Najdlje je poučevala cerkveno zgodovino, pogosto tudi arhivistiko in proseminar iz starejše zgodovine. Zapomnil sem si pogovor z eno od naših strokovnih sodelavk. Po nasvetu svojega sina, našega študenta, mi je ob pripravi najave zabičala, da mora profesorica Montanarjeva vsekakor predavati tudi naslednje leto. Prijetni spomini iz tega časa me ponesejo k najinim srečanjem v odmorih ali v minutah, ki so ločevale njen prihod z avtobusne postaje in začetek

predavanj. Vmes se je velikokrat ustavila na svojem nekdanjem delovnem mestu, v nadškofijskem arhivu.

Ilaria Montanar se ni nikoli hvalila s svojim delom. Žal ga je veliko zlasti nam Štajercem teže dostopnega, ker ga je priobčila v italijanščini, ki nam ni najbolj domača. Mirno pa lahko rečem, da se nekatere njene objave uvrščajo med bistvene prispevke k novejši in sodobni cerkveni zgodovini. Prvo mesto verjetno pripada že omenjeni monografiji o škofu Tomažiču, saj gre za najobsežnejšo predstavitev lavantinskega nadpastirja. V Mariboru se bomo trudili, da bi vsaj del knjige v ne preveč odmaknjeni prihodnosti ugledal luč sveta v slovenščini. Enako pomembno je bilo pokojničino sodelovanje pri projektih uglednega poljskega zgodovinarja Jana Mikruta, posvečenih preučevanju položaja Katoliške cerkve v srednji in vzhodni Evropi v 20. stoletju. Montanarjeva je prispevala več poglavij o Cerkvi v Sloveniji. Že v času, ko je delala kot arhivistka, pa je pomagala pri pripravi vodnikov po arhivskem gradivu svojega matičnega mariborskega arhiva. Še leta 2023 je sodelovala na simpoziju o tržaško-koprskem škofu Matevžu Ravnikarju. Pisni prispevek o okoliščinah njegovega posvečenja v ljubljanski škofiji je oddala le malo pred smrtjo.

Priznam, veliko prezgodnji odhod spoštovane sodelavke in odlične zgodovinarke je zgolj po človeško težko sprejeti. Tolaži me, ker vem, da je bil njen pogled vselej usmerjen še k drugačnim razsežnostim bivanja. Hvala, cenjena Ilaria, počivajte v miru.

Aleš Maver

R e c e n z i j e

*Aleš Maver, Ukrajina od igre prestolov
do vojne za samostojnost,
Celjska Mohorjeva družba, Celje 2023,
280 strani.*

Knjiga prof. dr. Aleša Mavra, *Ukrajina od igre prestolov do vojne za samostojnost*, v naš (slovenski) prostor prinaša do zdaj hudo pogrešano in med platnicami dosedanjih zgodovinskih knjig kar nekako pozabljeno zgodovino prostora današnje ukrajinske države. Ob spremljanju dogodkov drugega napada ruske vojske na Harkiv (*rus. Harkov*) mi vsebina knjige v svoji še bolj živi podobi vstaja pred očmi. A obravnavana knjiga ne sodi v kritični izbor najboljših zgodovinopisnih del na Slovenskem v zadnjih nekaj letih zgolj zaradi aktualnosti krvavih dogodkov, ki so v ospredje uma priklicali nujno po ohranjanju spomina na izvore ukrajinskega naroda in politične pregibe ter *raztezanja*, ki jih je ta narod doživljal tekom svoje bogate preteklosti. Predvsem se nas kot bralcev centralno evropske države s skupnimi (slovanskimi) izvori tiče, ker ko se iz dneva v dan v skrbi oziramo k dogodkom ruske invazije na njeno manjšo ukrajinsko sosedo, ne gledamo zgolj nam popolnoma neznane zgodbe nekega naroda z evropskega vzhoda, temveč nam dogodki nujno vzbujajo spomin na dneve vzklitja lastne države in uveljavitve lastne državnosti. S tem pa se moramo začeti zavedati nuje po priznanju podobnosti ovir, ki jih bo moral

tudi ukrajinski narod premagati na poti k uveljavljanju lastne suverenosti in pri doseganju priznanja lastne samobitnosti.

Ambicioznost knjige prof. Mavra o Ukrajini je sila težko zadostno opisati. Temu v prvi vrsti botruje sama dolžina zgodovinskega pregleda, ki določa knjigo in se začne s pogledom v mlajši paleolitik (približno 45.000 let pr. Kr.) na tleh današnje Ukrajine in teče vse do današnjih dni (oz. vsaj do zadnjih dni januarja 2022). Bogata vsebina ukrajinske zgodovinske dediščine, na kateri si prizadevajo Ukrajinci trenutno izgraditi lastno državo, je tako s strani avtorja prikazana v svoji istovetni celoti. Obenem je knjiga pisana na način, ki poskuša in je po mojem mnenju tudi uspešna pri tem, da bralca postopoma uvede v zapleteni splet jezikovnih, verskih in političnih okoliščin, ki so krojile zgodovino ukrajinskega prostora. Med branjem knjige so mi polagoma v prebliskih razumevanja pred očmi vstajali obrisi »velikega« načrta, s katerim je nam bralcem posredovana vsebina ukrajinske zgodbe.

In kakšna zgodba je to! Nekoga, ki se z vsebino in poudarki ukrajinske zgodovine še ni uspel izdatneje srečati, bo pričujoča knjiga naravnost presunila. Ob upoštevanju teritorialne razbitosti tega, kar je danes prostor ukrajinske države, pa jezikovne in verske razcepljenosti ukrajinskega naroda skozi stoletja, spominja pisanost današnje sestave ukrajinskega naroda na kakšno posebej čudovito okrašeno perzijsko preprogo. V luči omenjenih razlik med deli ukrajinskega ozemlja in prebivalstva se kaže raznolikost kot eden izmed, če ne celo kot (tisti) glavni dejavnik, skozi katerega danes sploh prepoznamo celoto ukrajinske istovetnosti. Zelo ironično torej, da nekateri tako v Rusiji kot tudi pri nas danes kljub tej nepreklicni gotovosti, torej raznolikosti, ki je že tako dolgo del zgodbe Ukrajincev, kolektivno dolžijo in blatijo ukrajinski narod z bremenom neizbrisljivih zločinov preteklosti v upanju, da bi s tem izjalovili napore Ukrajincev, ki stremijo k začrtanju lastne politične prihodnosti.

Najprej moram torej knjigi prof. Mavra priznati njen (vsaj delni) terapevtski učinek na bralca, ki se utegne ob spremljanju sedanje vojne v Ukrajini obrniti k delu v želji po razjasnitvi nekaterih zgodovinskih okoliščin ukrajinskega prostora, katerih dolgoročne posledice že več kot dve leti spremljamo po televizijskih zaslonih. V primežu silne tesnobe, s katero se zahodni svet zazira v dogodke v Ukrajini, se je nadvse zanimivo poskušati ozreti k zgodnjim koreninam ukrajinske zgodbe. Ta zgodba je danes sicer (deloma) že zaobjeta v sklopu številnih akademskih vprašanj in raziskav. Giblje se od mučnih prizadevanj po določitvi pradomovine Slovanov med Dnjestrom in Dneprom, do obravnave pomena dinastije Rurikidov za vznik Kijevske Rutenije, kot ime te srednjeveške državne tvorbe v latinjeni obliki dosledno navaja avtor, prek pomena združitve poljskega kraljestva in velikolitovske kneževine ter obravnave načina življenja (s poudarkom na sobivanju!) v sklopu poljsko-litovske konfederacije in vse do silno pomembne duhovne podreditve Kijeva Moskvi leta 1685.

A obravnavana knjiga vse prejšnje akademske poskuse celovite predstavitve ukrajinske zgodbe pušča daleč za seboj. Kljub odlikam dosledne obravnave in širokega pristopa h kritičnemu vrednotenju ukrajinske zgodbe uspe novemu delu prof. dr. Mavra še nadgradnja, ki je precej izvirna v slovenskem zgodovinopisju. Prvič, zaradi enciklopedičnega poznavanja odnosov in poznanstev med Slovenci in Ukrajinci v preteklosti je pričujoča knjiga zelo zanimiva za širše slovensko bralstvo, saj ali ob omembi profesure Matije Čopa v Lvivu (*polj. Lvov*), ali ob spominu na »drugi«, na žalost pozabljeni grob slovenskih fantov v prvi svetovni vojni (dežela Galicija), tudi nam samim vedno znova najde mesto v ukrajinski zgodbi. Drugi dejavnik, ki to knjigo zame osebno postavlja nad marsikatero delo dosedanjega slovenskega zgodovinopisja, je silna iskrenost, s katero se je avtor očitno zagnal v projekt pisanja. Da, res ob-

stajajo interpretativni problemi pri določitvi merila, kaj točno pomeni biti Ukrajinec, tako kot pri določitvi vsake narodnosti. Da, resnično je težko oz. kar nemogoče določiti eno vsebinsko (apolitično) razliko med Ukrajinsko ter Rusko pravoslavno cerkvijo. Da, res imajo Ukrajinci in Rusi veliko skupnega. Avtor se na nobenem mestu ne poskuša izogniti očitkom, ki bi mu jih utegnili nameniti bralci na točki nestrinjanja. Še več, očitke pozdravlja in jih na več mestih tudi priznava kot legitimne. In ravno to zaznamuje knjigo *Ukrajina od igre prestolov do vojne za samostojnost* v največji meri – dosledna in trezna moč presoje avtorja, ki ve kaj in v kolikšni meri je nekaj treba razdelati in kako to oblikovati v za bralca sila zabaven izziv. Ob upoštevanju avtorjevega mojstrskega obvladovanja besedne veščine in posedovanju pretanjenega občutka za jezikovno razgibanost vzhodne Evrope moram zaključiti, da je to morda najbolj široko zastavljeno in dosledno napisano delo slovenskega zgodovinopisja, ki se zazira v vzhodnoevropski prostor. In to je prostor, ki ga Slovenci našemu slovanskemu poreklu navkljub vse prepogosto preziramo v svojih zgodovinskih noticah.

Klemen Podbersič

*Andrej Rahten, Anton Korošec:
slovenski državnik kraljeve Jugoslavije,
Cankarjeva založba, Ljubljana 2022,
599 strani.*

Čeprav celostne monografske obravnave najmočnejše slovenske politične stranke med svetovnima vojnama še nimamo, pa lahko njen razvoj, delovanje in vpliv v tem obdobju v enovitem besedilu spremljamo skozi dognano poglobitev v politiko in osebnost njenega tedanjega načelnika dr. Antona Korošca. Ob 150-letnici njegovega rojstva jo je izpeljal Andrej Rahten, ki Korošca upravičeno imenuje »slovenski državnik kraljeve Jugoslavije«. Anton Korošec, vodilni slovenski politik v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji, je ključno zaznamoval tedanje politično življenje Slovencev ter njihovo vlogo in položaj v prvi jugoslovanski državi ter vidno vplival na njen razvoj. Z Rahtenovim delom o Antonu Korošču v kraljevi Jugoslaviji je opredeljen pogled na SLS v tem obdobju slovenske novejšje zgodovine, izris Koroščevega političnega portreta v tem času pa omogoča spoznavanje novih razsežnosti zgodovinske resničnosti.

Avtor »slovenskega državnika kraljeve Jugoslavije« nas po uvodnem očrtu politične in državniške poti Antona Korošca, najprej na Spodnjem Štajerskem v avstrijski dobi in nato med svetovnima vojnama v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, v svojo obravnavo uvede z znano neprijetno izkušnjo, ki jo je jeseni

1918 v procesu jugoslovanske združitve Korošec doživel z ženevskimi pogajanjmi. Takrat se mu je zaradi odklonilnega stališča srbske politične elite ponesrečila dualistično zamišljena združitvev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Kraljevine Srbije v skupno jugoslovansko državo. Nato predstavi ustanovno obdobje Kraljevine SHS, ko je Korošec od jeseni 1920 do sprejema centralistične Vidovdanske ustave junija 1921 postavil temelj svojega avtonomističnega delovanja. Ustavo je, s presledki na različnih ministrskih položajih v letih 1918–1920, dočakal v opoziciji centralistični politiki. Opozicijski položaj je prekinil v času kratkotrajne vlade proticentralističnega opozicijskega bloka v drugi polovici leta 1924, ko je bil znova minister. Štiri leta kasneje je prišel njegov véliki čas. Najprej je prevzel enega od ključnih, morda sploh najpomembnejši portfelj v državi, notranje ministrstvo. Kot notranji minister je, na podlagi svoje napovedi iz leta 1920, da bo boj prihodnosti samo boj med krščanskim socializmom in komunizmom, ostro nastopal proti komunističnemu gibanju. Sedemindvajsetega julija 1928 pa je v kriznih razmerah po velikosrbskem atentatu na poslance federalistične Hrvaške kmečke stranke 20. junija v Narodni skupščini postal edini nesrbski predsednik prvojugoslovanskih vlad. In ob tem še notranji minister. Avtor predstavi Koroščevo premiersko delovanje in nato novo politično krizo konec leta, Koroščev odstop in nastop kraljeve diktature 6. januarja 1929. Takrat se je Korošec, eden od ustanovnih očetov kraljeve Jugoslavije, ki je svoje politično delo posvetil njeni ohranitvi v prepričanju, da s tem zagotavlja najboljši okvir za slovenski narodni razvoj, že tretjič, kot član diktatorske vlade, vključil v akcijo reševanja države; želel je tudi ostati v kraljevi bližini in preprečiti škodo interesom svoje politične strani. Avtor tu opozori še na prvi Koroščevi reševanji Jugoslavije. Najprej jo je reševal, ko je, kljub zameram zaradi ženevske prevare, v letih 1918–1919 konstruktivno deloval v prvi jugoslovanski

vladi in v času sprejemanja ustave leta 1921 uspešno zadržal republikansko opozicijo v lastni stranki, nato pa leta 1928, ko je pristal na ponudbo kralja Aleksandra Karađorđevića in v skrajno napetih razmerah po skupščinskih streljih prevzel položaj premiera. Šestojanuarsko vlado je predvsem zaradi stiskanja unitarističnih klešč zapustil septembra 1930, konec leta 1932 pa je oblikoval znamenito federalistično *Slovensko deklaracijo*. Še pred tem, maja 1932, je ob svoji šestdesetletnici doživel široko narodno in politično pritrditev svoji voditeljski osebnosti. Avtor spomni, da je bila zaključna pesem Koroščeve proslave v Unionovi dvorani v Ljubljani *Zdravljica*, ki je »dobila status narodne himne na politični prireditvi, skoraj šest desetletij pred njeno uradno razglasitvijo v takratni slovenski republiški skupščini«. (331) Z deklaracijo Korošec ni postavljaj pod vprašaj zvestobe jugoslovanski ideji, vseeno pa ga je pripeljala v dobro leto in pol trajajočo konfinacijo. Naj povemo, da je Aleksander Korošca sicer cenil: ob neki priložnosti je dejal, da je politik velikega formata, ustvarjen za večjo deželo, kot je Slovenija, in za državo, znatnejšo od Jugoslavije. (551)

Z marsejskim atentatom oziroma Aleksandrovo smrtjo leta 1934 je bilo konfinacije konec, Korošec pa se je leta 1935 »na oblast vrnil v velikem slogu«. (362) Znova je postal notranji minister in eden od najmočnejših ljudi v državi. Z vrnitvijo v državni vrh leta 1935 je še četrtič pomagal reševati kraljevino Karađorđevićev. Kot notranji minister je dosledno postopal proti komunistom, vodil ostro politiko proti nacistični dejavnosti in nemštvu v Sloveniji in Jugoslaviji in nastopal kot dosleden nasprotnik prostožidarjev. Njegov vpliv se je začel odražati tudi v diplomaciji, saj je skoraj podvojil odstotek Slovencev na zunanjem ministrstvu. Avtor tukaj opozori še na vprašanje strankarske discipline in ideoloških razhajanj v katoliškem taboru ter vzdrževanje neomajne vodstvene avtoritete v stranki, kar je bila zahtevna naloga celo za politika

Koroščevega formata. Med ključnimi zarezi v tedanjem Koroščevem delovanju predstavi tudi njegovo odstranitev iz vlade decembra 1938, za katero je poskrbel njen predsednik Milan Stojadinović. Korošča je umaknil na mesto predsednika senata. Sledila je Koroščeva mojstrovina februarja 1939, ko je z dovršeno politično igro izpeljal demontažo njegove vlade. V letu, ko je spodnesel Stojadinovića, pa se mu je ponesrečila zelena trialistična prenovitev Jugoslavije, saj so ob sklenitvi znanega sporazuma Cvetković-Maček Slovence zaobšli.

Avtor opozarja, da je bila zavezanost Jugoslaviji značilna tudi za večer Koroščevega življenja, čeprav se je zavedal, da tedanje prilagajanje nacističnim načrtom zahteva razmislek tudi o drugih državnopravnih možnostih. Dejansko pa je bil prepričan, da je najslabša Jugoslavija za Slovence najboljša rešitev: »izbire nimamo«. (500, 503) Koroščev obrat v smeri sil osi, ko je bil v letu pred smrtjo na položaju prosvetnega ministra v službi antisemitske politike, lahko razumemo kot izrazito pragmatično odločitev ob padcu versajskega sistema. Prizadeval si je, da bi zaščitil državo pred napadom osnih sil in posledično njenim, za Slovence usodnim, razkosanjem. Ko je ob okupaciji Jugoslavije leta 1941 do tega prišlo, ga ni bilo več med njimi. Umrli je 14. decembra 1940.

Koroščevo politično delo v kraljevi Jugoslaviji je ključno zaznamovalo tedanji slovenski razvoj in narodni položaj. V drugi polovici dvajsetih in nato še tridesetih let je omogočilo tudi neformalno, »tiho« slovensko avtonomijo. Avtor utemeljeno opozori, da so bili Koroščevi uspehi uresničljivi samo, če bi bila njegova stranka del beograjskih vladnih političnih sil, tega pa brez nenehnega taktičnega manevriranja ni bilo mogoče doseči. Monografija o njem, ki smo jo zdaj dobili, nam prepričljivo pokaže delovanje slovenskega narodnega voditelja v času med svetovnima vojnama in enega izmed ključnih slovenskih politikov 20. stoletja. Veliki manko v slovenskem

zgodovinopisju je presežen. In to z novo standardno monografijo o politični zgodovini prve Jugoslavije in prek delovanja prvaka SLS Slovencev v njej. Njena dodatna vrednost sloni še v bogatem in pretehtano izbranem slikovnem gradivu.

Zaključimo lahko z naslednjo poglavitno avtorjevo mislijo: Ob nastopu okupatorskega časa je bilo »eno gotovo: ne samo, a vendar v veliki meri je prav njegova (Koroščeva – op. J. P.) zasluga, da zavesti o povezanosti Slovencev in njihove pravice do samoodločbe ni bilo več mogoče izbrisati. Tega niso uspeli niti okupatorji z brezobzirno politiko nasilja in razkosanja slovenskega etničnega ozemlja niti centralistično-unitaristični poskusi dela komunističnega vodstva v drugi Jugoslaviji. Dobra tri desetletja po razpadu jugoslovanske in nastanku samostojne slovenske države je tako mogoče trditi, da prav ob omenjenem Koroščevem dosežku v historični perspektivi zbledijo tudi njegove politične zmote in človeške šibkosti.« (571–572)

Jurij Perovšek

*Josip Mihaljević, Kako je operirala
UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina
Vinka Markovića, Hrvatski institut
za povijest, Matica hrvatska, Zagreb
2022, 432 strani.*

Dr. sc. Josip Mihaljević (1983) je hrvatski zgodovinar, višji znanstveni sodelavec na Hrvaškem inštitutu za zgodovino (Hrvatski institut za povijest) v Zagrebu. Leta 2016 je objavil svojo prvo monografijo *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj (1958. – 1972.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016), v kateri je sistematično preučil položaj posameznika v komunistični družbi in njegov odnos do nedemokratske oblasti ter pogled oblastnikov na posameznike. Položaju posameznika in predvsem gradivu za raziskovanje odnosa med posameznikom in oblastjo v komunističnem obdobju se je Mihaljević posvetil v okviru evropskega projekta COURAGE – Connecting collections – Cultural Opposition – Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries. Trenutno je namestnik ravnatelja Hrvaškega inštituta za zgodovino, zadolžen za mednarodno sodelovanje. Veliko naporov vlaga v komuniciranje dosežkov zgodovinopisne stroke v medijih.

Za svojo prvo monografijo je prejel več nagrad, hkrati pa je ta predstavljala odskočno desko za knjigo o operaciji Paromlin in usodi Vinka Markovića. Na eni izmed predstavitev

je bil opozorjen na usodo Vinka Markovića, ki je bil obsojen sodelovanja v zaroti, poskusu atentata na Josipa Broza Tita 16. septembra 1975 (bomba je eksplodirala 17. septembra ob 10.05). Marković je bil tipičen predstavnik tehnokratske družbe, ki je uspel izkoristiti priložnosti novega režima. V otroštvu je zaradi bolezni izgubil očeta, živel v obupni revščini, a je v novi dobi uspel postati inženir poljedelstva. Postal je član Zveze komunistov Hrvaške, direktor kombinata na jugu Slavonije v okolici Vinkovcev. V njegovi biografiji in življenju sicer ni bilo indicev, da bo postal politični zapornik. Na njegovo smolo je bil pridružen v sodni postopek zoper zarotnike, ki naj bi sprožili bombo na Paromlinski ulici v Zagrebu, dan po obisku predsednika Jugoslavije. Mihaljević je ugotovil, da je Marković metafora za tragično zgodbo, ki bi se lahko zgodila sleherniku, saj so državni organi zanesljivo ugotovili, da Marković in drugi soobtoženi niso bili vpleteni v nameščanjem in eksplozijo bombe. Pravosodni postopek so kljub temu nadaljevali, ob tem kršili veljavne pravne predpise in jih obsodili, saj so tako statično rešili nerešen primer z obsodbo »krivcev« in se razbremenili političnega pritiska. Resnica in dejanski krivci, morda tudi vloga konkurenčne varnostno-obveščevalne službe ali klike, pa niso vzbudili niti intelektualne radovednosti. Obtoženim so uničili zdravje, družinsko srečo in ugled ter jim onemogočili rehabilitacijo po krivično prestani kazni.

Mihaljević je – podobno kot svojo prvo znanstveno monografijo – napisal tudi za širšo javnost. Zaveda se svoje akademske odgovornosti in sorazmerno slabe raziskanosti delovanja jugoslovanskega varnostno-obveščevalnega aparata, zato je v uvodu predstavil vire in njihovo verodostojnost, dosedanje raziskave, anatomijo in *modus operandi* Udbe (v tem času z uradnim imenom Služba državne varnosti). Zelo natančno predstavi »vrbovanje« (to je pridobivanje informatorjev tajne politične policije), vrsto in naloge agentov Udbe. Zelo dobro-

došel je pregled ohranjenosti in dostopnosti arhivskega gradiva – na Hrvaškem, v Sloveniji in v Bosni in Hercegovini. Za slovenske bralce je še posebej dobrodošla analiza stanje duha v politični policiji po zatrtju Maspoka in po oblikovanju novega varnostnega koncepta s poudarkom na peti in šesti koloni. To pomeni spremljanje nasprotnikov režima v domovini in tujini ter nevarnost njihovega povezovanja. Operacija »Paromlin« je ustrezala učbenišskemu povezovanju pete in šeste kolone.

V središče monografije je postavljen slehernik Vinko Marković, inženir poljedelstva, član Zveze komunistov Hrvaške, delujoč v kombinatu na jugu Slavonije v okolici Vinkovcev. Popolnoma običajno življenje podeželskega tehnokrata se je obrnilo na glavo, ko je bil 25. septembra 1975 aretiran, med hišno preiskavo pa je bila poleg partijske izkaznice najdena tudi slika Device Marije – to je služilo kot izhodišče za zasliševanje. Za Markovića je bila to še najmanjša težava, saj je bil obtožen, da je priskrbel eksploziv protitočne obrambe za izdelavo bombe v Zagrebu. V preiskavo je bil vključen po naključju: na zaslišanju je Tvrtko Miloš omenil, da je z njim razpravljajal o možnosti vzpostavitev svoje zasebne vrtnarije za gojenje jagod. Miloš je bil sumljiv že po sociologiji kot sin Petra Miloša, predsednika Častnega pliberškega voda, torej kot potencialni nasprotnik režima. Že pred tem se je namreč srečal z Udbo – recimo, ko je zaprosil za potni list za obisk očeta na Koroškem.

V monografiji je na široko predstavljena Udbina preiskava, ki pa bolj spominja na »fabriciranje« dokazov, še posebej pričanj, za obtožni predlog. Z neutrudnimi zaslišanji in vodenjem obtoženih je na koncu pridobila obseg pričevanj, vendar brez dokazov. Ravno nasprotno – izloženo je bilo strokovno mnenje, ki je razbremenilo obtožene. Popolnoma absurdno je, da tožilstvu in Udbi ni uspelo dokazati, da so podtaknili eksplozivno napravo, saj je sprožilec omogočal nastavitev časovnika za 12 ur. Poleg tega pa je eksplozija odjeknila davno

po odhodu predsednika država in njegovega spremstva. Za potrebe domneve o sodelovanju zunanjih in notranjih sovražnikov je najprej obtoženi postal Tvrtko Miloš. Mihaljević, ki se je postavil v vlogo »odvetnika« obtoženih, opozarja na spremembe v izpovedih obtoženih. Ugotoviti je mogoče, da niti Udbe niti tožilstva niso zanimali dejanski krivci kaznivega dejanja. Ob tem pa je Mihaljević analiziral, kako natančno so udbovski agenti upoštevali interne priporočnike za izvedbo postopkov. Udba je za ta postopek mobilizirala agente, ki so bili bolj domači pri rokovanju s pestmi kot pri rabi prefrontalnega korteksa.

V osrednjem delu monografije predstavi vlogo ostalih deležnikov: tožilstva, ki je bilo tesno povezano z Udbo, sodstva in odvetnikov, ki so v večini branili čast pravniškega poklica. Mihaljević se postavi v vlogo odvetnika in opozarja na očitne procesne napake – kot potencialni razlog za spregled očitnih postopkovnih napak in pri presojanju verodostojnosti dokazov opozori na očiten razlog: politična organiziranost sodnikov (79 % sodnikov in 94 % tožilcev in njihovih namestnikov je bilo članov Zveze komunistov) ter s tem povezano izpolnjevanje pogoja moralne in politične zavezanosti političnemu režimu. Sodnikom je uspelo spregledati, da obtoženi kaznivega dejanja objektivno ne bi mogli uspešno izvesti, prav tako pa niso opazili vidnih poškodb obtoženih, ki so lahko nastale zgolj ob njihovem mučenju. Po preklicu obremenilnih izjav obtoženih, še posebej Petra Miloša, ki so bila izsiljena z mučenjem, tožilstvo ni imelo trdnih dokazov, vendar sodišče prvotne sodbe ni spremenilo.

V tretjem delu je predstavljen položaj političnih zapornikov, Udbino nadzorovanje zapornikov, še posebej v zaporu Stara Gradiška, in notranje dileme Vinka Markovića, ki je moral kot nedolžen za osem let v zapor. Obsodba ni omajala njegove vere v sistem, saj je verjel, da je prišlo do hude napake, pomote. Tudi

zaradi tega sprva ni želel vložiti prošnje za pomilostitev. Na posled je prošnjo za pomilostitev le vložil, vendar brez uspeha. Po prihodu iz zapora je bil zaznamovan; lokalne oblasti so ga rehabilitirale šele po demokratičnih spremembah, leta 1996 pa je bil z odlokom hrvaškega predsednika Franja Tuđmana odlikovan za zasluge in trpljenje v boju za nacionalne in družbene pravice ter razvoja hrvaškega naroda.

Avtor poskuša odgovoriti na popularno tezo, da je bilo eksplozivno sredstvo namerno podtaknjeno s strani varnostno-obveščevalnih organov bodisi zaradi spopada znotraj jugoslovanskega varnostno-obveščevalnega aparata bodisi kot izhodišče za obračun z domnevnimi in dejanskimi nasprotniki režima s peto in šesto kolono. Izvedba je bila površna, a je sodišče obtožene vseeno obsodilo. Pomembna je ugotovitev, da je bil Vinko Marković nedolžen in da je bil pravosodni sistem integralni del oblasti, še posebej v politično izpostavljenih zadevah. Navodila in sugestije so prišle od zgoraj, od vladajočih, zato posameznik, potem ko je bil umeščen v udbovskopravosodni mlin, ni imel možnosti za pošteno obravnavo niti po sprejemu Helsinške listine, ki je med drugim določala nabor človekovih pravic. Jugoslavija je namreč po številu političnih zapornikov sodila v sam vrh, zato ta znanstvena monografija, ki je premišljeno napisana za širšo publiko, prispeva k razumevanju specifične obravnave človekovih pravic sicer integralne oblasti v pojavnih oblikah partije, pravosodnega sistema in Udbe – slednja je zgolj najbolj bojevit izrastek himere za zaščito oblastnikov.

Željko Oset

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme is a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed.

The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija Dileme je vključena v naslednje podatkovne baze/Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Scopus, European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Crossref.